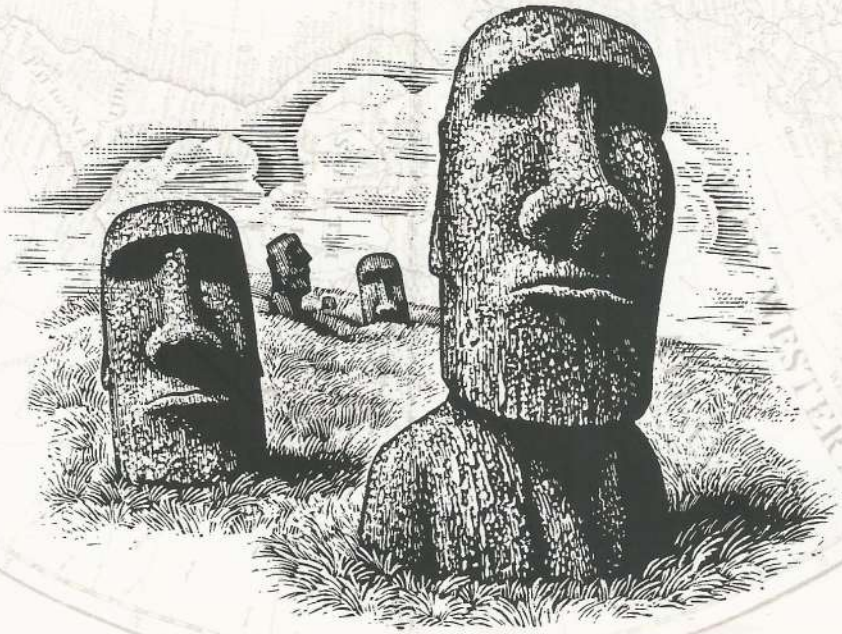
NEIL OLIVER

Çeviren: Şükrü Alpagut

ESKİLERİN BİLGELİĞİ

UZAK GEÇMİŞTEN YAŞAM DERSLERİ

say

ESKİLERİN BİLGELİĞİ

Uzak Geçmişten Yaşam Dersleri

Neil Oliver
İskoçya'nın Renfrew şehrinde doğdu. Glasgow Üniversitesi'nde arkeoloji okudu ve gazetecilik eğitimine başlamadan önce arkeolog olarak çalıştı. 2002'den bu yana *A History of Ancient Britain* (Bir Antik Britanya Tarihi), *Vikings* (Vikingler) ve *Sacred Wonders of Britain* (Britanya'nın Gizli Harikaları) gibi çeşitli TV dizilerinin sunuculuğunu yaptı. Aralarında çok satan *The Story of Britain in 100 Places* (100 Yerde Britanya'nın Öyküsü) ile *The Story of the World in 100 Moments* (100 Anda Dünyanın Öyküsü) adlı eserlerin de bulunduğu çok sayıda kurgu dışı kitabın ve bir romanın yazarıdır. Eşi, üç çocuğu ve iki İrlanda kurt köpeğiyle birlikte Stirling'de yaşıyor.

Şükrü Alpagut
1954 yılında Tokat'ta doğdu. İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Eğitim Fakültesi İngilizce Bölümü'nden 1977'de mezun olduktan sonra öğretmenlik, çevirmenlik, çeşitli yayınevlerinde editörlük ve yayın yönetmenliği yaptı. Başlıca çevirilerinden bazıları şunlardır: *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri* (Erich Fromm), *Saydam Şeyler* (Vladimir Nabokov), *Sınıftan Kaçış* (Ellen Meiksins Wood).

Neil Oliver

ESKİLERİN BİLGELİĞİ

Uzak Geçmişten Yaşam Dersleri

İngilizceden çeviren:
Şükrü Alpagut

say

Say Yayınları
Arkeoloji

Eskilerin Bilgeliği / Neil Oliver
Özgün adı: *Wisdom of the Ancients: Life Lessons from our Distant Past*

© Stirling Work Productions Ltd. 2020
Bu çeviri Rachel Mills Literary Ltd. aracılığıyla yayımlanmıştır.

Türkçe yayın hakları AnatoliaLit Ajans aracılığıyla © Say Yayınları
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılan kısa alıntılar hariç yayınevinden yazılı izin alınmaksızın alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN 978-605-02-1045-3
Sertifika no: 44233

İngilizceden çeviren: Şükrü Alpagut
Yayın koordinatörü: Sinan Köseoğlu
Editör: Sinan Köseoğlu

Baskı: Vizyon Basımevi
Beylikdüzü O.S.B. Mah. Orkide Cad.
No:1/Z Beylikdüzü/İstanbul
Tel.: (0212) 671 61 51
Matbaa sertifika no: 52098

1. baskı: Say Yayınları, 2024

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari
www.instagram.com/sayyayinlari

Genel dağıtım: Say Yayınları Tic. Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Tel.: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
İnternet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İÇİNDEKİLER

Giriş		13
1. DÜNYA	Callanish ve çağlar ötesinden gelen kayaç	27
	Stirling fincan ve halka şekilleri ve dünyanın kemikleri	35
	Copt Howe ve ataların işaretleri	43
2. AİLE	Laetoli Ayak İzleri: ilk aile, ilkin aile	53
	Şanidar ve bilmeden melekleri ağırlamak	60
	Çatalhöyük ve çocukların çoğalması	66
3. EV	Olduvai ve dünyadaki en eski ev	77
	Skara Brae ve temsil için hazırlanmış sahne	84
	Büyük Piramit ve ölüyken yaşamanın kısırlığı	91
4. KİRACILAR	Dmanisi Kafatasları: bu kiralık dünyanın ilk kiracıları	101
	Toba Gölü Patlaması: insanlığı neredeyse bitiren uzun bir olaylar dizisinin sonuncusu	108
	Lepenski Vir ve dünyanın tuzu	116
5. BELLEK	Henbury Station: meteoritler ve bellek	125
	Coldrum Taşları ve azınlık için bir mekân	132
	Loch Doon ve hafif izler	140
6. AVCILIK	Peştera cu Oase (Kemikli Mağara) ve hedefe kilitlenmiş gözler	149
	Chauvet Mağarası ve hayvanlar âlemi	157
	Carnac Taşları ve dikkat	163

7. ERİŞİM	Utyevka Kurganı ve hep hareketli yaşam	175
	Uzaklardaki Fårö ve çok önemli yolculuklar	184
	Battersea Kalkanı ve kusursuzluğa ulaşma çabası	189
8. KAHRAMANLAR	Kirkburn Savaşçısı ve demirin yolu	199
	Whakatane ve yapılması gerekeni yapma cesareti	207
	Y Gododdin ve özel bir dikkat türü	215
9. ÖYKÜLER	Eden Balina Avcıları ve Dil Yasası	227
	Kerala Ateş Ayini ve sözcüklerden önce sesler	235
	Lindisfarne İncili: ölüm ve doğum	242
10. YANKILAR	Edwin Serçesi ve küçük şeylerin takdir edilmesi	253
	Flow Country: bataklıktaki gölgeler ve kayıp diller	259
	Tiwi Adaları ve ölümün icadı	267
11. KAYIP	Vedbaek: bir anne ile bebeği ve umutlu yaşamak	277
	Birka Kızı ve unutamayacaklarımız	284
	Huanchaquito Las Llamas ve kadim acı	289
12. KURBAN	Ölen Tanrı ve kutsal meşe	299
	Tollund Adamı: tanrıçaya güvey	306
	Star Carr ve yabanın çağrısı	314
Teşekkürler		324
Dizin		325

Yaş aldıkça bilgeleşen
Babam Archibald Paterson Oliver'a
Tüm sevgimle

BÖLÜMLERİN ZAMAN ÇİZELGESİ

Eden balina avcıları ve Dil Yasası	MS 19. yüzyıl
Huanchaquito Las Llamas ve kadim acı	MS 1400
Ölen Tanrı ve kutsal meşe	MS 1220
Y Gododdin ve özel bir dikkat türü	MS 600–1200
Birka Girl ve unutamayacaklarımız	MS 800
Lindisfarne İncili: ölüm ve doğum	MS 720
Edwin Serçesi ve küçük şeylerin takdir edilmesi	MS 627
Battersea Kalkanı ve kusursuzluğa ulaşma çabası	MÖ 200–100
Kirkburn Savaşçısı ve demirin yolu	MÖ 300–100
Tollund Adamı: tanrıçaya güvey	MÖ 500–400
Whakatane ve yapılması gerekeni yapma cesareti	MÖ 1000
Uzaklardaki Fårö ve çok önemli yolculuklar	MÖ 2000–1000
Kerala Ateş Ayini ve sözcüklerden önce sesler	MÖ 2000–1000
Büyük Piramit ve ölüyken yaşamanın kısırlığı	MÖ 2550
Callanish ve çağlar ötesinden gelen kayaç	MÖ 2900–2600
Utyevka Kurganı ve hep hareketli yaşam	MÖ 3000–2300
Stirling fincan ve halka şekilleri ve dünyanın kemikleri	MÖ 3000
Copt Howe ve ataların işaretleri	MÖ 3000
Skara Brae ve temsil için hazırlanmış sahne	MÖ 3000
Henbury Station: meteoritler ve bellek	MÖ 3000
Coldrum Taşları ve azınlık için bir mekân	MÖ 4000
Carnac Taşları ve dikkat	MÖ 5000–4000
Vedbaek: bir anne ile bebeği ve umutlu yaşamak	MÖ 5000–4000
Loch Doon ve hafif izler	MÖ 7000–6000
Lepenski Vir ve dünyanın tuzu	MÖ 7000
Çatalhöyük ve çocukların çoğalması	MÖ 7000
Flow Country: bataklıktaki gölgeler ve kayıp diller	10.000 yıl önce
Star Carr ve yabanın çağrısı	12.000 yıl önce
Chauvet Mağarası ve hayvanlar âlemi	30.000 yıl önce
Peştera cu Oase (Kemikli Mağara) ve hedefe kilitlenmiş gözler	38.000 yıl önce
Şanidar ve bilmeden melekleri ağırlamak	50.000 yıl önce
Toba Gölü Patlaması: insanlığı neredeyse bitiren uzun bir olaylar dizisinin sonuncusu	75.000 yıl önce
Dmanisi Kafatasları: bu kiralık dünyanın ilk kiracıları	1,9 milyon yıl önce
Olduvai ve dünyadaki en eski ev	1,9 milyon yıl önce
Laetoli Ayak İzleri: ilk aile, ilkin aile	3,6 milyon yıl önce
Tiwi Adaları ve ölümün icadı	Düşler Zamanı

DÜNYA TARİHİNİN ZAMAN ÇİZELGESİ

MS 2016	İngiltere'nin Avrupa Birliği'nden çıkış oylaması
2012	Dünya nüfusunun 7 milyara ulaşması
1973	İngiltere'nin Avrupa Ortak Pazarı'na katılması
1960	Dünya nüfusunun 3 milyara ulaşması
1947	Hindistan'ın Bölünmesi
1939-45	İkinci Dünya Savaşı
1927	Dünya nüfusunun 2 milyara ulaşması
1914-18	Birinci Dünya Savaşı
1800	DÜNYA NÜFUSUNUN 1 MİLYARA ULAŞMASI
1776	Amerikan Bağımsızlık Bildirisi
1707	İngiltere ve İskoçya parlamentolarının birleşmesi
1603	İngiltere ve İskoçya tahtlarının birleşmesi
1492	Kolomb Yeni Dünya'da
1428	Aztek İmparatorluğunun Kurulması
11. yüzyıl	Afrika'da Büyük Zimbabve'nin Kurulması
1066	Hastings Savaşı ve Norman Fethi
793	İngiltere'de Lindisfarne'a Vikinglerin saldırması
597	Augustinus'un İngiltere'ye Hristiyan misyoner göndermesi
570	Muhammed'in Doğumu
563	Columba'nın İskoçya'da Iona'ya gelmesi
476	Batıda Roma İmparatorluğunun yıkılması
410	Roma'nın yenilgisi ve Britanya'dan Roma çekilişinin başlaması
324	Bizantion'un Roma İmparatorluğunun yeni başkenti olması
43	Britanya'nın Romalılarca fethi
	İSA'NIN DOĞUMU
MÖ 30	Kleopatra'nın Mısır'ın İskenderiye kentinde ölmesi
MÖ 44	Julius Sezar'ın öldürülmesi
MÖ 259	Birleşik Çin'in ilk imparatoru Qin Shi Huang'ın doğumu
MÖ 323	Büyük İskender'in ölümü
MÖ 5. ve 4. yüzyıl	Klasik Yunanistan
MÖ 509–27	Roma Cumhuriyeti
MÖ 551	Çin'de Konfüçyüs'ün doğumu

MÖ 563	(belki) Hindistan'da Buda'nın doğumu
MÖ 753	Roma kentinin kurulması
MÖ 970	Süleyman'ın İsrail Kralı olarak Davud'un yerine geçmesi
MÖ 1200	Eski Yunan'ın yükselişi
MÖ 1342	Mısır'da Tutankamon'un doğumu
MÖ 2600–2500	Eski Mısır'da Dördüncü Hanedan: Piramitlerin inşa dönemi
MÖ 2850–2200	Avebury Taş Çemberi'nin İnşası
MÖ 3200	Orkney'de Ness of Brodgar, İrlanda'da Newgrange ve Knowth
MÖ 4000	Avrasya bozkırlarında atın evcilleştirilmesi
MÖ 5500	Avrupa'da bakırın ergitilmesi
MÖ 9000	Eriha'da kalıcı yerleşim
MÖ 9000	Türkiye'de Göbeklitepe'de ayin merkezinin inşası
MÖ 9000	Yakın Doğu'da çiftçiliğin başlaması
12.000 yıl önce	Avrupa'da son buzul çağının sonu ve mamutun soyunun tükenmesi
16.000 yıl önce	Amerika kıtasında *Homo sapiens*
25.000–15.000 yıl önce	Avrupa'da son buzul çağının en geniş sınırları
34.000 yıl önce	İngiliz Adaları'nda, Güney Galler'deki Paviland'de ilk *Homo sapiens*
60.000 yıl önce	Avustralya'da *Homo sapiens*
80.000 yıl önce	*Homo sapiens*'in Afrika'dan Avrupa'ya ve Asya'ya göçü
300.000 yıl önce	Avrupa'da *Homo neanderthalensis*
500.000 yıl önce	İngiltere, West Sussex'te *Homo heidelbergensis*
950.000 yıl önce	İngiltere, Norfolk'ta *Homo antecessor*
2 milyon yıl önce	Afrika'da *Homo erectus*
3,7 milyon yıl önce	Afrika'da *Australopithecus afarensis*

Giriş

İnsanlığın gerçek problemi şudur: Yontma Taş Çağı'ndan kalma duygularımız, Orta Çağ'dan kalma kurumlarımız ve Tanrı'ya yaraşır teknolojimiz var.

– E. O. WILSON, *Harvard Magazine* (2009)

Yanıtlar bulmak için, ve eğer bulamazsam, iyimser olmamı sağlayacak güvence ve gerekçeler bulmak umuduyla bu kitabı yazdım. Dünyamız bugün özellikle huysuz görünüyor. Sıcaklıklar yükseliyor. Haberler çoğu zaman felaket ve umutsuzluk yüklü. Ama bu kıyamet kehanetlerinin ortasında, birkaç yorumcunun bunun tam tersini iddia eden –tüm kayıtlı tarihe bakılınca, bu dönemin, yaşamak için en iyi zaman olduğunu söyleyen– sözleri yankılanıyor: Daha az yoksulluk, daha bol gıda, daha iyi yaşam koşulları, uzayan ömürler, modern tıbbın ve teknolojinin sınırsız potansiyeli. Tüm bunları –dünyanın sonuna ilişkin ön uyarıların yanı sıra, hiç bu kadar iyi olmadığımız konusundaki ısrarları da– okuyorum ve kime, neye inanacağım konusunda çok kuşkulu, çok kararsızım. En iyiye ulaşmak için ne yapmalı? Modern dünyada sahip olduğumuz tüm şeylere, bu zamana kadar kazanmış

olduğumuz tüm şeylere karşın, basit bir iç huzuru bulmak zordur. O bir türlü ele geçmeyen hazineyi ararken, geriye dönüp, atalarımızın dünyasına baktım.

Edward Osborne Wilson, Amerikalı bir biyologdur. Karınca toplumunun incelenmesi alanında uzmandır, ama Tanrı'yı andıran teknolojinin yanı sıra huzursuzca varlığını sürdüren insanlığın Yontma Taş Çağı'ndan kalma duygularına yaptığı vurgu, bende güçlü bir yankı buluyor. Şu ya da bu türe ait insanlar en az dört milyon yıldan beri dünya üzerinde var olmuşlardır. Atalarımız, tüm o zaman boyunca çoğunlukla avcılık yapmışlardır. Birkaç on yıllık geçmişi olan içten yanmalı motorlar, penisilin ve akıllı telefonlar, asıl doğamızı değiştirmemiştir. Bugün yirmi birinci yüzyılda bile, beyinlerimizin hâlâ avcı yazılımıyla işlediğini söylemek akla yatkın görünüyor. Son 10.000 yılda her türlü hüneri –çiftçilik, yazı, kent yaşamı, makineleşmiş sanayi, insanlı uçuş, füzeler, bilgisayarlar, internet– öğrendik, ama avcı olarak hep daha çoğunu, başka bir şeyi, ihtiyaç duyduğumuz ve kullanabileceğimiz şeyleri arıyoruz. Aramadan, avlanmadan duramıyoruz.

Son birkaç yüzyılda, insanların çok küçük bir bölümü, bilim insanı gibi düşünmeyi öğrendi; modern dünyayı olanaklı kılan ve milyarlarca insanın yaşamlarını iyileştiren tüm o harika ilerlemeler, bilimsel düşünce sayesinde mümkün oldu. İleriye doğru atılan tüm o adımlara rağmen, Batı dünyası pek çok mutsuz insan –bunalımlı, gergin, yalnız, kendinden tiksinen, kendinden kuşkulanan, hatta umutsuz ve nihilist insanlar– barındırıyor. Bilimciler, evren hakkındaki ne, nasıl, nerede ve ne zaman sorularının çoğunu açıklamışlardır, ama bilimin yapamayacağı –ya da şimdiye kadar yapamadığı– şey, dünyada nasıl yaşanacağını, dünyada *niçin* yaşamak gerektiğini bize söylemektir. Bilim, yaşamın ne anlamı olduğunu değil, ne olduğunu söyler bize. Yanıtlar olsun ya da ol-

masın, soruları sormamız gerekli görünüyor. Bunları bulmak kadar aramak da önem taşıyabilir.

Çoğumuz meslekten bilimci değiliz. Bilimci gibi düşünmek üzere eğitilmiş olanlar bile, gerekli çabayı ancak kısa sürelerle devam ettirebilirler. Geriye kalan zamanda bizim gibi düşünürler. Avcı atalarımız bilimci değildiler, ama görünen o ki, yanıtlar aradılar; insan olmanın ve yaşamanın ne anlama geldiğine ilişkin sorulara yanıtlar aradılar. Bilim var olmadan çok önce, yaşam deneyimini açıklamak için öyküler vardı. Farklı yerlerdeki farklı insanlar, aralarında çok uzak mesafelerin yanı sıra geniş zaman dilimleri olmasına karşın, bir şekilde, aynı öykülerin çeşitlemeleriyle ortaya çıktılar ve bunları çocuklarına anlattılar; bunlar, dünyanın yaratılması, karaların, denizlerin ve göğün ayrılması, ilk insanların oluşması, sellerin meydana gelmesi, tanrıların öç alması ve kahramanların serüvenleri hakkında anlatılan masallardı. En eski öyküler, en uzun süreli olanlar, belki de yaşamanın bir sonucu olabilir, bir sıvıdaki billurlar gibi, bilincimizde kendiliğinden doğmuş olabilir. Ya da belki bu öyküler, yüz binlerce yıl boyunca yaşanmış hayatların, işe yarayan ve yararlı olan şeylere ilişkin gözlemlerin ürünleriydi.

Türümüzün öykülere gereksinim duyduğu anlaşılıyor. Uzun bir süre geçince, öyküler, yünün eğirilerek iplik yapılması gibi eğirilir, sonra da mitoloji, inanç ve dinler olarak dokunur. Mitoloji hoş bir şeydir; ailelerin kendi özel geçmişleri hakkında kendi içlerinde anlattıkları öyküler gibidir. O aile öykülerinin bazıları gerçek iken, bazıları o kadar doğru değildir, ama tümü de anlamlı ve önemlidir. Anımsandıkça yeniden anlatılan o öyküler, aksi halde unutup gitmiş olabilecekleri şeyleri aile üyelerine anımsatır. Öyküler, onların her birini aile içindeki ve aileyi de evrendeki yerlerinde tutan dokuma iplikleridir.

Ben bir bilimci gibi düşünemediğimden, karmaşık fikirleri daha kolay anlamak için her zaman öykülere gereksinim duydum. Kuantum kuramına (KK) ilişkin pek çok kitabı açıp incelemeye başladım, ama matematik her zaman karşıma dikildi. Matematik, benim değil ama doğanın konuştuğu dildir. Amerikalı fizikçi Nick Herbert'in gözlemlediğine göre, eski Newtoncu model, evreni, küçük şeylerin oluşturduğu büyük şeyler, daha küçük şeylerin oluşturduğu küçük şeyler vb. açısından betimliyordu. KK'ye göre ise evren, daha çok, olasılıkların ve olabilirliklerin meydana getirdiği şekilsiz bir bulut gibidir; oradaki cisimler, gözlemlenirken bir türlü, gözlemlenmezken ise başka türlü davranır. Ondan sonra Herbert, meseleyi anlamamı sağlayan bir öykü anlatmaya koyulur. İnsanların, "Kral Midas'ınkine benzer bir açmaz" ile karşı karşıya olduklarını, gerçekliğin sahici dokusunu hiç hissedemediklerini, çünkü dokunduğumuz her şeyin dokunduğumuz anda katı maddeye dönüştüğünü söyler. Bunu anlıyorum ya da en azından, ne demek istediğini gözümün ucuyla bir an görebiliyorum. Albert Einstein, göreliliği, yani rölativiteyi açıklamak için, elini kızgın bir sobaya beş saniye bastırmak zorunda kalan bir genç adamın, o kısacık zaman dilimini, kucağında güzel bir genç kadın otururken geçirdiği beş saniyeden farklı biçimde deneyimlediğini söylemişti. Bunu da anlıyorum. Öyküler, bilgelik imbiğinden damıtılmıştır, önem taşıyan tüm şeylerin özüdür.

Amerikalı yazar Kurt Vonnegut, *Mezbaha Beş*'te, insan olarak zamana ve evrene bakışımızın yalnızca sınırlı varoluşumuzun bir sonucu olduğunu görmemi sağlayan bir öykü anlatır. Vonnegut'ın kötü kahramanı Billy Pilgrim, İkinci Dünya Savaşı'nda ABD ordusunda görev yapmış ve uzaylılarca dünyadan kaçırılarak Tralfamadore gezegenine götürülmüştür. Billy, Tralfamadorluların, açılıp gelişen doğrusal bir süreç

–doğum, yaşam, ölüm süreci– yerine, her şeyi ve her zamanı bir arada, hepsini bir anda gördüklerini fark eder:

> Billy Pilgrim, Tralfamadorlu yaratıkların, Evreni, bir sürü parlak noktacık gibi görmediklerini söyler. Yaratıklar, her bir yıldızın nerede olduğunu ve nereye gittiğini görebilirler, bu yüzden de gökyüzü, seyreltik, ışık saçan spagettiyle doludur. Tralfamadorlular, insanları da iki bacaklı yaratıklar olarak görmezler. İri cüsseli –"bir ucunda bebek bacakları, diğer ucundaysa ihtiyar bacakları bulunan– çok bacaklılar olarak görürler.

Bunun gibi öyküler daha iyi kavramamı sağlıyor.

L. P. Hartley, *Arabulucu* adlı romanında, geçmişin yabancı bir ülke olduğunu, "orada her şeyi farklı yaptıkları"nı söyler. Eski insanların dünyası, bizim dünyamız değildir; davranışlarının ve uygulamalarının bazıları da alışılmadık ve yabancı görünür. Yine de, dikkatimizi vermeye hazırsak, bize anlatacakları pek çok şey vardır.

İnsanlığın öyküsünü en başından başlatmaya duyduğum (umarsız) bir istek, beni tarihle ilgilenmeye yöneltti. Bu, olamayacak bir düştür. Tarih, başlangıcı olmayan bir öyküdür. İnsanlığın öyküsünün başlangıcı her zaman erişilmeyecek bir şeydir. Bu yüzden, kitabın hiçbir zaman ele geçirilemeyen o birinci sayfasına en azından yaklaşabilmek umuduyla arkeolog oldum.

Bilim yoluyla geldiğimiz durum beni etkilemesine karşın, eskiden ne olduğumuza, eskiden nasıl düşündüğümüze bakıp teselli buldum. Bunun sebebi, gelmiş olduğumuz dünyaya geri dönme özlemi değil (anestezi ve modern dişçiliğin ol-

madığı her dünya benden daima uzak olsun), ama bizim çift sarmalımızda çöreklenmiş uyuyan ilk atamıza ait o DNA'yı ve ne gibi anılar ortaya koyabileceğini hayal etmemdir.

Son iki buzul çağı arasında, yani birkaç on bin yıl önce, türümüzün ilk üyesi –özgün markası, belki hepimizin en iyisi olan Cro-Magnon– Avrupa'ya ulaştı. Onlar, gergedanların ve mağara aslanlarının, ayıların ve bizonların, dev yaban öküzlerinin, omuz yüksekliği 2,1 metre olan ve bir ailenin cesaret edebilirse altında barınabileceği genişlikte boynuzları bulunan megaloseros isimli bir geyiğin hüküm sürdüğü bir dünyada yaşamlarını kurdular. Yaşamları fiziksel olarak çetindi, yaşadıkları dünya ölümcül tehlikelerle doluydu. Onlar yine de başa çıktılar ve bizi yaratan halkı oluşturacak kadar uzun yaşadılar. Gereksinim duydukları her şeyi yaptılar. Yedikleri her şeyi yakaladılar ve öldürdüler ya da aradılar. Isındıkları her ateşi, kuru çalılar kullanarak hünerli elleriyle tutuşturdular. O dünyanın deneyimleri, binlerce yıl boyunca sürdürülen yaşamlar, insana birçok şeyi öğrenecek zaman verdi.

İnsan soyunun en eski anıları, ölçülmesi olanaksız bir zaman boyunca kuşaktan kuşağa aktarılan öykülerdir. Başlangıçta bunlar yalnızca sözlüydü. Türümüz, 4.000 ila 5.000 yıl önce yazmayı öğrendi. O beceri, düşünceleri kelebekler gibi havada yakalayıp bir tahtaya sabitleme becerisi kazanıldıktan bir süre sonra, bazı öyküler ıslak kil tablete ve sonra kâğıda aktarıldı. Varlığını sürdürmüş, hatırlanıp kalıcılaştırılmış öykülerin önemli olduklarını, nasıl hayatta kalınacağı hakkında zor kazanılmış bilgiler içerdiklerini düşünün. Tozlu, pırıltılı kanatlarıyla o öyküler, anlamanın kırılgan çırpınışlarıdır.

Elimizdeki eski öyküler belki tesadüfen bugüne kadar gelmiştir; kabararak başka her şeyi silip süpüren zaman dalgasına karşı güvende tutulmuş şanslı fosillerdir. Ya da bunlar yalnızca sözcüklerden dolayı, ritimleriyle ve kafiyeleriyle gö-

nüllerde yer ettikleri için anımsandı. Rastgele miras kalmış olsun ya da olmasın, o en eski öyküler, geçmiş yaşamlarımızın fosilleridir.

Yazının bulunmasından, öykülerin yazıya dökülüp korunmasından önceki o dünyada, insan duygularını saptamak zordur. Zaman, geçmişi düzenlemiş, bazı sahneleri silmiştir. Taşların ve kemiklerin arasında atalarımızın duygularını ve tutkularını görmek zordur; yine de hepimizde o duygular ortaktır. Onların kendi zamanlarıyla ve dünyalarıyla nasıl başa çıktıklarını anlamanın, bize kendi zamanımızda ve dünyamızda yardım edebilmesinin en azından mümkün olduğu, bana akla yatkın geliyor. Onların zamanı ve bizim zamanımız arasında pek çok şey değişmiştir, ama insan duyguları kesinlikle aynıdır. Onların dünyasında hissedilenler, bizimkinde de hissedilir.

Yaşarken, en sonunda anlayışımızın sınırına ulaşırız, ama gerçekliğin o noktada bitmediğini biliriz. Görülecek daha çok şey vardır. Dünyayı ve yaşamı, eski insanların gördükleri gibi, göz ucuyla yakalamayı umarak deneyebileceğimiz hayal gücü sıçramaları vardır. Arkeoloji ve tarih, böyle –mutluluğun yanı sıra üzüntüyü ve başka duyguları da– göz ucuyla yakaladığımız anlar sunar. Binlerce yıl değişmeden kalmış şeylerin anımsatılması bize avuntu sağlayabilir. Kadim yerler ve şeyler; mezarlar, sanat eserleri, teslim edilmiş hazineler yeniden ziyaret edilince, neyi temsil ettiklerini görmek mümkün olabilir: İyi ya da kötü, dışa vurulmuş insani duygular. Filmin son haline alınmamış çekimlerin parlak bir ışıkla yıkanmış olarak bir kez daha birleştirilmesi gibi, bunların da bazılarını burada bir araya getirmeye çalıştım.

Teknoloji, geleceğe ilerleyişimizi hızlandırırken, geçmişin dünyasından ayrılmamız da sanki ivme kazanıyor. Geçmiş, dikiz aynasında giderek küçülüyor. Büyüyüp yetiştiğim dün-

ya bile eriyor, uzaklaşıyor. Bu, normal ve kaçınılmaz ama çocukluk dünyamın bana ne kadar antika göründüğüne şaşıp kalıyorum. Bu, zamanın nasıl hızlı geçtiğini, deneyimin ne çabuk kaybolduğunu gösteren bir ölçüdür. Ben 1967'de doğdum. Şu an elli üç yaşındayım ve ilk anılarım uzak, silik görünüyor. Merkezî ısıtmadan önce, evlerde oraya buraya yerleştirilmiş gaz sobalarının sağladığı sıcak köşeleri anımsıyorum. Pencerelerin iç yüzeylerinde buz oluştuğunu anımsıyorum. TV'de bir şey izlemek isteyince, beş dakika önceden TV'yi çalıştırmamız gerektiğini –ve ona TV *seti* dediğimizi– anımsıyorum. TV tüpünün ısınması için bu gerekliydi. Sözünü ettiğim TV seti yalnızca siyah-beyaz yayın yapıyordu. Evden çıkmadan önce, annem, telefon kulübesinden telefon etmem gerekir diye, cebimde iki penilik madenî para olup olmadığını kontrol ederdi. Altı ya da yedi yaşımdayken o evden taşındık, ama telefon numarasını hâlâ anımsarım: 60832. Annem, acil bir durumda evi aramamız gerekir diye, bana ve kız kardeşlerime numarayı ezberletmişti. Lokantalarda, taze sıkılmış portakal suyunun bir tepsi üstünde küçük bir bardakla başlangıç içeceği olarak sunulduğu günleri anımsıyorum. Sonu gelmez bir döngüyle boşu alınıp dolusu bırakılan cam şişelerde sütümüzü teslim eden sütçü kamyoneti olarak, elektrikli taşıtların ilk kez kullanılışını anımsıyorum. Yeşilden söz edeyim. Taşıtın lastiklerinin asfalt yol üzerinde çıkardığı fısıltıyı anımsıyorum. Sadece yarım yüzyıl önceki o günlerin dolaysız anıları, benim kuşağımın ölümüyle yok olacak. Onlardan çıkarılabilen herhangi bir ders, giderek unutulacak.

Büyükbabamın doksan küsur yıllık ömründe yaşayıp gördüğü değişimleri düşünüyorum. O, atlı arabaların olduğu Viktorya dünyasında doğdu ve Somme'da, Passchendaele'de dövüştü. Daha sonra, bir insanın ayda yürüyüşünü, uzay mekiğini ve bilgisayarların yükselişini izledi (elbette siyah-be-

yaz bir TV'de). Amerikalı bilim filozofu Thomas Kuhn, *Bilimsel Devrimlerim Yapısı* adlı kitabında, "paradigma değişikliği" terimini türetti; bununla anlatmak istediği, her şeyi farklı bir açıdan görmek ve anlamak dışında bize başka bir seçenek bırakmayacak kadar büyük ve devrimci ilerlemelerdi. Doğanın yasaları hâlâ aynı görünebilir, ama onlar hakkındaki değerlendirmemiz değişmiştir. Bu değişim hiç kötü bir şey değildir, ama tüm perspektifler değer taşır. Yeniye sahip olmak, illaki eskiyi yitirmeyi gerektirmez. Büyükbabam, doğa yasalarının nasıl işlediği konusunda hâlâ Newton'un anlayışının hüküm sürdüğü bir dünyada doğdu. Büyükbabam ergenlik çağındayken, Alman fizikçiler Max Planck ve Albert Einstein, insanlığı alıp, görelilik ve kuantum kuramı evrenine götürmüşlerdi. Evren her zaman nasılsa yine öyleydi, ama bize, onu farklı bir gözle görmemiz öğretildi. Planck ve Einstein, devlerin –Michael Faraday, James Clerk Maxwell ve başkalarının– omuzlarına çıkıp yükseldiler, ama bu bir paradigma değişikliğiydi ve bize çok olağan görünen akıl almaz teknolojilerin hepsi, o sıçramanın dolaysız ya da dolaylı sonucuydu.

On dokuzuma kadar büyükbabamın dönemiyle örtüşen yaşamım boyunca, çok hızlı adımlar atmayı sürdürdük. Hıza ve kat edilen mesafeye rağmen, Abraham Lincoln'un "gizemli anı nağmeleri" dediği en uzak geçmişimizle bağımızı koruyoruz. O nağmelerin üç buçuk milyar yıl öncesine dönerek yaşamın başlangıcına ulaştığını hayalimde canlandırıyorum. Bu mantıklıdır, çünkü varoluşumuz, pek çok atanın sayısız bağlantılar kurup miraslarını kuşaktan kuşağa aktararak bize ulaştırmayı başarmasına bağlıdır. Türümüzün belleğinin gizemli nağmeleri, tüm sorularımıza yanıtlar bulmak için elimizde yalnızca öykülerin, eski öykülerin olduğu kadim bir dünyaya giden tüm yol boyunca yankılanır durur.

Bilimsel düşüncenin doğuşu, bilerek olsun ya da olmasın, eski yanıtların ölüm çanını çaldı. Modern bilimin ortaya çıkışı, öykülerden, efsanelerden ve dinlerden doğup büyümüş olan boğum boğum, yamru yumru ağacı kökünden kestiğimiz keskin baltayı sağladı. Ağacın yok olmasıyla nadasa bırakılan toprakta, yaşamla ne yapacağımızı bize anlatmaları için ideolojiler yetiştirip büyüttük. Dinler de birer ideolojidir, ama on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda ekilen laik ideolojiler hızla büyüdü ve bazıları denetimden çıktı. Faşizm, komünizm ... eski dinlerin yüzlerce ve binlerce yıl boyunca neden olduğu can kayıplarına, yeni ideolojilerle sadece birkaç yıl içinde ulaşıldı. Yirminci yüzyılın dehşetlerinden sonra bombalarla sarsılmış ve sersemlemiş olarak, işte, yirmi birinci yüzyıldayız ve teknolojik Batı'nın insanları hâlâ anlam arayıp duruyorlar. Bazen öyle geliyor ki, anlam ihtiyacı daha da güçlenmiştir. Bilim, vericiliğini –gitgide artarak ve hızlanarak– sürdürüyor, ama armağanları yeterli değildir. Bugünlerde pek çok şeyle ilgili endişeye sürükleniyor ve güçsüzlük hissediyoruz. Bize tamamen olağan gelen dünyanın sona yaklaştığını ve bunun bizim hatamız olduğunu söylüyorlar. Düşüncesiz ve bencil olmamız nedeniyle, tufanı ya da hiç bitmeyen kışı veya her ikisini birden davet ettiğimizi söylüyorlar.

Mutluluk –teknik olarak, acının kısa bile olsa sona erdiği durum– bir türlü ele geçmeyen bir büyüdür. İç huzuru daha kolay yakalanabilir ve önceden göçüp gitmiş olanların bilgeliğinde bulunabilir. Eski insanların dersleri, milyonlarca yıllık yaşantının, acının, mutluluğun ve üzüntünün damıtılmış hâlidir.

İyi ya da kötü, ne olursa olsun, gelecek ne getirirse getirsin, bir şeyler anımsamayı deneyebiliriz. Ne olursa olsun, bazılarımız hayatta kalacak ve yoluna devam edecek ya da yeni baştan başlayacaktır. Neyi anımsamayı seçtiğimiz, bize,

uygarlık olarak herkesin yanı sıra, birey olarak her birimize kalmıştır. Eğer aceleyle, pek az eşyayla ayrılıp gitmemiz gerekirse, öykülerin kolayca taşındığını, başka bir yere ekilebilecek tohumlar gibi bir yerlere tıkıştırıldığını, tohumlardan daha hafif olduğunu hatırlamaya değer. Başlangıçta söz vardı; başka deyişle, sözcükler, zamanında bütün olan şeyin, tüm öykünün, ufalanmış parçalarıdır ve bunları bir araya getirip istediğimizi oluşturabiliriz. Sözcükler, paha biçilemez bir armağandır.

Benim bir cep dolusu tohumum burada. Bunlar çok belirgin şeyler değil, kolayca gözden kaçar. Onlardan, benim için önemli olan şeyler, anımsanmaya değer olduğuna inandığım şeyler, nasıl ve aynı zamanda da niçin hayatta kalınacağı hakkında bana ipuçları veren basit şeyler öğrendim.

1.

DÜNYA

Callanish

ve çağlar ötesinden gelen kayaç

Suskunca anımsayarak, unutulmuş büyük dili, cennete giden kayıp yolun sonunu, bir taşı, bir yaprağı, bulunmamış bir kapıyı ararız.

– THOMAS WOLFE,
Look Homeward, Angel

Olan bitene anlam vermeye çabalarken, olayların başlangıcını aramayı, tutunabileceğim ve dönüp atıfta bulunabileceğim bir olayla başlamayı severim.

Bilimciler, başlangıçtan önce hiçbir şeyin olmadığını söylerler. Başlangıçta, bilinmeyen bir yerde, ölçülemeyecek kadar küçük bir noktacık belirdi. Yeterince anlayamadığımız nedenlerle, geceleyin bir puf mantarının şişmesi gibi genişlemeye başladı. İçinde ısı vardı, uzay ve zaman da vardı, tüm uzay ve zaman daima da olacaktı. Hiçliğin yerini, bir anda, her şeyin oluş potansiyeli aldı; tüm bunlar, hiç yer kaplamayan noktanın içinden doğdu. Genişleme başlayıncaya kadar uzay ve zaman da yoktu. Boşluk hiç olmamıştı. Aksine, ondan daha azı, hiçlikten daha azı var-

dı. Genişleme başlayınca, zaman da başladı. Saat işlemeye başladı.

Tüm bununla boğuşuyorum, ama bilimin bize öğrettiklerini okuyup dinliyorum ve bana, bilimin öğrettiklerine güvenmem öğretildi.

Genişleyen uzayın içinde, milyarlarca santigrat derecelik sıcaklıklar hidrojeni ve helyumu meydana getirdi. O elementler, evrenin %99'unu oluşturacaktı. Maddenin ve enerjinin, tost ekmeği üzerindeki tereyağı gibi eşit biçimde yayılması evrenin doğasında yoktur. Tıpkı paranın ve gücün akacak yollar bulup az sayıda insanın ceplerine gitmesi gibi, evren de paha biçilmez mücevherler gibi parlayan yıldızların gelişigüzel serpiştirildiği engin hiçlik alanlarını yeğler. Evrenin neredeyse tümü, yoksul, bomboş ceplerden oluşur. Herhangi bir türden sıcaklık salt bir zerreye verilmiştir. Matta, İncil'inde (13:12), "Kimde varsa, ona daha çok verilecek, bolluğa kavuşturulacak," diye yazar. "Ama kimde yoksa, elindeki de alınacak." Madde de işte öyle bir araya geldi, umarsızca ve kaçınılmaz olarak kümelenerek yıldızları ve galaksileri oluşturdu. Geriye kalan elementler, yıldızların tam kalplerinde pişip oluştu. O yıldızlar öldüklerinde, elementler serbest kalıp bir araya gelerek, biz dâhil, başka her şeyi oluşturdu.

Büyük Patlama ve sonrasında cereyan eden olaylar, yeni bilgilerdir, insanların mırıldandıkları modern bir duadır. Gizemli bir yönü olsa bile herkesin bildiği ama anlaşılması mümkün olmayan olaylardır. ABD'de yayınlanan *The Big Bang Theory* (Büyük Patlama Teorisi) adlı dizi, bu temel bilgilere, tanıtım müziğinin sözlerinde bile yer verir.

2013 gibi yakın bir tarihte, Avrupa'nın Planck uzay teleskobunu kullanan gök bilimciler, evrenin oluşumundan artakalan ısıyı ölçerek, tüm evrenin yaşı için en yaklaşık sayının 13,8 milyar yıl olduğu sonucuna vardılar. Nobel Ödüllü

Adam Riess, *Astrophysical Journal* adlı dergide yayımlanacak bir makale için, 2019'da söz konusu sayıyı doğrulamak amacıyla bir dizi ölçüm yaptı. Başka yerlerde benzer çalışmalar yapan ekiplerle birlikte, Riess, galaksilere dağılmış yıldızların yaydıkları ışınları gözlemlemiş ve ölçmüştü. Yaptıkları çalışmalar, evrenin, düşündüklerinden bir milyar yıl daha genç (bir *milyar* yıl daha genç!) yani yalnızca 12,5 milyar yıl yaşında olabileceğini ima ederek herkesi şaşırttı.

Bu incelemelerin sonuçlarını okuyor ve elimden geleni yapıyorum, ama gerçekten anlamıyorum. Benim için Sanskritçe kadar gizemli olan matematikten çıkarabildiğim en büyük şey, anlayışımızın gevşek kum üzerinde durduğudur. Bir milyar yıl nereye gitti? Bir milyara kadar saymanın ne uzun zaman aldığını bilir misiniz? Otuz bir yıl. Ne kadar bildiğimizi bilmenin hiçbir yolu yoktur, ne kadar bilmediğimizi bilmek ise çok daha zordur.

Bilimciler, Dünya'ya 4,5 milyar yıllık bir yaş biçmişlerdir; bu, evrenin yaşının aşağı yukarı üçte biri kadardır. Yuvamız, bir milyar yıl ya da daha uzun süre fokurdayıp durdu, katı olmaktan çok sıvıydı ve bir dış kabuğu yoktu; sonsuzlukta kayıp giden erişmiş tereyağı topağı gibiydi. Sonsuz küçük noktacığın hiçliği delmesinden beri geçen milyarlarca (belki dokuz, belki on milyar) yıl sonunda, nihayet elle tutulabilen, hatta üzerinde durulabilen bir şey oluştu.

Yer bilimcilerin, Lewis Adası'na atıfla Lewisian gnays dedikleri kayaç, o Hadean devrine ait bulamacın içinde sihir gibi oluştu. Almanca kökenli gnays (*gneiss*) sözcüğü, "parıltı" ya da "kıvılcım" gibi bir şey anlamına gelir. Yankısal (onomatopoeik) bir sözcüktür, ateş yakmak ya da bir evren başlatmak için çakmak taşı hızla çeliğe sürtülünce çıkan ses gibidir. G-nay-S!

Lewisian gnays, iyi bir adlandırmadır. Başka kayaçların bileşenleri –granit, mermer, mika, kuvars– o kaynayan karışım-

da bir araya geldi. Isı ve basınç nedeniyle –yavaş, çok yavaş olarak– bir başkalaşım meydana geldi. O mineraller, topaklar hâlinde sıkıştırılıp düzleştirilerek şeritler oluşturdu, öyle ki, Lewisian gnays kristalleri üzerinde güneş ışınları dans ederken, uçan kıvılcımlar çıkarıyor gibi görünür.

Sonra, belki 3,5 milyar yıl gibi uzun bir zaman geçince, ileride Kuzeybatı İskoçya'nın büyük bölümünün ana kayacını oluşturacak olan bu taze pişmiş kayaç, erimiş hâldeki dünyanın yüzeyine doğru ilk kez itildi. Dev bir deniz canavarı gibi yükselerek, ilk önce, Antarktika olarak bildiğimiz yerin yakınında ortaya çıktı. Serüven dolu uzun yolculuğu o zaman başladı. Girdapların ve akıntıların devindirdiği erimiş derinliklerde, yavaş yavaş kuzeye sürüklendi.

Yer kabuğunun gitgide daha büyük bölümü katılaşarak, yer bilimcilerin litosfer (taşküre) dedikleri, üzerinde yürüyebildiğimiz, okyanusları barındıran oluşum meydana geldi. Lewisian gnays, birbiri ardına oluşan devasa kara kütlelerinin (Columbia, Rodinia, Pangaea, Gondwana) parçasıydı. Sürüklenme daima kuzeye doğruydu. Son derece yavaştı. Kıta büyüklüğünde yüzen kayaç kütleleri –durdurulamaz kuvvetler; yerinden oynatılamaz nesneler– bir araya geldi ya da paramparça oldu. Cehennem mutfağında daha çok kayaç pişirildi ve eskileriyle karıştırılarak, değişerek, değiştirilerek sunuldu.

Kuzey Amerika olacak kısım, ön Avrupa'dan koptu. Yaranın üzerindeki kabuk gibi, Orta Atlantik Sırtı oluştu. Oksijenden ve hidrojenden oluşan bir okyanus, uzaya fışkırdı. İngiliz Adaları olacak kuru arazi, 60 milyon yıl önce aşağı yukarı bugünkü yerindeydi. İngiltere olacak bölüm, kendi başına serüven dolu uzun bir yolculuk yaşamıştı. Bu bölümün, İskoçya olacak bölümle bir araya gelmesi, aşağı yukarı Hadrianus Duvarı hattına denk düşen bir yara izi oluşturdu.

Yüzen büyük kayaç kütleleri, görülemeyen, algılanamayan bir yavaşlıkla bir araya gelmesine karşın, birleşme çok şiddetli oldu. Milyarlarca yıl süren çarpışmalar, göğe yükselen sıradağlar oluşturdu. O zaman İskandinavya'dan Kuzey Amerika'ya uzanan böyle bir sıradağ, bugünkü Himalayalar'dan daha yüksekti.

Lewisian gnays da buna kurban gitti. İsmini, Batı Adalarının en büyüğünden almasına ve Kuzeybatı İskoçya'nın geniş bir kısmının temeli olarak orada bulunmasına karşın, litosferin yırtılması nedeniyle, aynı kayaç, şeritlere ayrılıp geniş bir alana dağılarak Kanada'da ve Grönland'da ortaya çıktı.

Yaklaşık 5.000 yıl önce (bu, 3,5 milyar yaşındaki bir kayaç için kısa bir süredir), Lewis Adası'nın batısında yaşayan çiftçiler, dar bir körfeze yukarıdan bakan bir sırta özen göstermeye başladılar. Anlaşılan o ki, önceleri burada sadece tarla işlemişlerdi. MÖ üçüncü binyılın başında, bu sırt üzerine sıra sıra ve sonra çember oluşturacak şekilde taşlar dikmeye başladılar. Tek tek sıralar, yaklaşık olarak güneyi, doğuyu ve batıyı gösteriyordu. Ana yol denilen ikili sıra ise kuzeyi gösteriyordu. Bu çiftçilerin hiçbirinin yapamayacağını yapıp yukarıdan bakınca tüm bu yapının Kelt haçına benzer bir görüntü oluşturduğunu görürüz. Kuşaklar sonra, çemberin içinde bir köşeye bir tümülüs inşa edildi.

Burası, Callanish Dikili Taşları denilen sit alanıdır; özgün Galce ismi, Tursachan Calanais'tir. Stonehenge'den ve Mısır piramitlerinden daha eski olan bu yapı, inşa edildikten sonra büyük bir anlam kazandı ve en az 2.000 yıl boyunca unutulmadı. İşte bu kadar uzun süre şöyle ya da böyle kullanıldı. MÖ 800 yılına gelindiğinde, kuzeyde iklim değişmişti ve tüm önceki dönemlerden daha çok yağış vardı, sürekli nemliydi. Taşlar, bu yerin neyi temsil ettiğini unutmuş olanlarca savsaklandı ya da kullanılmaz oldu. Bir bataklık kömürü örtüsü

(daha yavaş) oluşmaya başlayarak, taşları ve başka pek çok şeyi kapladı. Lewis'in sahibi ve bir zamanlar İngiltere Merkez Bankası başkanı olan Sir James Matheson'ın, turba örtüsünün 1,5 metre kalınlığındaki kısmını işçilerine temizleterek taşları yeniden ortaya çıkardığı 1850'lerin sonuna kadar, Callanish, anlamı örtülmüş olarak derin bir uykuda kaldı.

Arkeolog Patrick Ashmore 1980'lerde bu alanı kazdı. Taşlar, bilimcilerin anlama çabalarını boşa çıkarmıştır; ne çok çaba gösterilirse gösterilsin, tahmin yürütmek bile olanaksızdır. Eski açıklamalar inatla varlığını sürdürüyor, tıpkı yeni boyanmış duvarda yeniden beliren nem lekeleri gibi tekrar ortaya çıkıyor. Bazıları, bunların, Hristiyanlığı reddettiği için taşa dönüşen birer dev olduğunu söylüyor. Ya da burası, Eski Çağ gök bilimcilerinin, (Yeats'in "Mutlu Çobanın Şarkısı" başlıklı şiirinde dediği gibi) "geçen yıldızların dönemeçli yolları"nı mercek olmadan izleyen yıldız adamlarının kullandıkları bir gözlemeviydi. En akla yatkın olasılıkla, bu taş düzenlemelerinin, ayın devresel hareketlerine tanıklık ediyor gibi göründükleri kabul edilebilir. Var olduğu sanılan her türlü düzenlemenin, gece gökyüzündeki noktaların takımyıldızlar hâlinde birleştirilmesiyle elde edilen örüntüler gibi yalnızca rastlantı olduğunu söyleyen başka uzmanlar vardır ve aralarında bilimciler de bulunmaktadır.

Ashmore, taşların yerleşiminin, "ay durması" denilen bir olayı çiftçilerin öngörmelerine yardım etmiş olabileceğini kabul etmiştir. Ay, her 18,6 yılda bir, güneydeki tepelerin üzerinde iyice alçalarak bir göz yanılması oluşturur. Ashmore, *Calanais: The Standing Stones* adlı kitapta yazdığına göre, ay, "tepeler boyunca dans ediyor gibi görünür. Büyük bir tanrının Dünya'yı ziyaret etmesi gibidir. Bu gök olayını bilmek ve öngörmek, gökyüzünü seyredenlere dünyevi bir otorite veriyordu."

Civarın bilgili sakinleri, çiftçilerin bu taşları, Druim nan Eum diye bilinen yakındaki bir sırttan çıkardıklarını söyler. Sırtın batı kısmında taş ocağı izleri vardır ve kullanılmayan iri taş bloklar çevreye saçılmıştır. Geriye kalanlar. Callanish'in her yanında, daha çok ana kayaçtan yapılmış başka antik alanlar vardır. Callanish mücevherdir ama çevresi darmadağınıktır. Çiftçiler, kullandıkları yapı taşlarını nasıl elde etmiş olurlarsa olsunlar, bunların yeryüzündeki en eski kayaçlardan olduklarını biliyor olamazlardı. Onları bir haç şekli oluşturmaya ne yöneltmiş olursa olsun, o, İsa değildi.

Herhangi birimizin dokunacağı ya da elinde tutacağı en eski şey, taştan yapılmış olacaktır. Bu gerçekten kaçış yoktur ve bu rahatlatıcı da olmalıdır. Çiftçilerin ilk büyük yapıtlarını, sonra da varlığını hep sürdüren yapıtlarını inşa etmek için o kayacı, o çok yaşlı Lewisian gnaysı elde etmeleri çok yerindedir.

Yirmi birinci yüzyılda, kayaçtan, yerden gitgide uzaklaşıyoruz. Fiilen üstünde yaşadığımız yerin sıklıkla zarara uğraması pahasına, gözlerimizi başka yerlere dikmişiz. Mars'a ve ötesine yerleşmek için planlar hazırlanıyor. Yuvamızı gitgide daha az umursuyor olmamıza şaşmamak gerek. Etimizden ve kemiğimizden de gitgide uzaklaşıyoruz. Hristiyanlık, sonsuz yaşam, bedenin ötesinde yaşam vaat etmiştir. Bugün de teknoloji aynı vaatte bulunuyor. Transhümanizm (insan ötesicilik) denilen görüş, insan bilincinin "Bulut"a yüklenmesi ve sonra, yapay bedenlere indirilmesi hayalleri kuruyor. Ölümün ulaşamayacağı sonsuz yaşam.

Bana bir seçenek sunulacak olsa, yapacağım seçimi şimdiden biliyorum. Ne denli sınırlı ve sonlu olursa olsun, etimle, kemiğimle ve dünyada olmayı seçerim. Bu kararlılığım, kısmen kayaca, atalarımızın çevrelerinde olan bitenleri anlama ve anlamlandırma umuduyla yöneldikleri aynı kayaca da-

yanıyor. Yeniden kayaca dönerim. Burada en uzun süredir duran şey odur ve bir şekilde hep burada olacaktır. Bir ruha –varlığını hep sürdüren bir öze– sahip olalım ya da olmayalım, Dünya'nın kayacı, zamana meydan okuyan enerjiden ve maddeden oluşan bir örüntüye sahiptir. Topraktan yükselmiş, aşınmış ve denize karışan toza dönüşmüştür, çarkın yeniden dönmesi için. Kayaçla bağlantım, kayaca inancım, gereksinim duyacağım biricik ölümsüzlüktür.

Stirling Fincan ve Halka Şekilleri

ve dünyanın kemikleri

Tek tarlayı bile tam olarak öğrenmek, ömürlük bir deneyimdir ... önemli olan genişlik değil, derinliktir. Çitteki bir delik, dar bir yolda yüzeye çıkmış düz bir kaya, ağaçlı bir çayır manzarası, dört küçük tarlanın kesiştiği noktadaki dere; bunlar, bir insanın tam olarak deneyimleyebilmesine yeter de artar.

– PATRICK KAVANAGH,
"Semt ve Evren", *Toplu Düzyazılar*

Beni en çok ilgilendiren yer, Stirling'deki evimi çevreleyen birkaç kilometrekarelik alandır. Çok uzun yıllar burada kalabilirdim. Genellikle uzak yerlere gidip para kazanmam gerekmeseydi, sonsuza kadar burada kalabilirdim. Burası yalnızca birkaç sokaktan ve yeşil açık alanlardan oluşur, ama bir kişiyi, nelerin olup bittiğini anlama işiyle meşgul etmeye yeter de artar bile. Uzaklardan çok daha iyidir. Bunu şimdi biliyorum. Son zamanlarda, her beneği ve yaprağı bilme gereksinimi hissetmekteyim, ama hiçbir zaman yeterince bilemeyeceğim. Dikkat etmeye çalışıyorum ama sürekli bir şeyleri kaçırıyorum.

Üstünde bir şatonun bulunduğu kama şeklinde koyu renkli bir kuvars-dolerit kayaç, evime tepeden bakıyor. Bu kayaç, yer kabuğunun içinden akkor olarak akan ve sonra soğuyup katılaşan magmanın oluşturduğu Stirling Eşiği denilen bir jeolojik oluşumun parçasıdır. Bu olay, 250 ila 350 milyon yıl öncesi arasına denk düşen bir zamanda meydana gelmiştir. Buzullar, çok daha sonra ve son kez, yalnızca binlerce yıl önce güneye doğru ilerlediklerinde, Stirling Eşiği yerinden oynamayacaktı. Evimin yukarısındaki kama, ötedeki daha yumuşak kayacı koruyan bir kalkan oluşturdu. Jeologlar, bu şekli, yalçın kaya ve kuyruk olarak adlandırırlar; kuvars-dolerit yalçın kaya yerinden kıpırdamamış, arkada biriken daha yumuşak madde de eğimli kuyruğu oluşturmuştur. Edinburgh Kalesi'nin bulunduğu kayacı ve Royal Mile denilen yamacı da buna çok benzeyen bir şey oluşturdu.

Stirling Eşiği'ni oluşturan magma, 300 milyon yılı aşkın süre önce Karbon döneminde yazları oluşup biriken kömür damarları arasından yolunu buldu. Madenciler, kuyularını ve tünellerini açarken, kuvars-dolerit sokulum kayacı katmanlarıyla karşılaştılar. Magma bazen aşırı yakın, aşırı kızgın olmuş ve kömürü yok etmiştir; başka yerlerde, antik ağaçların kalıntılarını pişirip, tüm kömürlerin en iyisi olan antrasite, yani taş kömürüne çevirmiştir. Dünya'nın, tam burada, oğlumun okulunun bahçesinin altında, köpeğimizi gezdirdiğimiz tarlalarda yaşamış olduğu yüz milyonlarca yıllık serüven. Bir kişi, tüm bunları nasıl yeterince bilebilir? Pek çok şey artık görünmez olmuş, gömülmüştür ve kimse tarafından asla bilinmeyecektir.

Fransa-İsviçre sınırının yüzlerce metre aşağısında, Cenevre yakınında, 27 kilometre uzunluğunda yuvarlak bir tünel bulunur. Bu, Büyük Hadron Çarpıştırıcısı'dır (Large Hadron Collider, LHC); yüzü aşkın ülkeden binlerce bilim insanının,

evrendeki en minik şeyleri inceleyerek gerçeğin doğasını gözlemek için giriştikleri üstün çabanın eseridir. LHC, dünyadaki en büyük makinedir. Burada görevli bilimciler, parçacık demetlerini ve akımlarını, atom altı parçacıkları, en küçük zerreleri çarpışma rotalarında salıverirler. Bu parçacıklar, ışık hızına yakın bir hızla çarpışınca daha küçük parçalara ayrılır. Bu tür çarpışmalardan sonra olan bitenleri inceleyerek, en başta, bu parçacıkları bir arada tutan kuvvetleri daha iyi anlamak mümkündür. Büyüğü bilmek için, küçüğü bilmek gereklidir. On dokuzuncu yüzyılda yaşamış İngiliz matematikçi Augustus De Morgan'ın bir keresinde iğneli bir dille söylediği gibi:

> Büyük pirelerin küçük pireleri vardır
> Sırtlarından ısıran onları,
> Küçük pirelerin de daha küçük pireleri vardır,
> Ve bu hep böyle sürüp gider.

Çok hızlı hareket eden en küçük şeylerin bile pek çok kez durması gerekir. Dik rampaların kenarlarında uzanan acil durum şeritlerini düşünün. Frenleri bozulan kamyon sürücüleri, direksiyonu o şeritlere kırabilirler; oralardaki gevşek kum ve çakıllar o büyük ivmeyi emebilir ve araçların durmasını sağlayabilir. LHC'de, benzer çıkış rampalarının sonlarına dikkatle yerleştirilmiş yaklaşık 9 metre boyunda ve 1,2 metre çapında yoğun grafit silindirler vardır. Parçacık demetleri oraya gönderilebilir ve böylece, durmak için kendilerini derine, metrelerce derine gömmeleri sağlanır.

İnsanlar, anlayıp kavramak için, en uzun süre çemberden ya da daireden yararlanmışlardır. LHC, en büyük ve en yeni girişimdir. LHC fizikçileri, evrenin çoğunu, %95'ini ya da daha fazlasını, karanlık madde, karanlık enerji dedikleri

bir şeyin meydana getirdiğini söylemişlerdir. Fizikçiler, o şeyin orada, aslında her yerde olduğunu bilirler ve göremeseler bile, onu arıyorlar. Yaklaşık 2.600 yıl önce, Lao-Tzu adlı bir Çinli düşünür, *Tao Te Ching* adlı kitabında şöyle yazmıştı: "Gökten ve yerden önce mevcut olan, özsel ve doğal bir şey vardır. Hareketsiz ve kavranamaz olarak tek başına durur ve asla değişmez. Her yeri doldurur, yine de asla tükenmez." Bu, karanlık maddenin, karanlık enerjinin tanımı değilse, ben de ne olduğunu bilmiyorum.

Tao, bir çemberdir. Bizim türümüz çemberleri fark eder. Rüzgârda titreyen tek kök ot, sahildeki kumlarda bir çember oluşturur. Eğreltiotu, küçük bir yuvarlakken açılarak büyür; kırılan bir dalga, kendi üstüne çöken bir çemberdir. Güneş, bir disk şeklindedir, ay da öyledir. Atalarımız, kıvrımlı yollar izleyerek Dünya'nın çevresinde çemberler çizen o ışıkları ve gökyüzündeki başkalarını fark ettiler. Aralarından daha iyi gözlemci olanlar, ay ve güneş tutulmalarını seyrederek, Dünya'nın da dairesel bir gölge oluşturduğunu fark etmiş olabilirler. Algı, düşünce yeteneği olan başka kişiler, birbiri ardına gelen mevsimleri –görünmez bir çember ama yine de aynen çember– elbette fark ettiler. Bir çemberin başı ve sonu yoktur. Çember en verimli şekildir, en küçük çevre uzunluğuna sığan en büyük iç alandır. (Rögar kapakları yuvarlak yapılır, çünkü daire, kendi deliğinden aşağı düşmeyen biricik şekildir.)

İngiliz Adaları'ndaki ilk çiftçiler, kendi çemberlerini yaptılar. Karşı konulmaz bir itkiyle, büyük eserler yapmak için bir şekilde zaman buldular. Yaşayanlardan çok, ölüler için inşa ettikleri ilk taş yapılar, dairesel tümülüslerin içine gömülüydü. County Meath'teki Newgrange ve Knowth, MÖ 3200'e tarihlenir. Kutsal mekânı çevrelemek için başka daireler inşa edildi; Orkney'deki Brodgar ve Stenness'de ana kayaca; Wiltshire'a bağlı Avebury'de kireç taşına oyulmuş hendekler ya-

pıldı. Dairesel hendeklerden sonra (arkeologların bunlara "henge" adını vermeleri genellikle yararsızdır: Kökeni ne olursa olsun –Almanca, Norsça– "henge" terimi, asılı durmayı ifade eder ve sarsen lentoların sütunlar üzerinde asılı gibi göründüğü Stonehenge'in benzersiz tasarımından esinlenmiştir), dikili taşların oluşturduğu daireler ve sonra, iç içe daireler ortaya çıktı. Newgrange dairesinin içinde, kış gün dönümünde güneşin doğduğu yere kurulmuş taş döşeli bir pasaj, yamaçtaki yuvarlak bir odaya açılır. Oda, girişten 1,8 metre yüksektir, ama mimarlar, giriş lentosunun üstünde bir "ışık kutusu" tasarlamışlar ve yılın o en kısa gününde minik bir ışık demetinin içeriye girerek, en hafif dokunuşla yaşam ateşinin yeniden tutuşmasını sağlayacağı biçimde açıları hesaplamışlardır.

"Ve uzun ve sessiz caddede," diye yazıyordu Oscar Wilde, "gümüş sandaletleriyle şafak, / Ürkek bir kız gibi süzüldü..." İrlanda'nın County Meath yöresinde, kış gün dönümünün şafağında güneş, çok nadir bulunan bir mücevher gibidir, ama şanslı bir sabah o ışık, pasajı boydan boya (18 metre) geçecek ve pasajın sonunda, bir taş sütunun yüzeyine oyulmuş üçlü sarmal şekli on yedi dakika aydınlatacaktır. Üçlü sarmal ya da triskele, çemberin evrilmiş biçimidir, kesiksiz tek çizgiyle çizilen üçlü spiraldir: Sarmalken açılan üç eğreltiotu; kırılan üç dalga; kim bilir? Bu şekil, Hristiyan Kutsal Üçlemesi dâhil, her düşünce tarzıyla ilişkili bir şekildir, ama Newgrange'de olduğu gibi en eski dışavurumlarıyla, sonsuzluğu, zamanın durmaksızın makara gibi açılmasının ifadesi sayılır.

Bu adalarda, çemberlere olan takıntı güçlüydü. Burada bunlar, başka her yerdekinden daha çoktur. Henge denilen bu taş yapıların en eskileri Orkney'dedir, ama moda hâline gelince, kızamık gibi takımadaların her yanında yayıldı, ta ki her yer beneklerle kaplanıncaya kadar.

Her gün, bir golf sahasının çevresindeki bir patikada köpeğimizi gezdiririm. Burası, 1869'da ilk önce sadece yedi delikli olarak yapılmış; 1892'de, efsanevi golf sahası yapımcısı Tom Morris buraya el atmıştır. Golf alanı, Stirling halkının (Kayanın Oğulları ve Kızları olarak bilinen halkın) "King's Park" dediği alanın bir kısmını kaplar; bu arazi, belki de bir kralın geyik avladığı ormanlık alanın sekiz yüzyıl önce park hâline getirilmesiyle oluştu. Burası, İskoçya'da kendi türünün en eskisidir; evdeki genç karısına dönerken Fife'ye bağlı Kinghorn'da atından düşen III. Alexander'ın adını taşır. Kralın tek varisi, yedi yaşındaki kız torunu, "Maid of Norway" (Norveç Kızı) sanıyla bilinen Margaret'ti. Tahta geçmek için yolculuk yaparken, en eski çemberlerin bulunduğu Orkney'de (bazılarının dediğine göre, deniz tutması nedeniyle) öldü, böylece de İskoçya'yı, Bağımsızlık Savaşları sürecine ve tüm o William Wallace, Robert the Bruce, Bannockburn 1314 olaylarına soktu.

Eve dönerken, golf alanı çevresinde yolun yarılandığı yerin hemen ötesinde en iyi manzara, kayaç ve kale yönüne bakılınca görülür. Ötede, andezitten ve bazalttan oluşan Ochil Tepeleri –Dünya ateşinin başka eserleri– uzanır. En göze çarpanı, Dumyat denilen, sığır dışkısı biçimindeki zirvedir. Bu isim, Dun Maeatea'dan gelir ve Romalılardan önce hüküm sürmüş bir Demir Çağı kabilesine ait bir kaleyi ("dun") anımsatır. Tarih, kalın bir sis gibi Stirling'in üzerini kaplar.

Büyük görüntünün yanı sıra, uzaktaki Dumyat'tan ve kayaç üzerindeki kaleden aşağı ayaklarıma kadar, başka her şeyin oluştuğu küçüğü de kavramaya çalışıyorum. Yırtık pantolondan fırlamış bir diz gibi, ana kayacın bir parçası çayırda açığa çıkmış. Bir golf sahasından sadece birkaç metre uzakta, yine de kesinlikle kaba saba duruyor, her yerde topak biçiminde otlar, bodur çalılar ve küçük bir ağaçlık var. Kayacın

orada olduğunu ilk kez üç yıl önce fark ettim. Erken sabahın loş ışığında, düşen gölgelerle, parıldayan yüzeye oyulmuş eş merkezli iki çember –iklim koşullarıyla aşınmış belirgin bir antik eser kabartması– açıkça görülüyordu. Çemberlerin merkezinde, oyulmuş, sığ bir kâse var. Eserin tümü, düşen bir taşın açtığı çukurun çevresinde oluşan fosilleşmiş halkalar gibi. Bu, Neolitik dönemde –aşağı yukarı 4.000 ila 6.000 yıl önce Yeni Taş Çağı'nda– yaşamış çiftçilerin yarattıkları bir eser olup, arkeologlarca fincan ve halka olarak adlandırılır. Fincan şekli, yaklaşık 2,5 santimetre genişliğinde ve başparmak derinliğindedir, ama bu denli sert bir kayaca böyle bir şekil vermek hiç de az çaba gerektirmez. Fincanı saran ilk halkanın çevresi 15, ikincisininki ise yaklaşık 22,5 santimetredir. Genelde halkalar kısmen yosunla dolmuştur. Işığa, renk tonuna bağlı olarak, kayaçta başka şekillerin, belki başka bir fincanın izleri vardır. Bunlar şimdi emin olunamayacak kadar siliktir.

Fincan ve halkaların yakınında, bir dakikadan kısa yürüyüş mesafesinde, açığa çıkmış daha çok kayanın oluşturduğu ve çemberlerin oyulmasına esin vermiş olabilecek çepeçevre görüntüler sağlayan yüksek bir nokta vardır. Stirling Doğa Tarihi Derneği'nin 1907 yılı kayıtlarına göre, bir zamanlar yakında bir taş yığını, bir kurgan vardı; çoktan yok olup gitmiş bu yerde, ölü külü saklanan bir ayaklı kupa bulundu ve yerel müzede sergilenmeye başlandı.

Buralarda her yer katman katmandır; kayaçtan olduğu kadar tarihten de oluşan karma ve katmanlı bir jeoloji. Zamanın buruşuk çarşafları. Golf sahası en üstte, en genç olandır. Kasabanın dış semtleri; kayacın üstündeki kale; VI. James'in ve benim vaftiz edildiğimiz, John Knox'un cehennem ateşi vaazları verdiği yakındaki Holy Rood Kilisesi; hükümdarın avlanması için King's Park; kaybolmuş Maeatea kalesi; bunların her biri ve hepsi, kayanın işgalcileridir, sonradan gelen-

lerdir. Çiftçiler uzun zaman önce kayaca dikkat ettiler, kayacın bir kısmını ölülerine mezar yaptılar. Onlardan biri, fincan ve halkaları yapmak için, sıkıca kavradığı başka bir taşla vura vura şekilleri oyarken saatler ya da günler harcadı. Burada görülecek, burada dokunulacak en eski şeyler, ana kayaç ve insanların onda oluşturduğu işaretlerdir. Elimi canlı kayacın üzerine koyar, sonra çemberlerin bağışlayıcı olmayan kaba yüzeylerinde gezdiririm. Hesaba kattığımız ve umursadığımız tüm tarih, o fincanın ve halkaların kayaca oyulmasından bu yana meydana gelmiştir. Biz göçüp gideceğiz, onlar hâlâ orada olacak ve ben onlara dokunacağım.

Copt Howe

ve ataların işaretleri

... büyülerin en büyüğünü ve en özgününü ... soyumuzun en eski öncülerinden miras aldık. Bu, gereksinimlerimizin en zorunlusu ve birincisiydi. Bu, yapıdan ve kuyulardan daha eskidir; tam insan bile olmadan önce, onu bilirdik, çünkü hayvanlar bugün hâlâ ona sahiptir; besinlerini ve su içtikleri yerleri ararken ... daha önce geçtikleri, bilinen patikaları izlerler.

– HILAIRE BELLOC,
The Old Road

Fizikçiler, aralarından birinin, her şeyi kapsayan bir kuram –tüm bunları anlamak için birkaç satır matematik– geliştirebilmesi umuduyla yaşarlar.

Çok eskiden hepimizin, dünyayı ve onunla başa çıkmanın en iyi yolunu anlamak için söylenen şarkılarımız vardı. Bunlar, bir kuşaktan sonrakine aktarıldı. Bir kişi, o şarkıları söyleyerek, bir yerden bir yere giden yolu bulabilir, her şeyin nasıl olduğunu ve ne anlam taşıdığını bilebilirdi. Yön işaretleri, kaybolmak gibi bir sorunu ortadan kaldıracak şekilde adlandırıldı. Aborijinlerin hâlâ parmak uçlarıyla eski dünyanın

kıyısına tutundukları Avustralya hariç, o şarkılar unutulmuştur. Ama biz, anlamak şöyle dursun, doğru dürüst anımsamadığımız coğrafyalarda kaybolmuş durumdayız. Dağlar ve vadiler, coşkun akan geniş ırmaklar ve derin göller, karanlık mağaralar ve sarp uçurumlar, kadim ağaçlar ve beyaz çağlayanlar, tümü yerinde duruyor, ama şarkılar olmaksızın, eskiden neler bildiğimizi bilemeyiz. Onun yerine, bize kalanlar, yavan olgulardır, zaman çizgisinden kesilip alınmış kısa açıklamalardır, her şeyi en küçük parçacıklara ayıran bir bilimsel anlayıştır.

Emekli bir hemşire arkadaşım der ki, eğer elimden gelseydi, bir yürüyüşün faydalarını şişeye doldurur herkese içirirdim. Gelişmiş ülkelerde, çoğunlukla oturup duran bir türe evrilmiş durumdayız. Yolculuk yaparken bile –özellikle yolculuk yaparken, hatta binlerce kilometre boyunca– oturuyoruz. İnsan denen hayvan, oldukça geç bir zamanda böyle olmuştur. Atalarımız milyonlarca yıl önce arka bacakları üstüne dikilip yürümeye başladılar ve öyle devam ettiler. Yürüyüş hızlarıyla, her şeyi, yolun her adımını görmek için zaman buldular. Ayaklarıyla araziyi hissettiler, elleriyle ona dokundular, onu koklayıp tattılar, böylece onun bir parçası oldular.

Yürüyüş tarzımız –topuğumuzu yere basıp, ağırlığımızı ayak tarağına ve sonra parmaklara aktarmamız– bile, yeryüzünde taban teperken tutturulan antik ritimden kalmadır. Birkaç bin yıl boyunca zenginler hep at beslediler; at sırtında gezer, at arabalarına binerlerdi. Geri kalan herkes yürürdü. Bu ülkeye on dokuzuncu yüzyıl sonuna doğru toplu taşımacılık, genelde tren gelinceye kadar durum öyleydi, trene bile ancak parası olanlar binebiliyordu.

Eski tarzlar hâlâ yerindedir, kolay kolay silinmez, yavaş yavaş silikleşir ama yine de fark edilir. Göller Bölgesi'ndeki Langdale Boulders (dev kayalar), kim bilir kaç bin yıldan

beri oldukları yerde durmaktadır. Yakındaki kuru taş bir duvar üstündeki basamaklardan dolayı, bazıları burayı Chapel Stile olarak adlandırır; başkaları da Copt Howe der. Uzaktan bakılınca, solgun gri iri kayalar, otlayan fillere benzetilebilir. Yaklaşınca, ev kadar büyük olan kayalar, çağlar önce ısıyla ve basınçla sıkışıp sertleşmiş volkanik külden oluşur. Dağcılar, dikey yüzeylerde sinek gibi sürünerek pratik yaparlar. Beş bin yıl önce kazınmış ve oyulmuş sanat eserleri daha az göze çarpar. Neolitik dönem çiftçileri, türlü çeşitli işaretler – sarmallar, iç içe halkalar, sığ fincanlar, noktalar ve geometrik şekiller– oymaya ve kazımaya zaman ayırdılar. Bugün bunlar siliktir, erken sabah güneşinin düşürdüğü gölgelerde daha iyi görülür. Üslup olarak, bunlar, Stirling'de kurt köpeğimle yürürken yanından geçtiğim fincan ve halkalara benzer, verdikleri mesajı bilmek ise olanaksızdır.

Langdale Boulders, Büyük Langdale vadisini oluşturan bayırlara yukarı çıkan yolun başlangıcını işaret eder. Kuzey yanında, Langdale Pikes denilen paramparça doruklar –Loft Crag, Pavey Ark, Harrison Stickle ve Pike o'Stickle– bulunur. Neolitik dönemlerde, son iki tepe, çiftçilerin balta yapacak malzeme aradıkları yerlerdi. Yaptıkları aletler, yani arkeologların Langdale baltaları dedikleri aletler, çok geniş bir alanda büyük rağbet görüyordu. Tüm perdahlı baltaların dörtte birinin kaynağı, bu iki tepedir. Kayaç, jeologlarca andezitik tüf ya da yeşiltaş olarak adlandırılır. Fil şeklindeki iri kayaların malzemesi gibi, bu da tamamen yağmurun çamurlaştırdığı antik kül ve jeolojinin sabırlı süreçleriyle oluşan kayaçtır. Langdale baltaları, yeşim ya da derin su gibi görkemli ve göz alıcıdır. Bunların bir zamanlar ağaç kesmekte kullanıldıklarını –belki o kadarla da kalmadıklarını– düşünmek zordur: Mücevher gibi hayranlık uyandırdıkları kesindir. İnce şeritleriyle, renkli mozaik damarlarıyla, bu baltaların en iyileri, gökte süzülen

sirüs (tüy bulut) demetleri ya da şimşekler gibidir. Damarlar aynı zamanda da birer kırık hattıdır, ağaç kesmede kullanılmalarını güçleştirecek zaaflardır. Arkeologlar, bu baltaların, iş için değilse niçin bu kadar rağbet gördüğünü anlamaya çalışmış ve mıknatıs –erkek mıknatısı– gibi çekici olmasını, ham maddenin uzak ve tehlikeli bir yerden getiriliyor olmasına bağlamışlardır. O çiftçiler, ölülerini gömmekten çok, yakmaya –onları daha çok küle ve yükselen dumana çevirmeye– alışmışlardı. Ölülerin ruhlarından oluşan duman yeniden toprağa dönmediği için, gökyüzü aynı zamanda da cennet gibi görünmüş olabilir. Vadinin en yüksekteki dorukları, o hayaletlerin dokunduğu kabile arazisinin sonuydu ve böylece, kayaç kutsandı, kutsallık kazandı.

O tepelere çıkan yaya yolu uzun ve yorucudur. Eski taş ocaklarından bazıları, yüzeylerde öylesine açığa çıkmış ve sarptır ki, kesinlikle o zamanlar hayati tehlike yarattığı gibi şimdi de yaratır. Bu çok değerli ve paha biçilmez taşı aramak için bu yamaçlara yapılacak her yolculuk, kahraman adayı konuklar için bir konu, erkekliğe adım atacak oğlanlar için bir ergenlik ayini sağlamış olabilir. Langdale Boulders üzerindeki işaretlere *sanat* deriz, ama yalnızca bunlar bize soyut ve anlamlı geldikleri için. Bunların, konuşmak şöyle dursun, artık okuyamadığımız bir dildeki işitilir ve anlaşılır sözcükler olmaları da bir o kadar mümkündür. Ya da belki bunlar birer haritaydı, taş ocaklarını veya cenneti gösteren yönergelerdi, hatta tırmanmaya niyetlenenlere yönelik uyarılardı, ruhların mekânına girmeye cüret edenlerin mırıldanacakları dua sözcükleriydi. İngiltere'de yaklaşık 800 kadar tarihöncesi "sanat" eseri bulunmuştur; elbette bunlar, yapılmış olanların ancak küçük bir bölümüdür. Bunlar sıklıkla özel yerlerin, gömülmüş ölülerin ya da engin dünyaya yukarıdan bakan görkemli manzaraların yakınındaydı. Bunların her birinin bir yolu, bir

patikayı, bir yerden başka bir yere giden eski bir yolağı, "büyük unutulmuş dili, cennete açılan yolun kayıp sonunu, bir taşı, bir yaprağı, bulunmamış bir kapıyı" işaret ettiğini düşünmek kolaydır.

Koyunların ve başka hayvanların açtıkları patikalar gibi, atalarımızın bildikleri ve kullandıkları yollar da yalnızca adımlarla aşındırılarak ve peyzaja oyularak sürekli kullanımda kaldı. İngiltere'nin güneyindeki kireçli arazilerden geçen yollar en uzun süre dayandı; kireç, bu şekilde oyulan çizgileri korumakta tüm yüzeylerin en iyisidir. Zamanla aşınıp, uzaktan bakılınca yeşil tepe yamaçlarına dönüşen beyaz çizgiler, başka sanatçıların atlarını ve çıplak devlerini yapmalarına esin vermiş olabilir. Dolayısıyla, kireçli yüzeyde açılan yollar varlığını sürdürürken, belirli bir şekli koruma özelliği zayıf olan daha yumuşak topraklardaki başka yollar ya da (ayak tabanlarının bıraktığı en silik pas kalıntıları hariç hiçbir belirti göstermeyen) daha sert kayaçtaki izler çoktan yok olup gitmiştir.

Yollar ve cılgalar, türümüzün yarattığı ilk şeylerdi, çünkü bilinmeyenden geçerken iyi güzergâhları izlemek hayat memat meselesiydi. Yazar Hilaire Belloc, yürüyenlerce yeğlenen o yolların, onları nehirlerin sığ geçitlerine, yüksek araziler arasındaki koyaklara, tehlikeli uçurumlardan ve başka sakıncalı yerlerden uzak, gidilmesi en güvenli ve en kolay noktalara ve yerlere götürdüğüne işaret etmiştir. O yollardan sapıp kendi yoluna giden yolcular, genelde, en iyi olasılıkla boşa zaman kaybeder ya da en kötüsü, felakete uğrar. Çiğnenmiş ve sınanmış yollar mantıklıdır ve iyi nedenlerle varlığını sürdürür. Bir kişi, bataklıktan ya da dağ tepelerinden geçen yeni bir güzergâha önayak olmadan önce, uzun uzadıya ve çok derin düşünse iyi olurdu; tıpkı müstakbel bir devrimcinin, o zamana kadar işe yaramış yoldan niçin ayrılacağını ilk önce

durup düşünmesi gerektiği gibi. Eski yollar haklı olarak değerlidir ve saygıyı hak eder.

Belloc, *The Old Road* (Eski Yol) adlı kitabında, "çok yaşlı bir şey"i incelemenin taşıdığı önem hakkında yazıyordu. Öyle yapmakla, "sırf bir merakı gidermek için değil, amaçsız doğruları saptamak için" geçmiş zamanı yeniden yaşamak neredeyse olanaklıydı: "Bu, daha çok, çekiciliğiyle her zaman Tarihi gerekli kılan bir işlevi gerçekleştirmektir. Geçmişi geri kazanmak, bize bir şeyler ve varlık katar; yalnızca bugünde yaşanan hayatlarımız, ince bir kat ya da yüzeydir, cisim kazanır, bir boyut daha edinir. Ruh beslenir. İyi bir yurtla ilgili saygı, bilgi, güvenlik ve sevgi; tüm bunlar, bu tür öğrenim çabasıyla artar ya da edinilir."

Dünyanın gitgide küçüldüğünü söyleriz. Bir uçağın görüntüyü çarpıtan pencerelerinden bakınca, küçülmüş olan her şeyin, küçülmüş olan kendimizin Tanrı bakışı bir resmini görürüz. Saatler içinde kıtaları bir uçtan bir uca geçer ve bir ya da iki günde tümünün çevresini dolaşırız. Ama besin olsun diye evcilleştirilmiş otların yetiştirildiği, sınırları belirgin tarlaların bitişiğinde yükselen tepelerde yolların kalıntıları durur. Langdale Boulders üzerindeki herhangi bir fincan ve halka işareti gibi silikleşmiş (ve silikleşmeye devam eden) eski yolların kesik kesik çizgileri çoğunlukla gözden kaçar. Unutmuş, hatta hiç görmemiş olduğumuz yerlerde oynamaları için çocuklarımıza artık kolay kolay izin vermeyiz ve dolayısıyla, o yerler, bizden sonraki kuşağa yabancı olur, tam göz önünde ama saklı kalır. Hiç kimse yürümediği için, bir zamanlar adımlarla aşınıp derinleşen yollar gitgide sığlaşıp düzleşir. Yollar, onca zaman sonra toparlanıp iyileşir, ellerimizi sudan çıkardığımız zaman suyun yaptığı gibi kendini kapatır.

Fincanlar ve halkalar temelli silinmeden önce, yolların sonuncusu düzleşmeden önce, bunların bir kısmından şarkılar

yapabilir, unutmuş olduğumuz eski şarkıların yerine yenilerini besteleyebilirdik. Bizi peyzajın gerçek dünyasına götüren yolu yeniden bulmamız çok büyük anlam taşır. Atalarımız için özel ve kutsal olan yerlere eski kutsal ziyaretleri yeniden yapmamız çok büyük anlam taşır. Pek çoğumuz kendi yurdumuza yabancı olduk, kasabalara ve kentlere sürüklenip oralarda karaya oturduk, doğal dünyanın okyanusuyla kuşatıldık. Doğal dünyada ruh için avuntu vardır ve zaman ayırıp oraya yürürsek, yeniden bağlar kurarsak, yüreklerimiz bize teşekkür edecektir. Kadim taşların yanından yürüyebilir ve atalarımızca bunların üstüne niçin işaretler yapıldığını anımsayabilir ya da hiç olmazsa merak edebiliriz.

2.

AİLE

Laetoli Ayak İzleri

ilk aile, ilkin aile

Erkekler erkektir, ama İnsan bir kadındır.

– G . K . CHESTERTON,
The Napoleon of Notting Hill

Arkeologlar, Newport yakınında, Güney Galler sahilindeki Goldcliff'te, Severn Halici'nin ya da Galce adıyla Môr Hafren'in çamurunda zaman zaman antik ayak izleri bulurlar. Bunların ne zaman belireceğini kestirmenin bir yolu yoktur; bunlar her defasında sürpriz hediyelerdir. Alçalan gelgit dalgasının ara sıra cömertliği tutar ve bu ayak izlerinin birkaçı daha açığa çıkar. Bu izleri bırakan ayaklar, Mezolitik dönemde, yani aşağı yukarı 12.000 yıl önce son buzul çağının ardından buzullar geri çekilince başlayan Orta Taş Çağı'nda yaşamış avcılara aittir.

Yabandan yiyecek toplayarak yaşamını sürdüren insanlar, ağla balık ve mızrakla fok avlamanın yanı sıra, kabuklu deniz canlısı, deniz yosunu ve kuş yumurtası aramak için denize yöneldiler. Sahil, iki dünya arasında –kara ile deniz, yaşayanlar ile ölüler arasında– bir şeritti. İçi boşalmış deniz

kabuklarının mevsimler boyunca birikmesiyle oluşan devasa tümsekler, atalar için mezarlık olarak kullanıldı, gerektiğinde buralarda mezarlar kazılarak ölüler oralara gömüldü. Yaşayanların yiyecek kalıntıları, ölülerin boş kabuklarını yuttu; yaşam ile ölüm, iki dünya arasında birbiriyle harmanlandı. Defalarca, defalarca ve defalarca borçlar birikti ve borçlar geri ödendi.

Goldcliff'in lığlı çamurunda bir grup ayak izinin her belirişinde, çoktan göçüp gitmiş insanların özel geçmişine farklı bir bakış atma olanağı doğar. Bir kitaptan kopup çevreye saçılmış ve sonra birisi tarafından tesadüfen bulunmuş dağınık sayfalar gibi, her bir iz, bir öykünün birkaç satırını anlatır. Bunlar, bazen, bir yetişkinin yalnız yürüdüğü patikayı açığa çıkarır. Her zaman, herhangi bir ayakkabı giymemenin verdiği özgürlükle parmakları açılıp genişlemiş çıplak ayakların bıraktığı izlerdir. Bir yolda bulunan münferit izler arasındaki uzaklık, yani adım örüntüsü sayesinde, arkeologlar, avcının yürüyor mu, koşuyor mu olduğunu söyleyebilirler. Bazen de dalgalar çekilince, yan yana yürüyen yetişkinlerin ve çocukların sırlı ve parlayan öyküsünü gözler önüne serer. Onların el ele tutuştuklarını zihinde canlandırmamak olanaksızdır. Analar ve oğullar, babalar ve kızlar. Orada burada geyiklerin açtığı ince cılgalar vardır, toynak izleri silik ama kusursuzdur.

Ayak izlerinin bazılarını ben de bir kez gördüm. Reading Üniversitesi'nden arkeolog Martin Bell, gelgit düzlüklerinin gri balçıklarında arama yaparken kendisine ve ekibine eşlik etmeme izin verdi. Güzergâhı işaretleyen, aynı hizada dizilmiş ve hafiften çürüyen ahşap direkleri izleyerek ve bazen can havliyle onlara tutunarak tek başıma sahilden yola çıktığımda, Martin ve ekibi zaten haliçteydiler. Ödünç alınmış Wellingtonlar içindeki ayaklarım, Tommy çizmeleri üzerindeki Flandra çamuru gibi yapışan ve haleler oluşturan sü-

müksü çamura iyice gömülüyor ya da üzerinde kayıp gidiyordu. Yaptığım her izin farkındaydım, geçişimin öyküsünü kaydeden glifleri görmek için omzumun üstünden arkaya bakıyordum, gerçi o işaretler bir gün bile dayanmazdı. (Yoksa dayanır mıydı?) Gökyüzü kurşuniydi ve dokunulacak kadar yakın geliyordu. Öfkeli deniz kuşları vardı ve adımlarımla karışan çamur çürük kokuyordu.

Binlerce yıl önce çamurda bırakılmış bir ayak izini görmenin verdiği duyguyu anlatmak için ne kadar edebiyat parçalansa yetersiz kalır. Bir kumsalda kaç kez kendinize ait bir iz bıraktınız? Dalıp giderek ve sevdiğiniz biriyle el ele tutuşarak hangi sıklıkla yürüdünüz? Geride bırakılan izlerin –taşa dönüşen fosiller olarak değil, çok soğuk bir gün akciğerlerden verilen ve kısa süreli olduğu halde, her nasılsa sonsuza kadar olduğu gibi kalan bir nefes bulutu gibi– binlerce yıl kalabileceği kimin aklına gelirdi? Sizin ve başkalarının var olduğunuzu gösteren tek kanıtın bu olduğunu düşünün. İlk önce topuğun, sonra ayak tarağının, sonra da ayak parmaklarının yere bastığını, bana anlatılmadan da kendim anlayabilirdim. Elimi, birinin açtığı parlayan çukura koydum ve derimin, onun derisinin değdiği yerde olduğunu anladım. Tarih dediğimiz her şey, onların geçişi ile benim varışım arasındaki yıllarda meydana gelmiştir, ama orada bir an birlikteydik, el ve ayak.

Bu tür andaçların korunmuş olması bir şanstır ve sahillerimizin başka yerlerinde de meydana gelir. Çok uzun zaman önce avcıların geçiş anlarında ve sonraki dakikalarda, gelgit dalgası yükseldi ve ayak izlerini tortuyla doldurdu. Her dalga daha çoğunu getirerek, lamine parke gibi kat kat biriktirdi, ta ki böyle bir süre kaplanan alan geri kazanılıncaya kadar. Her gelgit dalgası, hafif gömme hareketlerini tekrarladı. Şans eseri, Goldcliff'te, Severn'in sürekli değişen yatağı çok geçmeden yer değiştirerek, günden güne yılan gibi kıvrıldı, öyle

ki gelgit dalgası artık oraya gelmez oldu. Yüzey, diğer oluşmuş turba vb. katmanları altına gömüldü. Binlerce yıl geçti ve yaşamın iribaş gibi bükülmüş sol ve sağ, yin ve yang izleri, pelte içindeki karidesler gibi asılı kaldı. Daha yakın bir zamanda Severn yeniden geldi. Dalgalar üstteki örtüyü süpürüp götürünce, oluştukları günkü kadar yumuşak olan ayak izleri, tırnağın altındaki hassas deri gibi açığa çıktı.

Martin ve ekibi, tüm bunları daha önce görmüşlerdi ve ben, hayretle izleyerek, hortlaklarca bırakılan şekillerin başına çömelip parmağımı üzerlerinde gezdirirken, onlar, kameralarıyla ve çizim tahtalarıyla işe koyuldular. Talihin ne kötü bir cilvesidir ki, izlerin açığa çıkması, sonsuza kadar bozulup gitmeleri demekti. İzler, binlerce yıl bekledikten sonra, yalnızca birkaç saat, hatta birkaç dakika yeniden ışığa kavuşur. Zamanın askıda duran, ağırlıklı yumağı geri sarılır ve dünya, tutmuş olduğu nefesi salıverince izler de sonsuza kadar silinir.

İşte bu yüzden, Tanzanya'da Olduvai Boğazı'nın güneyindeki Laetoli'de 1976'da bulunan ve iki yıl sonra paleoantropolog Mary Leakey* tarafından kazılan ayak izlerinin öyküsünü okurken, Goldcliff'in çamurunu düşünüyorum. Mary'nin bulduğu izler, haliç çamuru yerine, volkanik kül içinde oluşmuştu. İnsan izlerinin yanı sıra, fil ve gergedan, zürafa ve manda, yaban kedisi ve yaban köpeği vb. izleri, hatta külün kolayca şekil almasını sağlayan, ona anımsatıcı bir güç veren iri yağmur damlacıklarının minik çarpma çukurları bile vardı. Laetoli'deki yetmiş insan ayak izi, yaklaşık 27 metrelik bir patika oluşturuyordu. Tıpkı çok uzaklardaki Galli ayak izleri gibi, önce topuğun, sonra ayak tarağının, en son da ayak parmaklarının yere değdiğini gösteriyordu. Adımlar kısaydı,

* Kullandıkları sözcüklerin pek çoğu gibi, arkeologların uzmanlıkları bile, dinozorların taşlaşmış omurgaları kadar çarpık çurpuk isimler taşır.

büyük olasılıkla kısa bacakların eseriydi. Ama benim gördüğüm ve dokunduğum izler, Martin'in dediğine göre, yaklaşık 8.000 yıllıkken, Laetoli ayak izleri denilen izler 3,6 milyon yıl önce bırakılmıştı.

Mary Leakey'nin bulduğu kanıtlar, insanlığın erken dönemini inceleyen uzmanlar arasında uzun zamandır süren tartışmayı çözüme kavuşturdu. İki ayak üzerinde dik yürümeye geçişin, alet yapımı ve kullanımı için ellerin serbest kalmasını sağladığını –uygarlığın seyrini belirleyenin dik yürümek olduğunu– söyleyenler bir tarafta yer aldılar. Siyasetin solundakiler, bizi yararlı yurttaşlar yapan şey sanki kazanç getiren çalışmaymış gibi, bunu, kültüre ilişkin emek kuramı olarak adlandırdılar. Diğer tarafta ise yürümenin alet yapımından önce gerçekleştiğini söyleyenler vardı. Hakkında bilgi edindiğimiz en eski aletler yalnızca (yalnızca!) 2,6 milyon yaşında olduğu için, öyle görünüyor ki, atalarımız, kesici bir alet yapmaya ya da bir el baltası yontmaya gereksinim duymalarından en az bir milyon yıl önce iki ayak üstündeydiler.

Hollandalı gazeteci Cees Nooteboom, *Rituals* (Ayinler) adlı romanında, "Bellek, dilediği yerde uzanıp yatan bir köpek gibidir," diye yazıyordu. Bildiğimiz kadarıyla, Dünya'nın bir belleği yoktur, ama Goldcliff'teki ayak izleri yine de birer anı hissi uyandırıyordu. Uzun otlarla kaplı bir tarlada çiğnenerek açılmış bir patika gibi, beyinlerimizin gül pembesi dokusu içinde sinaps durakları boyunca bir yolak açarak anları kalıcılaştırırız. Aynı yolu ne denli sık yürürsek, o denli çok anı sabitlenir ve böylece o yolda kolaylıkla yine yürüyebiliriz. Dokunduğum o izler bana öyle göründü, aksi halde kamera deklanşörüne basılınca kaydedilen rastgele bir anlık görüntüydü. Oluştuktan hemen sonra dalgayla süpürülmüş, silinmiş olabilecek bir şey, kalıcı bir şeye dönüşmüştü. Tarihöncesi Güney Galler'deki o avcıların ve ailelerinin, haliç boyunca

yaptıkları yürüyüşün kendilerinden uzun yaşayabilmesini beklemeleri için hiçbir neden olamazdı. Gerçek şu ki, o ayak izlerini görmek, içimde, hoyratça davranıyormuşum, mahremiyeti ihlal ediyormuşum, kişisel bir şeye gizlice bakıyormuşum gibi bir his doğurdu.

Öyle ya da böyle, bir belleği olsun ya da olmasın, Dünya bazı anları saklamıştır. Bugüne dek varlıklarını sürdürdükleri için, bunlar, dikkatle incelenmeye değebilir.

Mary Leakey, üniversite eğitimi almamıştı. Daha ünlü olan paleoantropolog Louis Leakey'yle tanışıp evlendiği zaman illüstratörlük ya da çizerlik yapıyordu ve onun yanında çalışmaya başladı (bazılarının dediğine göre, en sonunda kendi yoluna giderek kocasının çalışmalarını geride bıraktı). Kocası 1972'de (bir fosil kafatasını elleriyle kavramış olarak) kalp krizinden öldüğü zaman, yani ona da ün kazandıran ayak izlerini keşfetmesinden dört yıl önce, zaten ayrılmışlardı.

Mary, antik küldeki ayak izlerini inceledikten sonra, bunların öyküsünü okumayı öğrendi. Bu izleri bırakanlar, belki küçük bir aile oluşturan iki yetişkin ve bir çocuktu. Bu üçü, bir süre birbirlerine yakın yürüdü ve sonra yetişkinlerin biri (Mary, onun kadın olduğunu düşünmeyi yeğledi), diğerlerinden birkaç adım uzaklaştı. Mary, *National Geographic* dergisinin Nisan 1979 sayısında çıkan bir makalede şöyle yazıyordu: "Bir noktada, bunu sezmek için uzman bir iz sürücü olmanız gerekmez, kadın durur, bekler ve olası bir tehlikeye ya da düzensizliğe göz atmak için sola döner, sonra kuzeye devam eder. Son derece insani olan bu hareket, zamanı aşıp gelir. Üç milyon altı yüz bin yıl önce, uzak bir ata –tıpkı siz ya da ben gibi– bir an kuşkuya kapılmıştı."

Belki bu kadar zaman önce, hâlihazırda atalarımız, içinden karmaşık bir şeyin doğabileceği hücre kümeleri gibi sıkı bağlar kurmuş olabilirlerdi. Onlar, uzak akrabalarımız olan

Australopithecus'ların (Homininlerin) ilk temsilcileri, küçük ve hafiftiler; çıplaktılar, aletleri ya da silahları yoktu, sinsice dolaşan daha büyük yırtıcılara karşı savunmasızdılar. Çelimsiz olsunlar ya da olmasınlar, uzun parmaklı elleriyle zekâ ve beceri sınırlarına doğru yol aldılar. O zamanlar türümüzün öğreneceği daha pek çok şey vardı. Alet yapımı ve çiftçilik, silahlar ve savaş, köy ve şehir yaşamı, yazı, uçuş ve ay yolculuğu, önlerinde uzanıyordu. Öyle olsa bile, o zaman bile, birbirlerine özen göstermek sanki doğalarında vardı.

Birinin, kendi gereksinimlerinden önce başkalarının gereksinimlerini düşünmesi doğruydu. Türümüz ya tüm bunları baştan beri biliyordu ya da sonradan öğrenmişti; değer verdiği başkalarını yırtıcı hayvanların çenelerinde ve pençelerinde kaybetmenin korkunç dersini bellemişti; daha iyi bir yaşam tarzına götüren bir yol yapmayı öğrenmişti. Mary belki haklıydı; belki çocuğun annesi bir terslik sezerek kontrol etme gereği duydu ve hiçbir tehlikenin olmadığını anlayarak içi rahat edince derin bir oh çekti. İster Laetoli'de ister Goldcliff'te olsun, kumsallardaki ayak izleri, verilen nefesler, en kısa anlara tekrar tekrar bakmamıza olanak sağlar. Çok çok uzun zamandır aile bizim için en güvenli ortam olmuştur. Bunu biliriz. Tanıdığımız ilk aile gibi, biz de aileyi ilk başa koymalıyız.

Şanidar

ve bilmeden melekleri ağırlamak

Eğri büğrü bir adam vardı ve eğri büğrü bir yolda yürürdü.
– ANONİM (İNGİLİZ NİNNİSİ)

Günümüzde Batılılar ölümden köşe bucak kaçar, ölümün görüntüleri ve belirtileri şöyle dursun, düşüncesi bile onları dehşete düşürür. Donuklaşan gözler, elmacık kemiklerinin altındaki çukurlara sarkan yüzler; bozulan iç organların yaydığı bayat ve kötü kokular; rigor motris, yani ölüm sertliği. Alın götürün onu, bir yere saklayın ve bana ne anlatın ne de gösterin. Bunun hiçbir şeyi hoş değil, ama tümü gerçektir.

Yaşayanların evlerinde cesedin hoş karşılandığı ve hemen gömülmediği zamanlar için Mezolitik döneme, yani Orta Taş Çağı kadar uzak bir geçmişe bakmamıza pek gerek yoktur. Yalnızca yüz yıl önce, yüzü yıkanmış, saçları taranmış ve el parmakları yatak örtüsünün üzerinde kenetlenmiş hâlde orada, aralarında bulunan yeni ölmüş kişiyi düşünmek ve onun hakkında konuşmak için –tüm aile üyeleri ve komşular olarak– yatağın çevresine toplanmak doğru sayılıyor, doğru hissediliyordu. O saçlara ve o tırnaklara son milimetreleri eklenirken (yaşamın sona erdiği haberi o en uç kısımlara henüz

ulaşmamışken), o sevilen kişinin yanında ağıtlar yakılır, konuşmalar yapılır, anılar anlatılırdı. Çok uzak olmayan bir geçmişte, ölüm de bir başka konuktu ve gerdek yatağında bile ona yer ayrılırdı.

Neylersin, hayat işte! Güney Fransa'da, Dordogne'daki Les Eyzies'de, dik bir kayalığın dibindeki solgun renkli bir taş kapak hem gölge yapar hem de güneşe ve yağmura karşı sığınak sağlar. Yerli halk, oraya Abri de Cro-Magnon der (*abri* ve *cro* sözcüklerinin ikisi de mağara ya da kaya sığınağı anlamına gelen Fransızca sözcüklerdir; Magnon ise arazinin sahibinin adıydı) ve orada 1868'de daha başka eski kemikler de bulundu. Jeolog Louis Lartet'nin yaptığı kazıda, aşağı yukarı dört yetişkine ve bir bebeğe ait kalıntılar bulundu. Kemiklerin arasında, çok bilinen ufak tefek nesneler vardı; ipe dizilmek üzere delinmiş deniz kabukları, bir hayvanın dişinden belki de bir tür fildişinden oyulmuş bir andaç, aklımızın ermediği amaçlarla insan eliyle işlenmiş ve şekillendirilmiş ren geyiği boynuzu parçaları. En iyi durumdaki yetişkin kafatası, modern ölçülere göre bile büyük bir beynin sığacağı bir boşluk içerir. Yetişkin kemikleri narindi, ama yoğun aşınma belirtileri gösteriyordu. Modern analizlerden anlaşıldığına göre, yaralanmalar geçirilmiş, kırk yıl ya da daha uzun süren (ve o günler için uzun sayılan) zor hayatlar yaşanmıştı. Kemikleri inceleyen bazı uzmanlar, bu insanların etkileyici ve güçlü bir yapıya sahip olduklarını öne sürmüşlerdir. Radyokarbon tarihlendirmeyle ortaya çıktığına göre, bu insanlar büyük olasılıkla 30.000 yıl önce yaşayıp öldüler ve yine de bugün bir odaya, sözüm ona alfa erkeklerle ve kadınlarla dolu bir odaya girecek olsalardı, o modern erkekler ve kadınlar muhtemelen başlarını yere eğer ve onlardan –mamut avlamaktan kasları sertleşmiş, her gün ve her gece ölüme meydana okudukları için özgüvenleri yükselmiş rakiplerden– gözlerini kaçırırdı.

Nasıl ki bir araba modelinin ilk nesli o modelin en iyi nesli oluyorsa, Cro-Magnon insanları da büyük olasılıkla bizim en iyi neslimizdi. Aynı devrin ürünü olan başka insan grupları gibi, onların da ölülerini, gelecek hayatlarına mücevherlerle ve aletlerle uğurlama alışkanlığı vardı.

Dünyanın her yanında ve uzun süre aynısı olmuştur. Dordogne'da gömülenlerin zamanından çok ama çok uzun süre önce, türümüze mensup (ya da ayırt edilemeyecek kadar türümüze yakın) başkalarının gölgeleri, antik bir keder anında solgun kireç taşı duvarlar üzerinde uçuşuyordu. Kuzey Irak'ta, Kürdistan'ın Zagros Dağları'nda, mahmuz şeklindeki sarı yalçın kayanın eteğinde, üçgen biçimli esneyen bir siyahlığı andıran ağzıyla Şanidar denilen bir mağara vardır. Günümüze kadar keçi sürülerince mevsimsel barınak olarak kullanılan mağara, binlerce yıl boyunca şu ya da bu tür insanların yuvası olmuştur. 1950'li ve 1960'lı yıllarda mağaranın içini kazan Amerikalı antropolog Ralph Solecki, yerleşimle ilgili bir sürü kanıt elde etti. Solecki'nin çalışmalarının en bilinen sonucu, belki 400.000 ila 25.000 yıl önce Dünya üzerine yayılmış bir insan türü olan *Homo neanderthalensis*'e ait on kadar iskeletin kalıntılarının gün ışığına çıkmış olmasıdır. İlk kez Almanya'da Düsseldorf yakınındaki Neander Vadisi'nde (Almanca *Tal* sözcüğü "vadi" demektir) 1850'lerde bulunmuş kalıntılardan saptanan bu atalarımız, önceleri olumsuz haberlere konu oldular. İri yapılı ve genellikle gözlerini gölgeleyen belirgin bir kemik çıkıntısına sahip olan Neandertaller, ilk önce, maymun adamlardan pek farklı olmayan, aptal çam yarmaları olarak canlandırıldı. Daha yakın zamanlarda, aynı tipin başka kalıntılarına ulaşan paleontologlar ve diğer bilimciler, birçok bakımdan bu ataları bize yakın varlıklar olarak görmeye başladılar. Neandertaller arasında kızıl saç yaygındı. Bunlar ile *Homo sapiens* arasında ırk karışımı bile olduğu-

nun kanıtı, bizim DNA'mızın sarmallarında saklı olarak uyumaktadır.

Solecki'nin Şanidar'da ortaya çıkardığı bulgular, bu ağabeyler ve ablalar hakkındaki değerlendirmemizde ileriye doğru bir sıçramayı olanaklı, hatta kaçınılmaz kıldı. Antropologlar, buldukları bir kemik yığınına Nandy adını taktılar. Onun, bedensel engeli nedeniyle iyice güçleşen çok zor bir hayat sürdüğü açıktı. Sağ kolunun dirsekten aşağısı yoktu, belki de kasten kesilmişti; ilkel uzuv kesme işleminden geriye kalan kısım, uzvun zaten cılız olmasına yol açan bir doğum kusurunu akla getiriyordu. Eklemleri, artrit nedeniyle delik deşikti ve diğer erkekler gibi avcı olarak halkına hizmet edebilmiş olması mümkün görünmüyordu. Bir gözünün kör olduğunu gösteren kanıt da vardı. Sakat olsun ya da olmasın, yarı kör haliyle, yine de bir Neandertal için ileri yaş sayılan kırklı yaşlarını görmüştü. Ön dişleri, her türden malzemeyi ısırıp tutmak için –kaybettiği elinin yerine kıskaç olarak– kullandığını düşündürecek şekilde aşınıp köklere kadar kısalmıştı. Olabildiğince uzun yaşamış olması, elbette, bir parçası olduğu grubun ona değer verdiğini kanıtlıyordu. Belki, onların değer verdiği bakımlardan zekiydi ya da kendini bir bellek ve bilgelik hazinesi yapmıştı. Vadesi gelip öldüğünde, kalıntıları, toprak ve taş yığınlarının altına gömüldü. Ölünce bir kenara atılmadı ya da terk edilmedi, uzağa götürülmedi, aksine, diğerleri gibi, yakında tutuldu. Nandy'nin gömüldüğü tümseğin yakınında ocakların olduğunu gösteren kanıtlar vardı, bu nedenle Solecki, Nandy'nin aile ateşine bakmakla görevli olabileceğini ve özleyenlerinin, onu, ölümünden sonra sıcaklık yayan ama o çok tanıdık kırık gölgesini yansıtmayan ocağın yakınına gömmeyi yeğlediklerini öne sürdü.

Mağaranın doğu duvarı yakınında, başka bir erkeğin gömülmüş kalıntıları bulundu. Nandy gibi o da kırklı yaşlarına

kadar yaşamıştı; o da ihtiyardı. Onu, ana rahmindeki bir bebek gibi kıvrılmış olarak, sol yanının üstüne yatırmışlardı. Paleontologlar, onun mezarına doldurulmuş olan toprağı eleyip ayıkladılar ve dağınık olarak çiçek tozları –papatya ve beyaz civanperçemi, koyu mavi sümbül ve sarı yıldız devedikeni, gülhatmi ve orman atkuyruğu vb.– içerdiğini buldular. Çiçek tozlarının çoğu tek tek tohumlardan saçılmıştı, ama bir kısmı da topak ve küme hâlindeydi, bu ise çiçek tozlarının, henüz yeni toplanmış bütün çiçeklerin başaklarındayken adama bulaşmış olduğunu düşündürüyordu. Pragmatistler, karışımdaki mayalanmayı dikkate alarak, çiçek tozlarının, gömme işleminden çok sonra küçük hayvanların açtıkları çukurlardan ya da arıların ve başka böceklerin kazdıkları tünellerden mezara sızmış olduğu sonucuna vardılar. Ama ölünün yasını tutanların, onu, ilk önce hoş kokulu döşekle kaplanmış bir yatağa yatırdıkları ve sonra, mağara çevresindeki yamaçlardan toplanmış çiçeklerle örttükleri düşüncesinden kaçmak olanaksızdır. Radyokarbon tarihleri, cenaze töreninin en az 50.000 yıl önce gerçekleştirildiğini düşündürmektedir.

Sevgi kadimdir ve yalnızca bize özgü değildir. Hayal edilemeyecek kadar yabancı bir dünyada toprağa gömülmüş kadim kemikler hakkında çok şey söylemek mantıksız olabilir. Bununla birlikte, yaşlıları ve sakatları el üstünde tutmada başkalarının bizden daha iyi olmuş olabilmesine ihtimal vermek, aşağılayıcı gelebilir. Sevginin, sevecen özenin ve kederin bizi aşabileceğini, o duyguların ve tepkilerin salt bizim türümüze özgü olmadığını düşünmek elbette anlamlıdır. Bizden önceki bir tür, bizim gelişimizden birkaç yüz bin yıl önceki bir tür, öyle görünüyor ki, sağlıkta ve ölümde halkına özenli davranıyordu. Bazı paleontologlar, Neandertallerin konuşabildiklerinden kuşku duyuyor, başka, daha basit yollarla iletişim kurduklarına inanıyorlar. Kutsal Kitap okurları, başlangıçta

sözün olduğunu tüm içtenlikleriyle söyleyip dururlar. Ama sözden önce sevginin olması mümkündür. Duygularımız yeni değildir, daha çok, hayal edilemeyen bir dünyada ömür geçirmiş akrabaların bıraktıkları mirastır.

Bana kalırsa, Şanidar'daki sevgili bedenler arasında en güçlü gizil yük taşıyanı, Nandy'nin bedenidir. Sanki onun az sayıdaki kemiği, peş peşe sorular akla getiriyor: kim, ne zaman, niçin? O birçok soru içinde, en çok üzerinde durduğum, akrabalarının onda öylesine büyük değer verdikleri şeyin ne olduğu sorusudur. Onlar, yabanıl bir dünyada zorluklarla dolu bir yaşam sürdüler. Ölüm onlar için belki sıradan bir olaydı, avladıkları ve onları avlayan yırtıcıların yol açtığı korkunç yaralanmalar da öyleydi. Nandy belki doğuştan eksikti, yalnızca bir kolu sağlamdı. Sonra bir gözünü kaybetti. Tek göz, yarım adam. Başkalarının çabasına ve yiğitliğine bağımlı olmalıydı; bazıları onun ayak bağı ve külfet olduğunu söyleyebilirdi. Yine de onu öyle uzun süre aralarında tuttular ki, kemiklerine artrit yerleşti ve dişleri aşınıp köklerine kadar aşındı.

Toprakta bulduğumuz kalıntılar bazı şeyleri –bilimimiz yetkinleştikçe hep daha fazlasını açığa çıkarır, ama birinin niçin değerli sayıldığını göstermez. Anlaşıldığı üzere, bireyler, hepsi besbelli olmayan bir sürü nedenden olayı paha biçilmez olduklarını ortaya koyabilirlerdi. Canavarların kol gezdiği bir dünyada 50.000 yıl önce bile atalarımız, bir kişinin çok değerli olduğunu kanıtlayabilmesinin sayısız yolu olduğunu bilecek kadar bilgeydiler. Yargılamakta acele etmemeliyiz. Belki de hiç yargılamamalıyız. Birbirimize özen gösterirsek daha iyi ederiz, çünkü günün birinde içimizden biri çıkıp topluluğa çok çok büyük bir katkı yapabilir.

Çatalhöyük

ve çocukların çoğalması

Az sonra, insanın dünyevi kökenini anımsayarak, "topraksın, topraktan yaratıldın ve yine toprağa döneceksin", kendilerini dünyanın kabarcıkları olarak hayal etmek hoşlarına gitti. Tarlalarda yalnız kalınca, onları görecek kimse olmayınca, olabildiğince hafifçe yere dokunarak ve "dünyanın kabarcıklarıyız! Dünyanın kabarcıkları!" diye bağırarak hoplar, zıplar, sıçrarlardı.

– FLORA THOMPSON,
Lark Rise to Candleford

Milyonlarca yıl boyunca doğanın insanlara uyguladığı tüm deneyler, bugün avcı-toplayıcılar dediğimiz toplulukların ortaya çıkmasına yol açtı ve onları bomboş bir dünyaya seyrek olarak dağıttı. Batı kültüründe o yaşam tarzı –yabani hayvanları kovalamak, yabani ürünleri toplamak– genellikle artık yitip gitmiş rüya gibi bir yaşam şekli olarak düşünülür ve bu yaşamın gerçekleştiği ortam "Cennet Bahçesi" olarak betimlenir. Hatta bilge yazar Jared Diamond, yaklaşık 10.000 yıl önce çiftçiliğin benimsenmesine lanet okumuştur. Söyle-

diğine göre, o ilk çiftçiler, bugün İran, Irak ve Suriye olarak bildiğimiz bereketli hilâl denilen topraklarda yeni bir yol tutarak daha çok yiyeceğe kavuştular ama yaşamlarından kıstılar. Buzul zamanının sonunda Yunanistan'da ve Türkiye'de erkek avcıların boyu yaklaşık 175 santim; kadınların ortalama boyu ise 165 santimdi. Beş bin yıl sonra erkekler tipik olarak 160 santim, karılarıysa yaklaşık 152 santim boyundaydı. Çiftçiliğin getirdiği günlük ağır işler onları kısaltmıştı. Tarlalarından kıpırdamaz olunca, yerçekimi onları daha sıkıca kavradı ve toprağa doğru bastırdı. Çağdaş Yunanlar ve Türkler, bugün bile, avcı atalarının boylarına yeniden ulaşmamışlardır. Diamond, *The Worst Mistake in the History of the Human Race* (İnsan Soyunun Tarihindeki En Büyük Hata) adlı kitapta, tarımın benimsenmesini, "hiçbir zaman atlatamadığımız bir felaket" olarak tanımladı.

Avcıların yaşamı pek kolay değildi. Onların köksüz, huzursuz yaşam tarzı, kendi sayılarını sınırlamak, kendilerini ayıklamak zorunda oldukları anlamına geliyordu. Bir anne ve baba, kabileye ayak uydurmak için kişi başına sadece bir çocuk sahibi olabilirdi. Gebeliği önlemek için, ilişkiden kaçınma dışında belli bir yöntemin olmadığı bir dünyada, bebek öldürme, yaşamın bir gerçeği sayılmış olmalıdır. Küçük çocuklar belki dört ya da beş yaşına basıp, diğerleriyle birlikte yürüyebilir duruma gelinceye kadar, başka bebek olursa, doğduğu anda –belki ağzı ve burnu elle sıkıca kapatılarak– yaşamına son verilirdi.

Çiftçilik, aileler için iyiydi. Kalıcı bir evde yerleşik yaşam ve güvenilir besin kaynağı, çocuk sayısının çoğalmasını sağladı; daha çok çocuk, çalışan sayısının artması, daha çok arazi açılması, daha çok tarlanın işlenmesi, daha çok gıda üretilmesi demekti. Çiftçilik, annelerin daha çok bebek yapmalarını sağladı.

Bir bebek, yaşamının ilk altı ayı boyunca, kendisi ile annesinin bir ve aynı varlık olduklarını sanır. Bireysellik kavramına sahip değildir. Aşağı yukarı yedinci ayda o korkunç jeton düşer. Bu, yaşamın ilk ve en temel kavrayışları arasındadır, oyunu değiştiren asıl olaydır. Kısa süreliğine bile olsa, annesi her ne zaman onu bıraksa, bebek ağlamaya başlar. Ayrılma kaygısı yaşar. Dünyada yapayalnız olduğunu anlamıştır. Bu kalıcı bir durumdur, bu kavrayış, yaşamın bir numaralı gerçeğidir. Yakın aile, yalnız olma gerçeğine karşı yalıtım sağlar. Çare değildir, çünkü gerçeğin çaresi yoktur, ama bu en iyi yardımdır.

Türkiye'nin nüfus olarak en büyük yedinci kenti olan Konya'nın yaklaşık 65 kilometre güneydoğusunda çok eski bir köyün kalıntıları vardır. Bu köy, Çatalhöyük'tür. James Mellaart isimli bir İngiliz arkeolog, 1960'ların ilk yarısında burayı buldu ve kısmen kazdı. Burası bir höyüktür, yani aynı noktada yüzlerce, hatta binlerce yıllık yapılaşmadan geriye kalan insan eseri bir tepedir. İlk önce birkaç ev inşa edilip kullanılır. İnsanların gereksinimleri ve anlayışları değiştikçe, o evler yıkılır, moloz yığını düzeltilir ve üzerine yeni yapılar kurulur. Yıllar boyunca, kuşaklar boyunca yinelenen bu süreç sonucunda, tepe, kızgın fırındaki somun gibi kabarır. Höyük sözcüğünün İbranice karşılığı *tel*'dir ve köken olarak, anne memesini tanımlayan Akadca *tillu* sözcüğüyle ilişkilidir. *Tel* sözcüğünün Farsça karşılığı, *çoğa* ya da *tepe*'dir. Ne ad verirseniz verin, bu tür alanlar, arkeologlar için sevinç kaynağıdır, çünkü her türden açıklayıcı kalıntılar ve insan yapımı nesneler, ardışık katmanlara sıkışmış olarak buralarda korunmuştur ve öyküyü doğru sıralamayla anlatır. Çatalhöyük gibi bir höyük, bir hazine sandığıdır, atalarımızın nasıl yaşadıkları ve nasıl geçindikleri hakkında ipuçları arayanlar için kalın bir palimpsest, yani birçok kez silinip yeniden yazılmış parşömendir.

Çatalhöyük, 9.000 yıl önce, bir kovandaki arılar gibi dip dibe, tıkış tıkış bir arada yaşayarak soğuk ve yapayalnız bir dünyaya karşı kendilerini sarıp sarmalayan ailelerin öyküsünü anlatır.

Çatalhöyük'ten pek uzak olmayan bir yerde, Boncuklu Höyük denilen daha da eski bir köy vardır. Oranın insanları, bir halka şeklinde düzenlenmiş oval evlerde yaşarlardı. Dünyanın o bölgesinde avcılık ve toplayıcılık uygulamasının insan yaşamı üzerindeki egemenliğini yitirmekte olduğu yaklaşık 10.000 yıl önce buraya yerleşilmişti. O köylüler hâlâ avlanıyorlardı ve yalnızca buğdayın, arpanın ataları olan yabani tahılları toplayıp işliyorlardı. Henüz çiftçi değillerdi, ama dünyada en iyi nasıl ayakta kalabileceklerine ilişkin bakış açılarını değiştiren bir şeyler olmaktaydı.

Ian Hodder adlı başka bir İngiliz arkeolog, 1990'larda Çatalhöyük'te kazı yaptı. Hodder'ın yazdığına göre, Türkiye'nin o yöresinde yaşayan insanlar, yabani tahılı evcilleştirmeden önce, kendi yabani doğalarını evcilleştirmek durumundaydılar. Kendilerini birer yük hayvanı, ağır işler gören oğul ve kız evlatlar yapmak durumundaydılar. Bu bir kez yapılınca, ortaya çıkması kesin olan ürün, bizim gibi daha çok insandı.

Ruh bilimciler, bu değişim sürecindeki ilk adımı, insan beyninin, en azından bazı insanların beyinlerinin içinde meydana gelen bir şeyin oluşturup oluşturmadığını merak etmişlerdir. Ben ise bu kararın, bebeklerini gömmekten bıkıp usanan annelerin baskısıyla alınıp alınmadığını merak etmişimdir.

Orta Anadolu'nun o güneybatı köşesinde yaşayan insanlar, çiftçiliğe başlamalarıyla aynı zamanda –belki öncesinde– iç düşüncelerin dışavurumları olan kil çamurundan şekiller yaparak avunmaya çalıştılar. Boğa, koyun ve keçi kafaları; bebek doğurmaktan ve emzirmekten büyüyüp sarkmış me-

meleri ve koca göbekleriyle şişman kadın heykelcikleri. Belki bu insanlar, en başta annelere, doğurgan kadınlara tapındılar, ve sonra, sınırsız bebek için sınırsız besin sağlayan doğurgan bir Toprak Ana hayal ettiler.

Kil onlar için öyle önemliydi ki, köylerini, çamur kaynağı olan bataklıkların yanına kurdular. Ekip biçtikleri tarlalar, uzun bir yürüyüşle ulaşılan, kilometrelerce uzak yerlerdeydi, ama ana tanrıçanın balçık karışımı olan, başka her şeyin yoğrularak şekillendirilmiş olabileceği kile yakın olmak, bu insanlar için daha önemliydi.

> Toprağa dönünceye dek, ekmeğini alın teri dökerek kazanacaksın; çünkü topraksın, topraktan yaratıldın ve yine toprağa döneceksin. (Yaratılış 3:19)

Sokaklar, hatta dar geçitler için bile boşluk bırakmayacak kadar birbirine yakın evler inşa etmeye, aile yuvaları kurmaya başladılar. Mellaart, bulduğu evlerin planını çıkardı ve bu plan, canlı bir sünger gibi ya da bir yıldızdaki sıkı enerji birikimi gibi, birbirinden ayrılmaksızın bölünüp çoğalan canlı hücrelerin oluşturduğu bir yumağa benziyordu.

Yürüyecek sokak, hatta dışarıya açılan kapı ya da pencere yoktu, insanlar evlere çatılardaki kare biçimli açıklıklardan girip çıkıyorlardı. Herhalde merdiven kullanıyor, çatıdan çatıya geçerek bir yerden bir yere gidiyorlardı. Yine de ortak duvar yoktu. Her ev, komşularıyla dip dibe olmasına karşın, başlı başına ayrı bir birimdi, belirli yüzeyleri olan bir küptü. Duvarlar ve çatılar, keresteden ve sazdan yapılır, bizim sıva kullanmamız gibi özene bezene düzleştirilen bol çamurla sıvanırdı. Yapıların bütünlüğünü devam ettirmek için her yıl ya da belki ayda bir kez, daha çok çamur sıvanırdı. Evlerin hepsi

birbirine benziyordu, her kenarı 6 metre olan kare biçiminde bir ana oda vardı ve daha küçük bir depo odasıyla bağlantılıydı. Ocak ortadaydı, ekmek fırını vardı, zemin hasır kaplıydı, sergileme için yükseltilmiş platformlar, bir şeyler koymak için duvarda şekillendirilmiş oyuklar vardı. Evlerin içleri, sıklıkla, kilden yapılmış gerçek boyutta boğa kafalarıyla, gerçek boynuzlarla süslenirdi (bir zamanlar belki boynuzlu bir hayvanı çağrıştırmış olabilecek iki zirveli bir yanardağın yakınında yaşıyorlardı). Bu insanlar, yabanı geride bırakmaktan çok, onun şekillerini ve gölgelerini evlerine soktular. Yabandan kopuyorlar, ama onun varlığını da çok istiyorlardı.

Öyle görünüyor ki, her şey, kapalı yer korkusuna yol açacak kadar iç içeydi; 3.000 ila 8.000 nüfuslu koskoca bir topluluk, sımsıkı, neredeyse boğucu bir kucaklaşma içindeydi. Ölüler de yakın tutulurdu; cesetler, iplerle sıkıca sarılıp sarmalanan doğmamış bebekler gibi, koza gibi bükülü duruma getirilir ve döşemelerin altına gömülürdü. Tek bir evin altında, altmış dört bireyin kalıntıları bulundu. Köyün her yanındaki çöpler ve atıklar, insan atıkları dâhil, onları ortak, toplu bir insanlık mezbeleliği içinde daha da yalıtan iğrenç kokulu büyük bir çöplüğe atılırdı. Onlar, istifçi, biriktirici insanlardı, hiçbir şeyi, hele de sevgili ölülerini asla atmazlardı.

Çatalhöyük, yaklaşık 1.700 yıl boyunca yaşanılan bir köydü ve bu, uzun bir zamandır; İsa Mesih'in doğumundan İngiltere ve İskoçya parlamentolarının birleşmesine kadar geçen dönem kadar uzundur. Bir ev, yenileme gerektirecek kadar eskiyip dökülürse, dış duvarlarının ancak birkaç karışı ayakta kalıncaya kadar dikkatle yıkılırdı. Bu boşluk bina molozlarıyla doldurulur ve üzerinde yeni bir ev yükselirdi.

Bu insanlar, buğday, bezelye, mercimek ve başka tarım ürünleri yetiştirdiler. Koyun ve keçi beslediler, yabani sığır, geyik ve at avladılar. Yakındaki bataklıklardan su, balık ve

kuş temin ettiler. Depolama amacıyla sazlardan sepetler ördüler, yine kil kullanarak dünyanın ilk çömleklerinden bazılarını yaptılar, bunları fırınlarında pişirdiler. Daha kuzeyde yaşayan insanlardan obsidiyen –Dünya'nın kendi ateşlerinden doğan siyah cam kaya– topladılar ya da değiş tokuş ettiler ve bunları parlatarak ayna yaptılar. Çakmak taşından kesici aletler yaptılar, hayvan şekilleri vererek oydukları ağaç saplara taktılar.

Onlar, kendi türünün ilk örneği, bebeklik çağındaki çiftçilerdiler, neredeyse yeni bir türdüler. Bugün bildiklerimiz –şafak sökerken kalkıp karanlık basana kadar çalışmak, sonsuz şekilde yinelenen tekdüze işler yapmak, gündelik ekmeği fırına atmak– onların çamurla ve gernik ya da kavılca denilen kapçıklı buğdayla yaptıkları deneylerden öğrenildi. Çiftçilik, onlardan ve onlar gibilerden yayıldı, herkesi ve her şeyi değiştiren gerçek bir virüs gibiydi. Ailelerle başladı ve tamamen ailelerle ilgiliydi.

Yörenin bugünkü sakinlerinin ataları bu höyüğe Çatalhöyük ismini yolun çatallandığı yerde bulunmasından ötürü vermiştir. Elbette, o ilk çiftçilerin yurtlarına ne ad verdiklerini bilemeyiz. Onların köyü, yolun çatalında soluklanıp, bilinmeyen bir geleceğe uzanan bu yolu düşünen, onu hisseden, kendilerinin nereden geldiğini bilen ve muhtemelen bir yerlere varmayı hedefleyen insanlara şöyle göz ucuyla bir bakıştır. Onlar, milyonlarca yıllık avcılığa ilk sırtını dönenler arasındaydılar. Dağınık yaşayan avcılar geniş alanlara seyrek olarak yayılmışlardı, ama bu çiftçiler bir araya geldiler, doğanın zorunlu kıldığı gibi enerjilerini yoğunlaştırdılar.

Enerjinin ve maddenin kümelenmesinin ve toplanmasının kaçınılmazlığına, evrenin uzak derinliklerine bakıp, yıldızları ve gökadaları –parlak, yoğun iğne uçlarını– seyrederek tanıklık etmekteyiz. Geriye dönüp atalarımıza bakarak aynısını

görebiliriz, o çiftçilerin aynı karşı konulmaz doğa yasasına bağlı olduklarını, birbirlerine olabildiğince yaklaşmaları gerektiğini anlayabiliriz.

Onlar, ilk başta, avcılarla dolu bir dünyada yalnızdılar, aşina oldukları ortamdan kopup yalıtılmış ve yüzlerini yeni bir gerçekliğe dönmüş durumdaydılar. O aileler, dünyanın çok çocuklu ilk aileleri arasındaydı, tüm gençler beraberdi; bu da daha çok enerji demekti. Bu, kıpır kıpır, vızır vızır bir yuvaydı; bölündükçe bölünen, doğurganlık fışkıran hücrelerin oluşturduğu bir yumaktı. Bu, tüm o milyarlarcamızı doğuran aileydi.

3.

EV

Olduvai

ve dünyadaki en eski ev

Yuva ... dönüp gelmek için yapılır.

– ALAN J. LERNER,
"Wand'rin' Star"

Evimiz, dünyamın çevresinde döndüğü yerdir, evrenimin merkezidir. Ailemin şimdi yaşadığı ve her zaman yaşayabileceği yer orasıdır. Çocuklarımıza ve daha sonra gerekirse torunlarımıza yeterli alan sağladığı için bu evi seçtik. Olası geleceğimizi hayal ettik ve onu içerebilecek evin çekimiyle geleceğimizin güvende, bir arada tutulabileceğine karar verdik. Taşlardan oluşan bir çemberin içinde toplanan paganlar gibi, geleceği bize nazik davranmaya ikna etmek, onu yatıştırmak için çabamızı ve zamanımızı feda ederiz.

Ben 1980'lerin ortasında Glasgow Üniversitesi'nde öğrenciyken, tarihöncesini bir ütopya olarak, atalarımızı gezip dolaşan Dünya çocukları olarak hayal etme modası vardı. Bugün geriye dönüp, aldığım derslere ve öğretmenlerime bakınca, bütün bu olguyu hangi siyaset prizmasından görmeye yöneltildiğimizi anlayabiliyorum. O günkü hükümet sağ

eğilimli, arkeoloji bölümümüz ise biraz sol eğilimliydi. Zımni mesaj şuydu: Atalarımız açgözlülük hastalığına tutulup yozlaşmadan önce, avcıların el birliğiyle çalıştıkları, kadınların geçime katkı yapan kişiler olarak değerli sayıldıkları; insanların kaynakları bir araya topladıkları ve seyrek olarak tartıştıkları binlerce yıllık eşitlikçi barış hüküm sürdü. Cennet vardı. Mülkiyetin tümüyle hırsızlık olduğunu düşünmeye yöneltildik. Bunu hiç sorgulamadan kabul ettim. O zaman zokayı fark edemedim, ama o zamandan beri hissetmekteyim.

Ev. Yuva. Yüreğimi dinliyor ve herkesin –herhangi birinin– tüm yaşam boyu kök salmadan gezip dolaşarak mutlu olduğu düşüncesine nasıl kapıldığımı merak ediyorum. Daima hareket etmekten hoşnut olan her cana karşılık, yalnızca kıpırdamadan oturmak isteyen başka birinin olması gerekir. Göçebeler hâlâ aramızdadır, kesinlikle. Yüksek yaylalarda dolaşıp duran sığır ve davar çobanları; geriye kaldığı kadarıyla ormanlarda ve otlaklarda dolaşan avcılar; evden pek uzaklaşmayan avareler, gezginler ve çingeneler. Büyük çoğunluğumuz uzun zaman önce kök saldık; bugün savaş ve yoksunluk karşısında, kargaşalara katlanmak, sürüklenip gidenler için zordur. Dünyada gelecek savaşlar, belki de yerleşilecek alanlar yüzünden çıkacaktır. Tam günümüzde sayısız insan, yeni, kalıcı bir yuva bulmak için her şeyini tehlikeye atıyor. Yuva denilecek bir yere sahip olmamak, şiddetli çaresizlik yaratır.

Birleşmiş Milletler, bugün bir milyar insanın –her yedi candan birinin– hareket hâlinde olabileceğini tahmin etmektedir. Bunlar, kendi ülkeleri içinde ya da ulusal sınırları aşarak dolaşıyorlar. Bunların neredeyse her biri, kesinlikle bir yerde durup hep orada kalmayı ister. Bu çok eski, kadim bir dürtüdür. Bir ev. Bir yuva.

Arkeologlar, Northumberland'daki Howick köyü yakınında, yaklaşık 10.000 yıl önce inşa edilmiş bir evin kalıntılarında

kazı yaptılar; o noktada, İngiliz Adaları'nın o tanıdık genel sınırları hâlâ çiziliyor, bozuluyor ve yeni baştan çiziliyordu. Bu, binlerce yıllık bir döneme yayılan uzun bir süreçti. Son buzul çağında öyle çok miktarda su buzullarda donup kalmıştı ki, deniz düzeyi bugünkünden 48 metre kadar daha alçaktı. Bir takımada hâline gelecek olan yerler, uzun süre Kuzeybatı Avrupa'nın bir yarımadasıydı ve insanlar rahatça üzerinde yürüyordu. Dünya ısındı, buzullar eridi ve deniz yükseldi. Yaklaşık 8.000 yıl önce gezegenimiz bir an sarsıldı ve Norveç açıklarında meydana gelen bir deniz altı depremi, Kuzey Denizi'nde dev bir dalga oluşturdu. Jeologların verdikleri isimle, bu "Storegga Kayması" ve ona eşlik eden dev dalga, geniş bir alanı silip süpürdü. Çizilen hat, Avrupa anakarasıyla bağlarımızı kopardı ve İngiliz Adaları'nın bugün bildiğimiz biçimiyle doğu ve güney kıyı şeridini aşağı yukarı belirledi. Dev dalganın ulaşamadığı yerlerde yaşayan insanlar, bir anda adalı olup çıktılar.

Anakarayla bağlantı henüz kopmamışken inşa edilmiş Howick Evi'ni bulan kişi, denize dik inen kumlu bir uçurumdan birer mücevher gibi yuvarlanmış çakmak taşı aletleri fark eden amatör bir arkeologdu. Newcastle Üniversitesi'nden bir ekip çağrıldı ve çok geçmeden, orada pul pul ayrılmış taşlardan fazlasının olduğu açıkça anlaşıldı. Kumdaki sığ, dairesel bir çukurun çevresinde, bir zamanlar ağaç kazıklardan oluşan bir iskelet vardı, tüm kazıklar, Kızılderili çadırında olduğu gibi merkeze doğru eğik duruyordu. Geriye kalan deliklerin şekilleri, daha solgun kumdaki koyu renkli daireler, tek fiziksel kanıttı ve bir gecelik değil, ömürlük kullanım için inşa edilmiş bir yapı görüntüsü veriyordu. İsa'nın doğumundan 8.000 yıl önce Northumberland'de bulunabilen sazlarla ve otlarla çatı yapılarak örtülmüş olan bu yapı, geniş bir ailenin barınabileceği büyüklükte bir iç mekâna sahip olmalıydı.

Tabanın orasında burasında ateş kalıntıları vardı, üst üste gömülmüş bu bir dizi ateş, yıllarca burada oturulmuş olduğunu gösteriyordu. Ateşler, ısı ve ışık sağlamalarının yanı sıra, fındık kavurmak, ev sakinlerinin kış aylarında tüketmeleri için kışlık gıdalar hazırlamak için de kullanılmıştı. Bu ocaklardan elde edilen radyokarbon tarihleri, evin yüz yıl ya da daha uzun süre kullanıldığını ortaya çıkardı. Emin olmak imkânsızdır, ama bulunan kanıtlar, kuşaklar boyu kullanılan kalıcı bir yerleşime işaret ediyordu. Howick'teki durum, yanında çok az eşya taşıyarak coğrafyada sürekli gezip duran gölgemsi figürleri çağrıştırmaktan çok, bizzat bazı avcıların ev yaptıklarını gösteriyordu. Söylemesi ne kadar önemsiz, bizim düşünce tarzımıza göre ne kadar olağan bir şey. Ama o bazı avcıların, kök salmaya ve sabit bir üs çevresinde dönen bir yaşam sürmeye, kendilerine özel yaptıkları bir yerden gidip gelmeye karar vermeleri, o döneme ve o insanlara ilişkin algımızı değiştirir.

Kumdaki o sığ temeller, bu adalarda o zamandan beri yaşamış tüm yerleşik hayatların temelleridir. George dönemine özgü görkemli bir yapı olan Howick Hall yakındadır; İkinci derece eski eser listesindeki bu yapı, Başbakan Charles Grey'in, yani 2. Earl Grey'in –söylentiye göre, Çinli bir konuğun, hâlâ Howick Burn'de akan suya, yani Mezolitik avcıların bir zamanlar içtikleri suya uygun biçimde harmanlayıp mükemmelleştirdiği çayın sahibinin– eviydi.

Yuvanın kökleri daha da derinlere, çok derinlere iner. 1913'te, Alman paleontolog Hans Reck, Tanzanya'daki Olduvai Boğazı'nda antik insan soyunun kemiklerini bulan ilk kişiydi. Reck'in bulduğu iskeletle ilgili iddasını –yaşının yarım milyon yıl olduğu iddiasını– pek çok kişi uydurma sayarak reddetti. Paleoantropoloji ve arkeoloji alanlarının başına buyruk adamı Louis Leakey, 1930'larda Reck'in vadideki çalışma-

larına katıldı ve meslek yaşamının kalanını, bu yerin insanlığın beşiği olduğunu ısrarla savunarak geçirdi. Karısı Mary, yani Laetoli'deki ayak izlerini bulacak olan kişi de Louis'in "insana yakın" diye tanımladığı buluşların birçoğu gerçekleştirilirken o vadideydi.

Charles Darwin, yaşayan en yakın akrabalarımız olan şempanzeler Afrika'da ortaya çıktığı için, en erken "gerçek insanlar"ın da muhtemelen orada ortaya çıktıkları görüşünü, İnsanın Türeyişi adlı kitabında ancak 1871'de açıklamıştı. Bilim, yıllarca bu düşünceyle mücadele etti; sonra ortaya Leakey'lerin, Olduvai'de buldukları kemiklerin ve aletlerin çok eski zamanlara ait olduğu hakkındaki iddiaları da sıklıkla alay konusu yapıldı. Louis'in bazı iddiaları kendisinin sağlığında çürütüldü, ama ilk insan benzeri canlıların ve ilk gerçek insanların beşiğinin Afrika olduğu yolundaki tezi, bilimsel bir gerçek olarak geniş kabul gördü.

Bizim Âdemlerimiz ve Havvalarımız hakkında bildiğimizi sandığımız şeylerin çağrıştırdığı imgeler, sıkıntılı düşlerden yansıyan anlık kesitler gibidir. Wisconsin Üniversitesi'nden antropolog Henry Bunn, iki milyon yıl gibi uzun zaman önceki bir dönemde insan benzeri canlıların, av konusunda seçici davrandıklarını öne sürmüştür. Başka uzmanlar, en eski atalarımızın leş yiyici olduklarını –aslanların ve sırtlanların ardında sıraya girdiklerini, sonra salyaya bulanmış ceset artıklarını ayıkladıklarını– hayal ederlerken, Bunn, aksine onların yemek konusunda müşkülpesent olduklarını gösteren kanıtlar saptadı. Olduvai'deki bir hayvan kesim alanında 1,8 milyon yıl önceki insan avcıların geride bıraktıkları antilop, ceylan ve öküz başlı antilop kemikleri buldu. Öldürülmüş hayvanların çene kemiklerinde kalan dişleri inceleyerek, onların öldürüldükleri zaman kaç yaşında olduklarını saptayabildi. Aslanlar ve leoparlar, bulabildikleri her avı –yaşlı, genç,

hasta, ne olursa olsun– yere indirdikleri hâlde, insan avcılar yalnızca en besili yetişkin hayvanları avlamışlardı. Bunn, o avcıları, pusuya yatarak, ağaç dalları arasına gizlenerek, doğru hayvanın aşağıdan geçmesini beklerken hayal etti. Mızraklarla silahlanmış olarak yukarıdan hayvanların üstüne atlayan bu avcılar, tercih ettiklerini öldürebiliyorlardı.

İşte bu yolla, yüksek proteinli eti güvenilir bir temel besin yaparak, farkında olmadan, kendileri için değil, soyları için daha büyük beyinler geliştirdiler. Diğer primatlar, çok enerji emici, uzun bir sindirim sistemi gerektiren bitkisel ağırlıklı beslenme düzenine alışırken, insanlar, olgun hedeflerden sağladıkları enerji verici eti seçtiler. *Homo erectus*'un gelişim sürecindeki küçük –yalnızca 500 ya da 700 santimetre küplük– beyninden, *Homo sapiens* zamanına kadar gitgide büyüyen sürümler gelişti, öyle ki, başka her şeyi olanaklı kılan gül pembe dokunun hacmi üç kat büyüdü.

1931'de, İngiliz paleontolog Donald MacInnes, Olduvai'deki kazı mevsimi için Louis Leakey'ye katıldı. Leakey'nin DK (Donald'ın D'si, Svahili dilinde "dere" anlamına gelen *korongo*'nun K'si) adını verdiği kazı alanında, insan kalıntıları, yontma taş aletler, hayvan kemikleri ve yakın bir yerde yaklaşık 5,5 metrelik yuvarlak bir taş düzenlemesi buldular. Bunlar doğal volkanik kaya parçalarıydı, ama Mary Leakey'nin yorumuna göre, dünyanın her yanında modern insanların hâlâ yaptıkları türden bir sığınağın temelini oluşturmak üzere usta ellerce yerleştirilmişti. Yekpare bir rüzgâr perdesi olan bu taş temelin üstüne, belki dallardan yapılan ve çevredeki bitkilerle çatısı örtülen bir çadır kurulmuş olabilirdi. Başka ne ad verilirse verilsin, bu bir evdir ve 1,9 milyon yaşındadır; dünyadaki en eski evdir.

Hiç kimsenin, bunun kalıcı bir ev olduğunu öne sürecek kadar ileri gideceğini sanmam, ama bir temele çok benziyor.

Anlaşılan o ki, yaklaşık iki milyon yıl önce atalarımız, hafif kafa kemiklerinin koruduğu güçlü küçük beyinleriyle, bir yere yerleşip kalmayı düşünüyorlardı.

Belki atalarımızın izlediği evrim yolağı, onları, bebeklerinin ve çocuklarının diğer primatların yavruları gibi artık annelerine uzun süre sarılıp tutunamadığı bir noktaya getirmişti. Bebek bakan ve emziren kadınlar, avlanma ve yiyecek toplama seferlerinde erkeklere öyle kolay kolay eşlik edemedikleri için, önceden belirlenmiş güvenli bir yerde, bir kampta, kalıp beklemek zorundaydılar. Öyle anlaşılıyor ki, böyle bir çabaya ilk kez Olduvai'de tanık oluruz; orası bekleyecekleri ve uzaktakilerin talihini düşünecekleri bir yerdi. Böyle bir gelişme çok şey ifade eder. Birincisi, cinslerin farklı roller üstlendiklerini akla getirir. İkincisi, kesinlikle, ilk kez yiyeceğin hemen oracıkta, bulunur bulunmaz ya da elde edilir edilmez yenmediği anlamına gelir. Aksine, yiyecek alınıp götürülürdü; orada bekleyen başkalarıyla paylaşılmak üzere eve taşınırdı.

İleriye dönük planlamanın, bir gelecek tasarlamanın ve değer verilenler için o geleceği daha da iyileştirme yönünde adımlar atmanın antik temeli işte budur. Yuvanın ve aile yemeğinin ana hatları, çok eskiden oraya, Olduvai'nin kumlarına kazındı. Bir evin içinde, aile güvenliği, o zamanlar çantada keklik değildi, şimdi de öyle sayılmamalıdır. Değişen bir dünyada, kendi türümüzden başkalarının dolanıp durmaktan vazgeçme ve yolculuğa bir yerde bitirip yerleşme gereksinimini en azından anlayabiliriz.

Skara Brae

ve temsil için hazırlanmış sahne

... başka yerdeki bir dünya hakkında ve isimlerini birçoklarının bildiği, bir zamanlar sonsuz gibi görünen mutluluklarla, kederlerde tıka basa dolu, kocaman evleri olan bir aile hakkında bir öykü ...

– JOHN CROWLEY,
Little, Big

Skara Brae'ye yaptığım sık ziyaretlere ve hakkında okuduğum tüm o zekice sayfalara karşın, buranın sahte olduğunu düşünmekten edemeyen inatçı bir yanım var. Buranın gerçekten 5.000 yıllık Neolitik bir köy olduğunu *elbette* biliyorum: Sifonlu tuvaletleri, uyumak için taştan yatakları, özel şeyleri sergilemek için taştan şifonyerleri olan evlerin yer aldığı kusursuz bir yerleşke. Böylesine kusursuz olmasına, bir Taş Devri köyünden beklenebileceklere böylesine uygun düşmesine karşın, buranın yalnızca bir film seti olduğuna ilişkin kuşku, bir türlü dağılıp gitmiyor.

Ziyaretçilere, eski çağda korkunç bir fırtınanın köyü bir anda yuttuğu anlatılır. Söylendiğine göre, dalgalardan ve

boğucu kumlardan kaçmaya çalışan bir kadının boynundan kopmuş bir gerdanlığın boncukları ana kapıda saçılmış olarak bulundu. Bu, İskoçya'nın Pompei'siydi, şu farkla ki, burada zamanı gömüp durduran şey, volkanik kızgın lav akıntısı değil, kumdu. Sonra, Yeats'in betimlemesine uygun İkinci Doğuşa kadar kırk yüzyıl süren deliksiz uyku; 1850'de başka bir fırtına ve sarsıcı bir uyanış.

Bazıları, tüm bu gün ışığına çıkma öykülerinin saçma olduğunu, Orkney Ana Adası'nın batısındaki Sandwick yöresinde, Skaill Körfezi'nin güney kısmında yaşayan insanlar için bu keşfin hiç de sürpriz olmadığını söylerler. O insanlar, oradaki yamuk yumuk, otlarla kaplı tümsek alana her zaman Skerrabra adını vermişlerdi ve orayı, gömülü bir Brigadoon olarak bilirlerdi.

Arazinin sahibi William Watt, önce tek başına, sonra da Orkneyli antikacı George Petrie'ye birlikte peş peşe kazılar yaptı. Bazen yalnızca hazine arayan yağmacılar olmak üzere, başkaları da burayı eşelediler. Majestelerinin Kamu Yapıları ve Eserler Genel Müdürü, ören yerini daha çok su altında kalmaktan korumak için 1924'te yüksek bir deniz seti yaptırdı ve bundan üç yıl sonra ilk gerçek arkeolog geldi. Bu arkeolog, o zaman Edinburgh Üniversitesi'nde profesör olan Avustralya doğumlu Vere Gordon Childe'dı. Childe bir Marksistti, yazmayı kazmaya yeğlerdi, yaz aylarında askıyla diz hizasında tutulan çoraplar ve şortlar giyerdi. O şortların üstüne bile uzun, siyah bir yağmurluk giymeyi sever ve Indiana Jones gibi fötr şapka takardı. Gerçek ile kurgu arasında bir benzerlik varsa işte bu kadardı.

Childe, Skara Brae'nin Demir Çağı'na ait olduğunu düşündü –bu yanlış, onun ölümünden sonra, 1970'lerde radyokarbon tarihlendirme yapılıncaya kadar düzeltilmedi– ama yıllarca yaptığı çalışmalar, buranın haritada yer almasını

sağladı. Childe, mesleğinde bir devdi. Fikirleri kimi zaman moda oldu, kimi zaman gözden düştü, bazen de ırkçılık suçlamalarıyla gölgelendi, ama ayıp görülen sözcüğü –*kültür*– ilk kez o kullandı. Bu kavramı antropolojiden alan Childe, ortak özelliklerin –ev stilleri, çanak-çömlek biçimleri, aletler, ölü gömme ayinleri gibi özelliklerin– oluşturduğu ve kendi zihniyetleriyle dünya üzerinde dolaşan kültürler hayal etti. Yeni fikirlerin, yeni teknolojilerin etkisiyle bazen hızla değişen yaşam tarzlarına ilişkin öngörülerde de bulundu. Childe'ın Marksizme, komünizme olan bağlılığı, okurlarının, daha iyiye doğru ani, altüst edici değişikliği düşünmelerini sağlamak için "devrim" sözcüğünü kullanmasına esin vermiş olabilir.

Talihin cilvesine bakın ki, Childe'ın yitiklik ve yurtsuzluk gibi bir yanı hep vardı. Childe, 19 Ekim 1957'de Avustralya'ya dönünce, Mavi Dağlar'da Govett's Leap denilen yaklaşık 300 metre yüksekliğindeki bir uçurumdan düşerek öldü. Bazı söylentilere göre, Childe, kara topraktan ayrılmadan önce kişisel eşyalarını bir kenara bırakmıştı, bu da intihar kuşkusu yaratıyordu. Başka bazıları, Childe'ın kaldığı otelin parasını ödememiş olduğunu belirttiler: Childe gibi her işinde aşırı titiz ve düzenli olan bir adamın, gerçekten ölümle buluşmaya karar verdiyse, böyle bir şeyi savsaklamayacağını söylediler. Bir dostuna gönderdiği –ve ne zaman olacaksa, ölümünün üstünden on yıl geçmedikçe açılmamasını istediği– bir mektupta, "İnsan mutluyken ve güçlüyken yaşamın sona ermesi en iyisidir," diye yazmıştı. Altmış beş yaşına gelince, belki yaşlılığı omuzlarında hissetti ve en çok korktuğu şey, ihtiyarlıktı. Belki kendi devrinin geçtiğini, geleceğin dünyasının farklı türden, farklı kültürden başkalarına ait olduğunu biliyordu. Ev ve yuva, bazen ve bazıları için ele geçmesi zor şeylerdir, gönül huzuru da öyledir. Avustralya'dan ayrılınca ve her şeye

didik didik yanıt aramasına karşın, öyle görünüyor ki, Childe asla yuvaya dönüş yolunu bulamadı; düşüş olmadıkça, asla huzur bulamadı.

Childe, göçebe avcılıktan yerleşik çiftçiliğe geçişi bir devrim olarak tanımladı ve öyleydi; Neolitik Devrim, türümüzün bildiği en büyük altüst oluştu. Yabani hayvan sürülerinin peşinde ve olgunlaşmış yabani yiyecek arayışıyla geçen 200 bin yıldan sonra yerleşik yaşama geçtik ve rahata kavuştuk. Tarlalar açmak, o tarlaları ekmek, tarlaların yabani otlarını ayıklamak, tarlaları korumak, ürünleri kaldırmak için şafakta kalktık. Diğerleri, toprakla uğraşmak yerine, tohumları taş değirmenlerde öğütüp un yapmak –duygularını pek belli etmeyen ev hanımının günlük angaryası– için evde kaldılar. Gökyüzü gözlemcisi olduk; ekim için yağmur demek olan bulutları, ürünlerin olgunlaşıp kuruması demek olan güneşi izledik. Ayın evrelerini ve mevsimleri izlemek için, başlarımızı kaldırıp gözlerimizi gökyüzünden ayırmadık.

Toprağın bize sahip olduğunu hissettiğimiz binlerce yıldan sonra, yerleşik yaşama geçişimiz, hepimizi toprak sahibi yaptı. Toprağın sahibi olduk ve onu değiştirmeyi, kendimize göre uyarlamayı, kendi suretimizde yeniden yaratmayı boynumuzun borcu bildik. Bu, egemenlik bölgelerinin, duvarların ve savaşların başlangıcıydı. Yılların ve yaşamın kendisinin döngüsüne uygun yuvarlak taş yapılar inşa ettik. Sevgili ölülerimiz için, toprak üzerindeki hak iddiamızın çürüyen kemikleriyle kanıtlayan atalarımız için taş evler inşa ettik (bu tarla benim, çünkü babama aitti, ondan önce de onun babasınındı ve onlar hâlâ o mezarın içinde yaşıyorlar). Ömür boyu içinde yaşamak ve sonra çocuklarımıza bırakmak için kendimize evler inşa ettik.

Yuva. Bu sözcüğün kendisi, yürekten hissedilen bir özlemin iniltisi gibi geliyor kulağa ve bu yüzden ev, içinde ebedi-

yen yaşanacak yuva, kadim soruların kusursuz yanıtıdır: Ben nereye aitim ... nerede gardımı indirip kendim olabilirim?

Skara Brae'de, ziyaretçi merkezinden köye giden yol boyunca, bu yerleşimin Mısır piramitlerinden eski olduğunu belirten tabelalar vardır, ama burayı ilk kez görecek birini buna hazırlayan hiçbir şey yoktur. Sıcaklık, içtenlik çağrıştıran Danca *hygge* kavramı, son yıllarda hayli sevilir olmuştur. İskoççada, sıcak ve güvenli bir yere sokulmak anlamına gelen *courie* kavramı vardır. Skara Brae, her ikisinin de yuvası gibi görünür. O çiftçiler, evlerini, büyük bir gübreliğin, çöp yığınının içine kazdılar ve sonra, yalıtım için evlerin çevresini ve aralarını pis kokulu daha çok kütleyle sıkıştırdılar. Bunlar, ölülerinin cesetlerini bilen ve saklayan, yapış yapış, iğrenç kokulu kemiklerini elleyen insanlardı. Balıkların, hayvanların ve kuşların bağırsaklarını döküyor, derilerini ve kürklerini işliyor, parmaklarını kan pıhtısıyla boyuyorlardı. Tüm aile ocaktan çıkan dumanlara bulanmış ve hiç yıkanmadan bir arada olmanın pisliğiyle sarmalanmış olarak, penceresiz, tek odalı evlerde yaşıyorlardı. Kokular dünyasına gösterdikleri hoşgörü (hatta takdir), bizimkinden farklıydı. Çevreleri sıkıca kaplanmış ve üstlerine çürüyen artıklar örtülmüş, kış fırtınalarında sıcacık olan yuvalar, olsa olsa mutluluk vermiş olmalıdır.

Skara Brae'yi gün ışığına çıkaran denizdi ve dalgalar doğru anı kollayarak daha çoğunu tüketmeye her zaman hazır ve nazırdı. Buranın denize sıfır olduğu gibi bir yanılsama oluşur, ama kumsal, beş bin yıl önce kilometrelerce uzaktaydı. Bugün Orkney'de ağaçlar seyrektir, belki o zaman da öyleydi, tarla açmak ve ilk binaları kurmak için ağaçlar hızla kesilmişti. Çiftçilerin, Kuzey Amerika kıyılarından sürüklenen ve kendi kıyılarına vuran kütükler için dalgaları gözlemiş olabilecekleri şeklindeki yorum, bir süre savunuldu. Denizin hiçbir yerde

yakın olmadığını bugün bildiğimiz için, böyle bir iddia, her zamankinden daha olanaksız görünüyor. Evlerinin çatılarını neyle örtmüş ya da ocaklarında ne yakmış olurlarsa olsunlar, o şey ağaç değildi.

Belki bir zamanlar daha çok ev vardı ve antik fırtınalar uzun zaman önce bunları alıp götürdü, ama bugün sekiz konut vardır, hepsi de dar geçitlerle ve tünellerle birbirine bağlıdır. Ana kapılar ancak eğilerek girilecek kadar alçaktır. Bu yerin koruyucuları, evlerden birini, kilitli bir kapının ardında ve modern bir çatının altında el değmemiş halde korurlar. Arkeologlar, içeride her türden harikalar buldular; alelacele terk edilmiş gibi görünen, karaya vurmuş bir *Mary Celeste*. Taş yatağın altında, yan yana iki kadının iskeletlerini buldular. Kuşkusuz, o kadınlar orada yaşayıp, orada öldüler ve yaşamları son bulduğunda, aileleri onları göndermeye katlanamadı ve olabildiğince yakında tuttu; buram buram sevgi kokan, ölümden ve ölüden hiç korkmayan bir tutum.

İnsanlar Skara Brae'de 600 yıl yaşamış olabilir. Dalgaların önünden kaçış sırasında değerli şeylerin parçalanıp kaybolduğu kıyamet gibi bir fırtınayla ilgili anlatılan bütün o renkli öykülere karşın, arkeologlar buna ilişkin hiçbir kanıt bulamadılar. Zamanla meydana gelen başka nedenlerle bu yerin terk edilmiş olması, daha güçlü bir olasılıktır. Başka bir Orkney Adası olan Swona'yı yıllar önce ziyaret ettim. Sadece yaklaşık 2,4 kilometre uzunluğunda ve 800 mete genişliğinde olan bu ada, öylesine fırlatılıp atılmış bir çimenlik, denizin süpürdüğü bir toprak parçası sayılabilirdi, ama bazılarına yurt olmuştu. Buranın son sakinleri olan Rosie'ler, çiftliklerini 1974'te terk ettiler ve başka bir yerde yaşayıp ölmek üzere gittiler. Sığırları orada yaşar ama şimdi, eskinin yaban sığırlarını anımsatır biçimde yabanileşmiştir. Rosie'lerin eski evine girdim ve hâlâ dayalı döşeli olduğunu gördüm; şömine rafından bir radyo,

masada katlanmış bir gazete ve yanında, sırtüstü ölüp kurumuş bir çekirgenin bacakları gibi, sapları yukarıda duran bir okuma gözlüğü vardı. Swona'da yaşam, dayanılmaz ölçüde zorlaşmıştı ve orada yaşayanlar, herhangi bir acıklı olay yaşanmadan, gelgit dalgasının çekilmesi gibi çekip gittiler. İzin almadan orada bulunmak yine de sinsice ve yanlış gibi geliyordu. Orayı bulduğum gibi bıraktım.

Skara Brae evleri de aynı duyguyu uyandırır. Bir yuva bir kez kurulunca, sahibinin varlığı bir parfüm gibi oraya siner. Eğer onlar son sahipleriyse ve yerlerini başkaları almazsa, onlar gittikten sonra da zamanları orada asılı kalır. Yuvalar, evler, düşünmemizi gerektirmeyecek kadar alışılmış biçimlerde hareket etmemizi sağlar. Oralar birer sahnedir ve biz, oyuncular olarak, repliklerimizi, girişlerimizi, çıkışlarımızı biliriz. Çiftçilik, o Neolitik Devrimin yanı sıra, her şeyi farklı yaptı, hem de sonsuza dek. Evler her şeyden önemliydi ve her biri bir diğerinin aynısıydı. İki yüz bin yılda yapmış olduğumuz hiçbir şey, yuvadan daha anlamlı değildir.

Büyük Piramit

ve ölüyken yaşamanın kısırlığı

Hayat Kitapları'nın en karanlık olanında yazılı bir yasa vardır, o da şudur: Eğer bir şeye dokuz yüz doksan dokuz kez bakarsanız, kesinlikle güvendesiniz demektir; ama ona bininci kez baktınız mı, onu ilk kez görmüş gibi olursunuz ki bu da çok bir tehlikeli şeydir.

– G. K. CHESTERTON,
The Napoleon of Notting Hill

UNESCO, Orkney Ana Adası'nda bulunan bir grup Taş Devri anıtına, Neolitik Orkney'in Kalbi adını vermiştir. Orkney'de 5.000 yıl önce bir şey başladı. Avebury ... Stonehenge ... Durrington Duvarları; bunlar ve başka yerlerdeki pek çok arkeolojik alan, en çok Orkney'den esinlendi. Neolitik Orkney'in Kalbi, salgın gibi yayılan bilgece düşüncelere kaynaklık etti.

UNESCO'nun verdiği isim çok uygundur. Bazen burası, dünyanın kalbiymiş gibi bir duygu verir. İnsan, bunların bir girdabın, dönen bir evrenin merkezinde bulunduğu duygusuna kapılabilir. Yine de, Neolitik Orkney'in Kalbi'nde henüz tam kavranmamış bir fikrin, hâlâ mayalanan bir fikrin oldu-

ğu hissedilir. Skara Brae'deki bir evde durup, taş nesnelere bakın; yatak taşları, ocak taşları, hatta değerli şeyleri sergilemek için taştan bir şifonyer. Maeshowe kurganında durup, mezarın duvarlarına, tavanına bakın. Yaratıcılık ve sanat, taş ustalığı vardır. Ness of Brodgar'daki yükseltilmiş duvarlar, Orkney'de bir başka 5.000 yılda inşa edilecek herhangi bir duvardan daha iyidir. Ama kuru taş duvarlar, kuru taş duvarlardır; yine de onlar hakkında söylenebilecek öyle çok şey vardır ki. Elbette, kenarları yumuşatmak için başka malzemeler –dokuma kumaşlar, hayvan derileri ve kürkleri– olacaktı. Ama tüm bunlar kabaca tasarlanmıştır. Stenness ve Brodgar dikili taşları, ana kayaçtan yarılıp alınan ve dikine yerleştirilen işlenmemiş, şekillendirilmemiş bloklardı. Ama kaba kenarlar, büyüleyici gücün bir parçasıdır.

Kalpteki anıtlar, bir şeyin başlangıcıdır; Mısır piramitlerinden ve Yunan tapınaklarından daha eski, akkor ilham kıvılcımıdır. Fikir, başka bir zamanda başka bir yerde ustaca kullanılacaktı, ama Orkney'de daha eskidir. Eğer türümüzün o ilk markası, Cro-Magnon, hepimizin en iyisi idiyse, Stenness Taşları ilk yapılışında kusursuz muydu? Sonraları ve başka yerlerde metal aletlerle ve mermerle yapılan parlatma işlemleri belki yalnızca güzelliğe güzellik katmak içindi. Kesin konuşacak kadar bilmiyorum. Bildiğim şu ki, Stenness'te bir taştan diğerine yürüdüğüm ya da Maeshowe'un bindirmeli tavanının altında durduğum zaman, orayı kavramayı denemek, uyanınca bir düşe anlam vermeye çalışmak kadar zordur. Maeshowe'da ve Ness'teki yapılarda kabataslak ortaya konulan iş, orada ve o zaman mümkün olandan daha fazla ve daha iyi bir şeyin peşinde koşma çabasıdır. İnşa edenler, o zaman ve o yerde, coğrafyayla tecrit edilmiş olarak ve çalışacak sınırlı sayıda insanla, ellerinden geleni yaparak o amaca, o hedefe ulaşmak istediler. Bin yıl boyunca çabaladılar, bazen

daha önce yapılanları yerle bir edip yeni baştan kurdular. Ne zaman bir şeyleri anlayacağım, bir şeyleri göreceğim hissine kapılsam, o anlayış, o his, kalabalığa karışıp ortadan kayboluverir. Orkney'de o zaman anlatılmak istenen şey her ne idiyse, dünya bunu unutmuştur.

O unutuş çok da iyi olmuştur. Bin yıllık denemeden sonra fikrin bitirilmeden kalması ve bir yana bırakılması, herkesin çıkarınaydı. Değişen bir dünya, o çiftçilerin, diktikleri taşların arasında sonsuza kadar düş kurmak yerine, yeni fikirler bulmalarını gerektirdi ve onlar da taktik değiştirmek zorunda kaldılar. Orkney'de insanlar, o taşlaşmış düşünüşü aşıp yollarına devam ettiler; daha doğrusu, olaylar onları harekete geçirdi. Rüzgâr daha soğuk esmeye başladı, iklim değişip kötüleşti, yaşam daha bir zorlaştı ve büyük yapılar katlanılmaz bir hâl aldı. Rüzgâr tarlalara, evlere kum taşıdı. Tarım verimsizleşti, mahsul azaldı, hayvanlar öldü. Topluluklar taşındı ve parçalandı. İnsanlar yaşamanın yeni yollarını buldular; Skara Brae'deki gibi kabalık komşuluklar yerine, dağınık çiftliklerde yaşamaya başladılar. Karşılaştıkları sorunlar her neyse, onlara yeni yanıtlar aradılar. Esen buz gibi rüzgâr suratlarına bir tokat indirip onları trans durumundan çıkardı. Bin yıllık arayış yetip de artmıştı bile ve o çiftçiler, kendilerini uyutan cennetten atıldılar. Karşılaştıkları ve yüz yüze geldikleri çetin zorluklar, onları oluşturan, geleceği oluşturan değişiklikleri gerçekleştirme yolunu tutmalarını sağladı. Bugün Orkney'de turistlerin ilgisini, bir zamanlar insan yaşamına ev sahipliği yapmış Skara Brae'den daha çok çeken bir yer yoktur. Ölüler dünyasının hiçbir zaman ağır basmadığı yaşayan bir dünyanın kanıtı olan ilk çiftçilerin zamanına ilişkin bulguların geriye kalanı –mezarlar ve çemberler– burada bulunur.

Orkney'den çok uzakta, güneydeki uzak diyarlarda, bir zamanlar (güneşin doğuşuna atfen) Levant denilen toprakla-

rın doğusunda, hayat her zaman farklıydı. Mezopotamya'da ya da Sümer adıyla bilinen bölgede, zamanın başlangıcından beri rüzgârlar esip durmuş ve ırmaklar arazileri sular altında bırakmıştı. Çiftçiler, yüksek, kuru zeminli adalar buldular ve köylerini oralara kurdular. Hep birlikte çalışarak, tüm sular için kanallar kazdılar ve böylece verimli tarlalar açtılar. Kalleş, intikamcı tanrılar olarak tanıdıkları unsurlara karşın, ürünlerini hasat ettiler. Başarı için herkesin iş birliği gerekliydi. İnsanlar, yaşanabilir bir dünyayı kendi çabalarıyla kaosa karşı savaşarak kazanmak zorunda olduklarını, işte orada, ani sellerin tehdit ettiği o dünyada kavradılar. Tanrılardan korunmanın yolu yoktu, gök kubbe altındaki hiçbir yer yeterince güvenli değildi ve Sümer'de kötümserliğe, kaderciliğe dayalı bir din gelişti.

Sellerin –her yıl oluşan Nil taşkınlarının– egemen olduğu başka bir dünya da antik Mısır'dı. Oradaki vadide, yaklaşık 7.000 yıl önce, avcılık giderek yerini çiftçiliğe bırakıyordu. Halk, bakır aletler imal ediyor ve papirüsten yapılmış teknelerle nehirde dolaşıyordu. Bu insanlar, kamışları demet yapıp çamurla kaplayarak ve sonra güneşte kurutarak mimarlığa sütunu armağan ettiler. Daha sonra taş sütunlara yiv açma uygulaması, o ilk kurutulmuş saplara saygının bir ifadesidir.

MÖ dördüncü binyıla gelindiği zaman, Mısır'da ayrı kralların yönettiği iki krallık vardı: Kuzeyde Aşağı Krallık, güneyde ise Yukarı Krallık. Sümer toplumu köylerin kentlere ve kent devletlerine evrilmesiyle oluşurken, Mısır'da farklı bir şey meydana geldi. Krallıklar bünyesindeki insanlar, küçük, basit köylerde yaşarlardı. Birkaç kült merkezi –köylülerin dua edip tapınmak için zaman zaman geldikleri bir tapınakta hizmet veren rahip cemaatleri– gelişti. Dördüncü binyılın sonuna doğru, Yukarı Mısır'ın kralı Menes, Aşağı Mısır'ı fethetti. Mısır, bir çırpıda, her yıl taşarak topraklara bereket ge-

tiren nehrin her iki yakasında 965 kilometre genişliğiyle kıvrılarak uzanan birleşik bir ülke hâline geldi. Nüfus, köylerde yaşamayı sürdürdü ve zamanla, Memfis'te büyük bir kraliyet merkezi kurulup gelişti. Başka zamanlarda, başka yüzyıllarda ve başka büyük adamların kaprisiyle, krallığın merkezi, nehrin yukarısına, daha güneydeki Teb'e taşınacaktı. Firavun –insan olarak değil, tanrı olarak– herkese egemendi. İlk başta bu sözcük, ülkeyi yöneten sarayı ifade ediyordu; ama sonra, adamı tanımlayan bir anlam kazandı. Mısır, yükselişin basamakları olan kentleri ve ülkeye hükmeden önemli adamları tanımamıştı. Aksine, merkezileştirici mutlak krallık kavramı orada kendiliğinden ortaya çıkıvermişti.

Eski Krallığın Dördüncü Hanedan döneminde, MÖ üçüncü binyıl ortasında, Gize'de büyük piramitler inşa edildi. Hepsinin en büyüğü –ölülerin ebedi evi, Antik Dünyanın Yedi Harikasından geriye kalan en eski ve tek yapıt– Firavun Khufu'nun ya da Yunanların daha sonra verdikleri isimle Keops'un piramididir. Yapımı yirmi yıl süren piramit, her biri tonlar ağırlığında olan iki milyonu aşkın taş bloğu taşıyıp yerine yerleştirmek için aynı anda binlerce işçinin çalışmasını gerektirdi. Yüzde 1'den düşük bir hata payıyla bitirilmiş dört yüzünden her birinin uzunluğu 225 metre olarak ölçüldü. Bitmiş haliyle, piramidin tamamı 144 metre yüksekliğindeydi ve yaklaşık 53 dönümlük bir alan kaplıyordu. Piramidin bizatihi varlığı, yüzyıllar boyunca dünya bilimcilerini ve hayalperestlerini büyülemiş, şaşırtmış ve hayran bırakmıştır. 1300'lerin başında yaklaşık 158 metre yüksekliğindeki ahşap kulesiyle Lincoln Katedrali tamamlanıncaya kadar, Büyük Piramit, yeryüzünde insan elinden çıkmış en yüksek yapıydı (söz konusu kule 1548'deki bir fırtınada yıkıldı). Piramidin inşası, ancak en temel düzeyde matematik bilgisi olan, iyi beslenen, iyi örgütlenen ve hevesli bir iş gücünün eş güdüm içinde çalışma-

sını gerektirdi. Piramidin dev kütlesinin içinde ve altında üç oda bulunur: Bir yer altı odası, Kraliçe Odası denilen merkeze yakın ikinci bir oda ve Kral Odası denilen üçüncü bir oda. Bu mekânların herhangi birinde değerli sayılabilecek bir şey var idiyse, çok önceden yağmalanmıştı.

Khufu, Mısır bilimcilerin Eski Krallık dedikleri dönemin kralıydı. Bunu, yaklaşık 3.000 yıllık bir süreye yayılan Orta Krallık ve Yeni Krallık dönemleri izledi; bu krallıklar arasında, istilacıların egemen olduğu iki Fetret dönemi yaşandı. Eski Mısır'ın kaçınılmaz başarısı ve zaferi, uzun ömürlü olmasıydı. Çok geniş bir zaman aralığını kapsamasına karşın, krallığın bir kez değil, iki kez yabancılarca istila edilmesine karşın, Büyük Piramit ayakta kaldı. Nil'in yıllık taşkınlarının getirdiği verimli alüvyon (Firavunun bir armağanı) sayesinde basit çiftçiler olarak yaşamını sürdüren bir halk, kuşaklar boyunca kim olduğunu anımsadı.

Ama özünde onlar, ölüme kafayı takmış bir halktı. Yaşamın getirebildikleri ne olursa olsun, en zengininden en yoksuluna o insanlar, ondan sonrasını, yaşamdan sonra olabilecekleri en derin inançla düşlediler. Eski Mısır, ölü olmayan ya da ölülere ait olmayan geleceğe pek az önem verdi. Hiyeroglif ya da resim yazı, nesnelerden çok seslerin temsil edilmesine yönelik ilerlemenin bir öğesiydi. Çok uzun bir süre, Mısır'da sözcük nesne ile birdi, ikisi arasında herhangi bir ayrım kavramı yoktu. Nesne ile anlam birdi. Sözcüklerin, şeyleri belirten simgelerden ibaret oldukları anlayışını benimsemeye çoktan başlamışlardı, ama bu konuda bile komşu Sümerlerden kopya çekmiş olabilirlerdi. Mısır sanatı, tutarlılığını 2.000 yıl boyunca sürdüren bir üslup ve biçim oluşturdu, ama o da yine komşulardan ödünç alınmıştı. Mısır, herkesin bildiği piramitler gibi, tek bir devasa mezar taşıydı.

Neolitik dönemde Orkney'de, ardışık çiftçi kuşakları, yinelenen örüntülerin oluşturduğu bir dünyayı tanımışlardı. İklim, çok uzun süre ürünlere ve hayvanlara iyi davrandı. Gökyüzündeki ışıklar, devamlı, öngörülebilir, rahatlatıcı bir devinim içindeydi. Ekim ve hasat arasındaki zamanda halk, plan yapar, inşa eder, yıkar ve yeniden inşa ederdi. Ama iklim değiştikten ve her şey değişim geçirdikten sonra, insanlar yeni bir yola sürüklendiler.

Mısır'da, bu tür bir düzeltme olmadı ve yüzyıllar boyunca, aralıksız olarak eski örüntü yinelendi. Nehir taştı, ürünler büyüyüp olgunlaştı, güneş parladı ve ürünler hasat edilip kaldırıldı. İnsan gücü, ayrıntılara benzeri görülmemiş ölçüde dikkat eden bir bürokrasiyle, akıl almaz bir ölçekte denetlenip örgütlendi; tek amaç, dünyadaki en büyük mezar taşlarını kaldırıp yerleştirmekti. Öyle görünüyor ki, erkekler ve kadınlar, yalnızca ölmeye hazırlanmak için yaşadılar. Ölülerin evleri bengi taştan yapılırken, var güçleriyle emek harcayanların evleri, her zaman ve yalnızca, aşınıp gidecek ve unutulacak olan kerpiçten yapılırdı. Bugün hiç kimse onları, inşaatçıların yaşamlarını tükettikleri o yerleri arayıp bulma zahmetine girmez. Eski Mısır'ı ziyaret edenler, yalnızca bir mezarlığa, ölülerin evine gelirler. Mısır'da, yaşam ile ölüm arasındaki savaşı ölüm kazandı. Hayat kaynağı Nil, bir tekdüzelikti; verimli ve doğurgan, ama tekdüzeydi. Tamamen kısır ve ölüme eğilimli bir yaşam biçimiydi.

Öyleyse, denetimleri dışındaki koşulların Orkney'i ve Orkneylileri uyandırması, çabalarını yaşam ülkesine odaklamalarını sağlaması, onlar için büyük bir şanstı. Orada, ataların mezarlarının yanı sıra, yaşayanların evleri de korundu, böylelikle bir halkın hikâyesinin her iki yüzü –yin ve yang, başlangıç ve son– göz ucuyla da olsa görülebildi. Orkney'de hayat giderek güçleşti, öncekinden daha zordu, ama hep

yaşamakla ilgiliydi. Gelecek, yenilenme umudu taşıyordu – önce tunç, sonra demir aletler ve tüm diğerleri. Yeni halklar geldiler; Keltler, Romalılar, Vikingler. Tümü de taze kan oldu. Dolayısıyla, İngiliz Adaları'nın tümünü kapsadı. Eski Mısır, gelgit dalgası bir daha dönmemek üzere çekildikten sonra geride kalıp durgunlaşan bir su birikintisi, bir kaya havuzu olup çıktı. Değişiklik iyidir. Yeni iyidir. Eski Mısır, 3.000 yıl boyunca değişmeden varlığını sürdürdü. Ölüme odaklanan o binlerce kısır yıldan sonra, yaşlı kadın kesin olarak ve sonsuza kadar öldü. Neolitik Orkney'nin Kalbi'nde ise her şey kaba saba, bitmemiş durumdadır, sonuca doğru ilerleme sürecindeki bir iştir. Bitmemiştir, yaşam gibidir.

Kenarları ne denli kaba saba olursa olsun, ilerleme sürecindeki bir iş, henüz bitmemiş bir ev seçin. Hayatı ve yaşamayı seçin.

4.
KİRACILAR

Dmanisi Kafatasları

bu kiralık dünyanın ilk kiracıları

Orada olmayacağım.
Kalkacak ve geçip gideceğim.

– STEPHEN VINCENT BENÉT,
"Amerikalı İsimleri"

Glasgow Üniversitesi'ndeki eğitimimin ilk iki yılında Orta Çağ tarihi okudum. Hakkında okuduğum karakterlerden hiçbiri, son büyük Moğol Hanı Timurlenk (Aksak Timur) kadar belleğimde derin iz bırakmadı. Timur, Elizabeth dönemi oyun yazarı Christopher Marlowe'da Büyük Tamburlaine, Edgar Allan Poe'da ve William Shakespeare'de ise Tamerlane'di. Adının değişik söylenişleri olduğu gibi, fetihleriyle ve zalimliğiyle ilgili de sayısız söylenti vardır. Timur'un iddiasına göre, babası, annesi uyuduğu sırada onun üzerine vuran bir ışık demetiydi. Kendini, Tanrının Kırbacı olarak adlandırdı ve Büyük İskender'inkinden daha büyük bir imparatorluk kurdu. Milyonlarca değilse bile, yüz binlerce insanın katledilmesini emretti. Bağdat'ta öldürttüğü 100.000 kişinin kellesinden 120 kule yaptırdı. Osmanlı Sultanı I. Bayezid –Yıldırım

Bayezid adıyla anılan sultan– kendini dünyanın en kudretli insanı ilan etme hatasına düştü ve onun bu böbürlenmesi Timur'un kulağına gitti. Timur, 1402'de Ankara'da sultanla ve binlerce kişilik ordusuyla meydan savaşına tutuşarak ezici bir zafer kazandı. Bazı söylentilere göre, Bayezid tutsak alındı ve yirmi yıl boyunca Timur'un köpeklerinin çektiği bir kafese kapatıldı. Timur, Avrupa'ya dokunmadı –daha doğrusu, Avrupa'yı görmezden geldi– çünkü oranın değersiz bir yer ve yalnızca barbarların yurdu olduğu kanısındaydı.

Burada, Batı Avrupa'da birçoğumuz, dünyada her zaman önemsendiğimizi, söz sahibi olduğumuzu düşünmenin çekiciliğine kapılabiliriz. Elbette sonunda, son birkaç yüzyılda, bizim gibilerin herkes için her şeyi değiştirdiği sürecin seyri üzerinde söz sahibi olduk. Ama tüm hareketin başka yerlerde meydana geldiği çağların olduğunu anımsamamızda yarar vardır. Mezopotamya'nın Dicle ile Fırat nehirleri arasında ve Mısır'ın Nil Nehri boylarında uygarlıklar yükselip çökerken, bizim bunda hiç payımız olmadı.

Gürcistan'ın Dmanisi (Kızılkilise) kasabasının yerle bir edilmesi, Timur'un öyküsünde bir dipnottu. Timur, Londra'yla, Paris'le ya da Roma'yla ilgili bir plan yapmamış olabilir, ama Kafkasya topraklarında ayak izlerini bırakmak o han için çok önemliydi, tıpkı üç buçuk milyon yıl önce Laetoli'nin volkanik küllerinden oluşan çamurda o ayakların dolaşıp izler bırakması gibi. Dmanisi'nin o güne kadar uzanan bir tarihi vardı, hem de oldukça önemliydi. Timur, İslamiyet ve Şamanizm karışımından oluşan inancını (sancağında, hilalin altında dalgalanan bir at kuyruğu yer alıyordu) Dmanisi'ye getirmeden önce, orada 800 yılı aşkın süredir Ortodoks Hristiyanlar yaşamaktaydı. Hatta o insanlar ve kurdukları katedral daha eski zamanlara dayanıyordu; en azından orada Tunç Çağı'na ait izler vardı. Batı Asya ile Doğu Avrupa'nın kav-

şak noktasına yerleşmiş Dmanisi halkı, gelip geçen her şeyi ve herkesi seyretmişti. Kasaba zenginleşmiş, neredeyse bir kent boyutuna ulaşmıştı ve yüzlerce kilometre genişliğinde bir çevre alanda buranın ismi biliniyordu. Timur'un ordusu etkisini göstermeden önce, Selçuklular ve onlardan sonra Türkmenler vardı. Ama on sekizinci yüzyıl olduğunda, artık bu yer, nihayet terk edilen bir denizkulağı, bir kaya havuzu ya da bir öküz boynuzu gölü gibiydi. Son dalga kırılmış ve sonra çekilip gitmişti.

1991'de paleontologlar, Gürcistan'ın başkenti Tiflis'in güneybatısındaki Dmanisi'de eski insan kalıntıları bulmaya başladılar. Şimdi bunlardan bir kucak dolusu vardır, bir mutfak masasının üstünü dolduracak kadar çoktur. Birkaç yontma taş alet de bulundu, keskin kenarlar elde edilinceye kadar çakıl taşları birbirine vurularak yapılmıştı. Tüm bunlar, jeologların Pleistosen ya da Buz Çağı dedikleri 2,5 milyon yıl önce başlayan çağda Afrika'dan çıkıp gelmiş *Homo erectus* türüne aitti.

Dilerseniz, bir tanışıklık, ailevi bir benzerlik bulma umuduyla, Dmanisi'deki beş kafatasının göz çukurlarına bakın. Hepsinin yüzleri acayiptir ve her birinin yüzü ile yoldaşlarının yüzleri arasında ince farklar vardır. Çeneden kaşa doğru geriye eğilimli, kayak atlayışı kadar dik, uzun –bilim insanlarının tanımıyla, fırlak çeneli, yani prognatik– yüzler. İri dişlerle dolu kocaman ağızlar. Bunlar, yaşlı bir adamın, yetişkin iki erkeğin, genç bir kadının ve cinsiyeti belirlenemeyen bir gencin kafataslarıdır. Erkeklerden birine ait olan en büyük ve en eksiksiz kafatası 1995'te bulundu. Toplam kütlesi bakımından büyük olan kafatası, beşinin içinde en küçük beyni taşıyordu ve yalnızca 550 santimetre küptü, oysaki ortalama *Homo sapiens*'in beyin yuvasının hacmi bunun yaklaşık üç katıydı. Bu boşlukların hangi düşüncelerle dolu olduğunu, onun gibile-

rin gördükleri tüm şeyleri nasıl kavradıklarını bilemeyiz. Kesinlikle ne konuşma ne de sanat yaratılmıştı, ama bizimkiler gibi yassılaşmış, kıvrımlı çizgiler oluşmuş parmak uçlarıyla o eski dünyaya sıkıca tutundular.

Çevrede bulunan hayvan kemikleri, o eski insanların, o zamanki dünyayı kılıç dişli kedilerle, dev çitalarla ve başka korkunç yırtıcılarla paylaştıklarını gösteriyor. *Homo erectus* kalıntıları, hayvan inlerine benzeyen yerlerde, karanlık çukurlarda gün ışığına çıkarıldı; anlaşılan o ki, cesetleri, yırtılıp parçalanarak yenilmek üzere oralara sürüklenmişti.

Paleontologlar, bu beş yiyip yutma olayının beş yüz yıllık bir zaman dilimine yayıldığını ve tümünün yaklaşık 1,9 milyon yıl önce meydana geldiğini söylüyorlar. Neredeyse 2 milyon yıl önce... Düşünsenize! Herhangi bir insan grubunda rastlayabileceğiniz çeşitlemeler gibi her biri farklı bir yüze sahip olan o beşlinin keşfedilmesi, bilim çevrelerinde bir çalkantıya neden oldu. Orada, Afrika'da her ne zaman bir *Homo erectus* kafatası gün ışığına çıkarılsa ve daha önce bulunanlarla karşılaştırılsa, aralarındaki en hafif çeşitliliğin bile tümüyle farklı bir türü gösterdiği düşünüldü. Böylelikle, uzmanlar, bir rol dağılımı yapmışlardı: *Homo ergaster*, *Homo gautengensis*, *Homo habilis*, *Homo rudolfensis*... Ama birbirleriyle ve onlarınkine yakın dönemde yaşamış hayatlarla koyun koyuna yatan türlü çeşitli Dmanisi kafatasları, farklı olsalar bile hepsinin bir çeşitten, aynı çeşitten olmaları, hepsinin tek isim, yani *Homo erectus* (dik duran insan) ismi altına sığınmış olmaları ihtimalini gündeme getirdi.

Bu dik duran erkekler ve kadınlar, Güney Afrika'da 2,5 milyon yıl önce ortaya çıktılar. Bu, çok derin zamandır, alttaki derin okyanustur ve türümüzün zihninden neredeyse silinmiştir. Bunların ilkleri, neredeyse sonsuz denebilecek o zamanda, *Australopithecus*'ların –bizim de akrabalarımız olan

ufak tefek "Afrika kuyruksuz maymunları"nın– silik gölgelerine, bize olduklarından daha yakındır.*

Bilebildiğimiz kadarıyla, *Australopithecus*, maymun bacaklarına değil, insan bacaklarına benzer bacaklar üstünde dik durarak yürüyen ilk canlıydı. Ama erkeği de, dişisi de henüz tam olarak insan, yani *Homo* değildi. Yine de kuyruksuz maymunların yapamadığı şekilde, kollarında yük taşıyarak uzun mesafeler koşabilirdi.

Gürcistan'da, Dmanisi'nin altındaki çukur yerlerde kemikleri bulunan *Homo erectus*, ufak tefek *Australopithecus* ile dünyayı paylaşan ve aynı havayı soluyan bir türdü. Bu, benim için, Âdem ve Havva'yla ilgili her öyküden daha şaşırtıcıdır. Âdem, toprağı –özgül olarak da et pembesi renkte kili– ifade eden İbranice *adamah* sözcüğünden gelir. Âdem, öyle bir malzemeden yapıldı; cennetten kovulduktan sonra, gün doğumundan gün batımına kadar aynı toprağı işlemek ve en sonunda aynı toprağın bağrına dönmek onun yazgısı olup çıktı. "İnsan"ın ve dolayısıyla *Homo*'nun kökü, ön Hint-Av-

---

* Böyle zaman boşluklarını kabul etmek zordur. *Tyrannosaurus rex*, bize, *Stegosaurus*'a olduğundan daha yakındır; Kleopatra, bize, piramitleri inşa eden eski Mısırlılara olduğundan daha yakındır. İkinci Dünya Savası sonrasında, Annales Okulundan Fransız tarihçi Fernand Braudel, *longue durée*, yani uzun süre kavramını geliştirdi. Eğer zaman bir okyanussa, diye yazıyordu Braudel, insanlar olarak bizim kavrayabileceklerimiz, o okyanusun yüzeyindeki en basit kabarcıklar ve köpüklerdir. Anlık olarak gelip giden o noktalar ve benekler, yaşamlarımızın yıllarıdır. Kabarcıklar ve köpükler, imparatorlukların yükselişlerini ve düşüşlerini temsil eden, hafif kıpırdanmalardan ibaret olan küçük dalgalarca tedirgin edilir. Ama alttaki karanlıkta, kilometrelerce aşağıda ve hiçbir şekilde ışığın erişemediği derinliklerde, derin zamanın algılanamayan esneyip bükülmeleri meydana gelir. Çağlar boyunca sürüp giden o hareketler hakkında ne türden olursa olsun hiçbir şey hissetmeyiz; aksine onlar, dünyanın kayacını ve tortusunu kaplar. Orada, her şeyin altında, atalet vardır; hiç ama hiçbir şeyin meydana gelmemesi yönündeki o yavaş, gevşek eğilim.

rupa dilinde "dünyevi varlık" anlamına gelen *dhghomon* sözcüğüdür. Biz insanız. *Australopithecus*'un insan olmadığı paleontologlarca ısrarla vurgulanmasına karşın (güneyli kuyruksuz maymun, *Homo* sıfatına layık görülmez), *Homo erectus* da insandır. Oysaki onlar, mekânı ve zamanı paylaştılar. İnsanlar ve tam insan olmayanlar; beşer ve tam beşer olmayan. İşte, Dmanisi'de yatan, o türlerden birine, dik duran insanlara ait kafataslarıdır.

Arkeologlar, uzun zaman onları maymun insanlar olarak, yabanıl mankafalar olarak kabul etti. Yakın zamanlarda onlar daha çok saygı görmeye, düşünen, problem çözen varlıklar olarak tasavvur edilmeye başlanmıştır. Her neyse, bu varlıklar eski dünyada çok geniş ve uzak yerlere yolculuk ettiler. *Homo erectus*, yüz binlerce yıl sonra kuzeye, bugün Etiyopya olarak bildiğimiz topraklara kadar yayıldı. Onlardan bazıları, muhtemelen en dar olan noktadan, Cibuti dediğimiz yerden Aden Körfezi'nin ötesine baktılar ve belki suları aşarak Arabistan'a ayak basmış olabilirler. Buzul Çağı'nda, deniz düzeylerinin, kuru toprak üzerinden öylece yürüyüp gitmeye olanak verecek kadar alçak olduğu dönemler vardı. Bu insanlar, nemin duvarda yayılması kadar yavaş bir hızla, Arabistan'dan yine yayılarak her yeri kapladılar. İki milyon yıl önce açılan o yol *–tıpatıp aynı güzergâh–* bugün de hâlâ Afrika'dan çıkmak için göçmenler ve sığınmacılar tarafından izlenmektedir. Yol, işte budur ve hayal gücünden başka hiçbir şekilde kavranamayacak kadar eskidir.

Bu dünya –yerleştiğimiz, isim verdiğimiz, uğruna dövüşüp öldüğümüz, başkalarını uzak tuttuğumuz bu yerler– yalnızca kiralık konaklama yeridir. İnsanların ellerindeki çeşitli parseller üzerinde böyle ödünsüz mülkiyet iddialarında bulunmaları, benim için, büyüleyici ötesi bir şeydir. Sineklerin, rahat vermedikleri ata kimin sahip olduğunu tartışmaları gi-

bidir bu. Bizim türümüz, *Homo sapiens*, bu Dünya'nın sahibi değildir, *Homo erectus*'tan ya da *Australopithecus*'tan daha fazla değildir. Bizler, tapu senedi olmayan kiracılarız, işte o kadar. Bizim bu kiralanmış odalarımızın döşeme tahtalarının altında, toprağa kazılmış temeller vardır. Daha da derinde ana kayaç vardır ve şimdi fosilleşmiş olan önceki işgalcilerin bedenleri ana kayaçta yatar. Bu rahatlatıcı olmalıdır; gelip geçmekte olduğumuzu ve kiralama süremiz bitince, döşemelerde başka mobilyalara, duvarlarda başka resimlere yer açmak için, bizden kalanların kaldırılıp temizleneceğini bilmek. Bu da geçecektir.

Toba Gölü Patlaması

insanlığı neredeyse bitiren uzun bir olaylar dizisinin sonuncusu

Bir mıh, bir nal kazandırır...

– ATASÖZÜ

Gary Larson'ın Taş Devri'nde bir mağarada verilen dersle ilgili bir çizgi filmi vardır. Leopar derisine bürünmüş kaba suratlı bir Neandertal öğretmen önde dikilerek öğrencilere hitap eder. Birisi dışında tüm öğrenciler tıpatıp ona benzer. Ahmak görünüşlü bir yaratık, çok daha ilkel, kaba saba bir maymun adam, sıralardan birine yayılıp oturmuştur. Öğretmen, içlerinden hiçbirine birine bakmadan, "Notlarınız işte burada," der, "ama korkarım, hepiniz ilerleme kaydetmiyorsunuz."

Maymun adam çok geçmeden geride kalacaktır. Bu, bir çizgi öykü dehasının gözünden evrimin resmedilmesidir. Geleceğin o Neandertallere de ne getireceğini bilmek, son kahkahadır, ama boş bir kahkahadır. Onlar, asıl bahçıvan tarafından daha çok budanmaya karşı kendilerini güvende sanabilirler, ama onların zamanının da gelmekte olduğunu biz biliriz. Yal-

nızca güçlüler hayatta kalır ve yetersiz kalan tüm kuş beyinli maymun adamlar tarih olur.

Başka her tür gibi, insan türünün çeşitli sürümleri de düzeltim işlemine tabidir. İlk taslaktan başyapıta ulaşılıncaya kadar, her sözcük, hata affetmeyen bir gözün kılı kırk yaran denetiminden geçmiş ve birçok kez makaslanmıştır. Doğanın önceki tüm deneylerinden bize kalan her iz –*Australopithecus* (çizgi filmdeki kaba karakter), *Homo erectus*, *Homo antecessor*, *Homo heidelbergensis*, *Homo neanderthalensis*– hepsi, birkaç sepette toplanabilir. Hakkında bilgi sahibi olduklarımız, fosil kalıntılarına rastladıklarımız işte onlardır. Elbette, insanlığın başka örnekleri, başka sürümleri –Quasimodo (Victor Hugo'nun kabaca insana benzeyen birini anlattığı karakter)– geride yaşam kanıtı olarak bir diş bile bırakmadan gelip gitmiştir. Yeryüzünde varlık gösteren bitki ya da hayvan tüm canlıların %90'ından çoğunun soyu tükenmiştir. Yeryüzünde yaşamın tüm o baş döndürücü çoğalmasına karşın, Doğa Ana az eşyayla yolculuk yapar. Her türden yavrusu henüz doğarken boğulmuştur. Başkaları yüz binlerce, hatta milyonlarca yıl varlığını sürdürmüştür ve onlar sanki seçilmiş gibi görünmüş olmalıdır, ama en sonunda onlara da kapı gösterilmiştir. Doğa Ana bir seri katildir. Bu, ne iyi ne de kötü bir şeydir.

Yuvamız olan bu gezegen 4,5 milyar yaşındadır, içinde bulunduğu evrenin yaşı ise bunun üç katıdır. *Homo sapiens* 200.000 yaşındadır, kozmik zamanda çakıp sönen bir kıvılcımdır. Bugün nüfusumuz 7 milyardır; tarihimizin herhangi bir döneminde aynı anda yaşayan nüfustan çok çok daha fazladır. Nüfusumuzun ilk kez 1 milyara ulaşması ancak 1800'de gerçekleşti. Doğru ya da yanlış, ne yapıyor olursak olalım, artış hızlanıyor. Zaman zaman varoluşun kıyısına tutunduğumuzu, Doğa Ana parmak uçlarımıza basıyorken boşlukta sallandığımızı anımsamaya değer.

Öyle anlaşılıyor ki, bizim türümüzün en sonunda doğuşuna katkı yapan bazı türler, en az yüz binlerce yıllık dönemler boyunca, çağdaş bir deyişle söylersek, kritik derecede tehlikeye girmişti. Atalarımızın nüfus yoğunluğu, çok uzun süre, endişe verici ölçüde düşüktü. İki modern kişinin genomlarıyla ilgili olarak 2010'da yayımlanan bir incelemede, Salt Lake City'deki Utah Üniversitesi'nden bilimciler, kadim atalarımızdan kalan çok eski minicik DNA paketleri saptadıklarını açıkladılar. Genetikçilerin Alu (*Arthrobacter luteus*) dizilimleri dedikleri rastgele kısa şifre uzantıları, modern DNA arasına serpiştirilmişti. Bunlar, uzun bir kitapta aynı ifadenin defalarca yinelenmesi gibi, aynı genomda defalarca kendilerini kopyalamakta en büyük başarıyı göstererek inatla varlığını sürdürmüştü. Alu dizilimleri, genomun içine bir kez sokulunca nadiren kaybolur ya da giderilir ve böylece, doğanın düzeltim işleminden sıklıkla kaçar. Bunlar, sıkıca tutunarak, atalarımızın genetik malzemesinden modern insanların malzemesine aktarılarak gelir. Bir genetikçi, çağdaş bir kişinin genomunda bir Alu dizilimi bulduğunda, bir arkeologun, modern bir evin temellerinde antik bir el baltası bulmasına benzer bir durum doğar; bu, uzak geçmişle bağlantının kanıtıdır.

Salt Lake City'li genetikçiler, bir tane değil, karşılaştırmak için iki tane eksiksiz modern genom elde ettiler. Bunların birinde her ne zaman bir Alu dizilimi bulsalar, onun yakınında mutasyon aradılar. İki genomdaki çeşitli mutasyonları karşılaştırarak, o uzak ataların DNA'sında ne kadar çok genetik çeşitlilik meydana gelmiş olduğunu kestirme olanağı buldular. İki genom arasındaki farklılıkların sayısı, ata türlerin antik nüfuslarının büyüklüğünü kestirme olanağı sağladı.

Bilim, sade okurlar için akıl almaz ölçüde karmaşıktır, ama sonuçlar çok etkileyicidir: Milyonlarca yıl boyunca, insan soyuna mensup antik türlerin bireysel üyelerinin sayısı

acınacak ölçüde azdı. *Homo erectus*, *Homo ergaster*, bizim dünyamızdan ve zamanımızdan hayal edilemeyecek ölçüde farklı dünyalarda ve zamanlarda yaşayıp birer gölge gibi uçup gidenlerden bazıları, Orta Doğu'ya, Asya'ya ve Avrupa'ya ancak çok seyrek olarak dağılmışlardı: Afrika'da türedikten sonra, bunların bazıları başka yerlere gitmeyi göze almıştı.

DNA iplikçiklerinin analiz sonuçlarına bakarak gerçek sayıları belirlemek güçtür. Somut bir şeyler bulma zorunluluğu duyan o üniversiteli bilim insanları, soyu tükenmiş türlerden her birinin sayısının 30.000'den fazla olmayabileceğini öne sürdüler. Bunların yalnızca yarısı ila üçte birinin üreyip çoğalma olanağı bulabileceği düşünülürse, bir türün yazgısı, yalnızca 18.000 bireye bağlı olmuş olabilir. Üstelik 18.000 kişilik üreyen bir nüfusun bir kıtanın bir yanından diğer yanına yayılması gerçeğini dikkate alın –İspanya'da Romeo, Türkiye'de Juliet.

Sonuçlar hâlâ düşünülüp taşınılıyor, bir bağlama oturtulmaya çalışılıyor. Bunların bize gerçekten ne anlattığına ilişkin tartışma sürüyor. Ön insan soyuna ait kanıtlar Afrika'nın ve Avrasya'nın her yanında bulunduğu için, önceleri benimsenen varsayıma göre, atalarımız sayıca kalabalıktılar ve koskoca nüfuslardan geriye, fosil biçiminde silik görüntüler kaldı. İpleri –yani, en sonunda başka iplerle dokunarak *Homo sapiens* kumaşını oluşturan ipleri– sağlayanların, aslında, en iyimser deyimle belki *milyonlarca* yıl bölük pörçük diye tanımlanan bir varlık göstermekten ibaret kalmaları, tüylerimizi ürpertmeye yetmelidir.

Daha sinir bozucu olarak, başka zamanlarda –oldukça yakın zamanlarda– üzerinde "ÇIKIŞ" yazan kapıya iyice yaklaşmış olabiliriz. Toba Gölü'ndeki gibi keşiflerden bunu biliyoruz. Endonezya'nın Sumatra Adası'ndaki bir süper volkanın kalderasını dolduran 96 kilometre uzunluğunda, 32

kilometre genişliğinde ve 500 metre derinliğinde olan Toba Gölü, dünyanın en büyük volkanik gölüdür. 2017'de, gölün güneyindeki yağmur ormanında araştırma yapan biyologlar, daha önce hiç bilinmeyen bir orangutan türü saptadılar. Orangutan, Malaycada "ormanda yaşayan kişi" anlamına gelir ve şempanzeler, bonobolar, goriller ile birlikte bu canlılar en yakın akrabalarımızdır.

Fosil kanıtlar zayıftır, ama yaklaşık 15 milyon yıl önce evrim yolunda bir çatallaşma olduğunu düşündürmektedir. O çağda, muhtemelen ağaçlarda yaşayan ve ağırlığı belki 18 kilo olan bir tür vardı. Onlardan bazıları, şempanzelere, bonobolara, gorillere ve orangutanlara götüren yola saptı; diğerleri ise hominidlere, yani insansılara, bize götüren yolu tuttu. 2001 gibi yakın bir tarihte, biyologlar, özgül olarak Borneo ve Sumatra türleri olmak üzere orangutanların iki türü olduğunu kavradılar. 2017'de yapılan yeni keşifle, yaşadıkları ormanlık alandan dolayı Tapanuli adı verilen üçüncü bir tür saptandı. Bu Tapanuli orangutanları, kendi kadim atalarımızın içler acısı durumunu bize anımsatabilir. Biyologların anlayabildikleri kadarıyla, 1.040 kilometre kareden biraz küçük bir alana yayılmış Tapanuli orangutanlarının toplam sayısı 800'den çok değildir. Çok daha küçük ölçekli olmasına karşın, bunların yok olma tehlikesi, atalarımızın yüz yüze kaldıkları tehlike gibidir ve modern dünyada gözlerimizin önünde meydana gelmektedir.

Toba Gölü de en azından son 100.000 yıl içinde meydana gelen en büyük yanardağ patlamasına sahne oldu. Göl, bu kıyamet gibi patlamadan geriye kalan kratere su dolmasıyla oluştu. Gökyüzünü dolduran muazzam miktarlarda toz ve kül üst atmosfere püskürtüldü, oradan da rüzgârlarla ve gezegenin dönüş hareketiyle yayılarak her yeri karanlık bir örtü gibi kapladı. Arkeologlar, paleontologlar, biyologlar, bo-

tanikçiler, iklim bilimciler, genetikçiler ve başkaları, Toba'nın etkisini uzun süre tartışıp durdular. Atmosfere yükselen ve orada yıllarca asılı kalan tozlar en sonunda karaya ve denize yağdı. Bu toz, Hint Okyanusu, Umman Denizi ve Güney Çin Denizi tabanından alınan karot örneklerinde bir suçlunun parmak izleri gibi saptanmıştır; Grönland buz tabakasından alınan bir karotta ve Antarktika'dan alınan başka bir karotta, 2.400 metreyi aşan derinlikte bu toza rastlanmıştır. Hindistan'da yapılan arkeolojik kazılar sırasında, ya Neandertaller ya da *Homo sapiens* tarafından yapılmış taş aletlerin yer aldığı katmanlara bitişik olarak aynı toz bulunmuştur. Bu tozun her yere yayıldığını söylemek yeterli olur.

Ama Toba patlamasının geniş yıkıma yol açıp açmadığı konusunda anlaşmazlık sürmektedir Malavi Gölü'nden alınan ve Toba patlaması zamanına tarihlenen karotlardaki çiçek tozları, hiçbir şeyin yetişmediği bir kış yaşandığına ilişkin her türlü fikirle çelişiyor görünmekteydi. Cambridge Üniversitesi'nden arkeologlar, Hindistan'ın Andra Pradeş eyaletindeki Jwalapuram'da toz ve kül yağışının altında ve üstünde (dolayısıyla, öncesinde ve sonrasında) oluşan katmanlardan çıkarılmış o taş aletleri incelediler. Aletlerin tarzı ve niteliği tutarlılık gösterdiği için, o bölgede aynı nüfusun patlamaya rağmen istifini bozmadan yaşamayı sürdürdüğü sonucuna vardılar. Söz konusu nüfusun Neandertal mi, yoksa *Homo sapiens* mi olduğu belli değildir.

Ama bazı bilim insanları, on yıl ya da daha uzun süren bir kışın koskoca kıtalara yayılarak sürmesine neden olacak kadar tozun gökyüzünde birikmiş olması olasılığını yabana atmıyorlar. Hayat veren güneş ışığı olmadığı için bitki yaşamının solup öldüğünü, otçul hayvanların aç kaldığını ve insanların da aynı şekilde etkilendiğini tahmin ediyorlar. Kanıtlara ilişkin en kötümser yorumlara göre, insan nüfusu

azalıp sadece birkaç bin kişiye düştü, onlar da güneş ışığının toz bulutunu delip geçtiği ve yaşam savaşına şans verdiği köşelerde güçlükle varlığını sürdürdü. Toba yüzünden olsun ya da olmasın, dünyanın her yanında zaten on binlerce yıldan beri düşmekte olan sıcaklıklar, öyle anlaşılıyor ki, aşağı yukarı aynı dönemde daha da sert bir düşüş gösterdi. Bu, dikkat çekici bir örtüşmedir.

Genetikçiler, başka şeylerin yanı sıra, hepimizin kökeni Afrika olmasına karşın görünüş olarak niçin böylesine çeşitli olduğumuzu anlamaya çalışıyorlar: Beyaz, sarı ve kara derililer; mavi, kahverengi, yeşil ve ela gözlüler; Vikingler ve Zulular, San Buşmanlar ve Moğollar. Çünkü bir türün birey kaynağı bol olduğu sürece, annelerin ara sıra doğurdukları tek tük mutasyonların baskın çıkma şansı az, çoğunluğun mahiyetini değişime uğratma şansı ise çok daha düşüktür. Büyük ve sağlıklı bir nüfusta, böyle rastgele oluşumlar etkisizleşip ortadan kalkar, berrak bir okyanusa ara sıra düşen renkli damlacıklar gibi yok olup gider. Bazı genetikçiler, türün ayıklanması sonucunda, kendilerinin dar boğaz dedikleri durumun meydana gelmiş olabileceğini öne sürüyorlar; örneğin Toba olayı böyle bir sonuç doğurmuş olabilir. On yıl kadar süren bir volkanik kış, iklimde yüzyıllarca sürecek bir soğumayı tetiklemiş, sırası gelince bu da birçok tür üzerinde dayanılmaz bir baskı yaratmış olabilir. İnsan nüfusu sayıca çok azaldıysa ve uygun eşler azalıp uzaklaştıysa, mutasyonlar tutunacak dal bulmuş olabilir. Deyim yerindeyse, misafir umduğunu değil, bulduğunu yer. Toba gerçekten kıyamete yakın bir olay idiyse, *Homo sapiens* teması üzerine çeşitlemelerden bazıları o zaman aradan sıyrılmış olabilir.

Bazı mutasyonlar genelde yararlıydı. Derinin koyu değil, açık renkli olmasına yol açan albinizm, *Homo sapiens* için avantajlıydı. Beyaz ten, besinlerden D vitamini alıp işlemek

için, siyah tenden daha az güneş ışığı gerektirir; günde saatlerce değil, birkaç dakika güneşte kalmak yeterli olur. Melanin nedeniyle koyulaşan siyah ten, ekvatora yakın yerlerde en güçlü güneş ışığına maruz kalmanın yol açabileceği olası zarardan korunmada en iyisidir. Açık tenli insanların ve çocuklarının, daha loş olan kuzeydeki ve güneydeki iklimlerde, D vitamini eksiliğinin neden olduğu güçsüzleştirici ve bazen öldürücü bir bozukluk olan raşitizmden kaçınarak sağlıklı kalma şansı daha yüksektir. O bir tek mutasyon olmasaydı, türün başarıyla dünyanın kutup bölgelerine yayılması mümkün olmazdı.

Doğa Ana, bizim yaşamamızı ya da ölmemizi umursamaz. Yaşam kitabı kıran kırana yazılıp düzenlenmiştir ve bu süreç durdurulamaz. Milyonlarca yıldır yaşama tırnaklarımızla tutunduktan sonra, iki yüzyıldan beri aşırı verimli bir biçimde çoğalmaktayız. Ama bizi hiç umursamayan, bildiğimiz ve bilmediğimiz doğal süreçlere karşı hâlâ savunmasızız. Larson'ın Neandertalleri gibi, biz de ilerleme kaydederken, Doğa Ana'nın insanlıkla deney yapmayı artık bıraktığını düşünme yanlışına düşebiliriz. Pek değil: Hâlâ sınanmaktayız. Herkes geçer not alamayacak; belki de bu onların kendi hatası olmayacak. Kendini savunma yeteneği en zayıf olanlar, en çok zarar görecek. O öğretmen belki şöyle diyebilirdi: "*Hiçbirimiz* ilerleme kaydetmiyoruz."

Lepenski Vir

ve dünyanın tuzu

Ağaçlar çürür, ağaçlar çürür ve devrilir,
Buharlar gözyaşı gibi döker yükünü toprağa,
İnsan gelip işler tarlayı ve altında yatar onun,
Ve nice yazdan sonra kuğu ölür.

–ALFRED, LORD TENNYSON,
"Tithonus"

Dünyanın her yanında öyküler vardır, Tanrı'nın ya da tanrıların bizim ilkimizi topraktan yoğurup yarattığını anlatan. Farklı yerlerde farklı atalar aynı sonuca varmışlardır. Yerin toprağından ve kilinden yapılmış olmayı hayal etmenin bir anlamı vardı.

Kurt köpeğimi Stirling çevresinde dolaştırırken, onun, *petrikor* denilen yağmur sonrası toprak kokusunu aldığını bilirim, çünkü aynı kokuyu ben de alırım. Bu, yağmurun gelişidir. Yapraklar, gümüşi sırtlarını şiddetlenen rüzgâra döner. Gracie, kafasını yukarıya kaldırır, burun delikleri hızla açılıp kapanır. Derin derin soluk alıp verir ve kafasını sallar, hava onu heyecanlandırır.

Petrikor –Yunanca taş anlamına gelen *petros* ve tanrıların kanı anlamına gelen *ikhor* sözcüklerinden türetilmiş sözcük– kurak bir dönemden sonra tekrar ıslanan topraktan yükselen kokudur. Hayatın normal akışında, ölü organik maddeler, topraktaki aktinobakterilerce işlenir. Mantarlara çok benzeyen bu bakteriler, düşen yaprakları ve bitkileri parçalayarak basit kimyasal bileşiklere ayrıştırır, en sonunda onlar da başka canlıların yaşaması için kullanılacaktır. Eğer kurak bir dönem, kuraklık varsa, parçalanıp çözülme süreci yavaşlar ve sonra durur. En sonunda yağmur gelince –aslında sağanaktan hemen önce, havanın kendisi nemlenip toprağı yeterince nemlendirince– işlem yeniden başlatılır. Organik maddelerin parçalanmasıyla oluşan bir yan ürün, *geosmin* denilen doğal bir alkoldür. Bu, yine toprakta oluşan başka bitki yağlarıyla birleşerek, petrikoru, Dünya'nın (ve yerin) parfümü ya da belki teri yapar.

Hayvanlar olarak bizim yaşamamız suya bağlı olduğu için, kuraklıktan sonra yaklaşan yağmurun yağışına özellikle duyarlı oluruz. Tüm alkoller keskin kokuludur, ama geosmin, niteliği ve karışımından ötürü, havanın her bir trilyon molekülünde eser miktarda bile bulunsa, bizim onun varlığını algılamamızı sağlar.

Yağmur kokusu alabildiğimizi, işte böyle ve bu yüzden söyleriz. Yağmurun kendisi elbette hiç koku vermez, ama topraktan çıkıp rüzgârla aerosol biçiminde yayılmasını sağladığı hoş koku, elektrik çarpmış gibi bizi canlandırır. İç mekânlara kapanmanın, kentleşmenin hüküm sürdüğü bu zamanda, canlı dış dünyaya daha az dikkat gösteriyoruz ya da onu, para yatırmadığımız bir banka hesabı gibi kullanabileceğimiz, yararlanabileceğimiz şeylerin kaynağı gibi görmeye özendiriliyoruz. Bu kopuşu, bir tür ilerleme gibi, aptal hayvanlardan üstünlüğün bir parçası gibi görebiliriz. Hâlâ yağmurun geli-

şini koklayabilmemiz ve bundan hoşlanabilmemiz, yeryüzünün koşullarına her zaman olduğumuz kadar duyarlı olduğumuzu hatırlatan bir şeydir.

***

Romanya-Sırbistan sınırı boyunca uzanan Demirkapı (Djerdap) Boğazı, yalnızca Tuna Nehri'nce kesilir. Nehir, orta bölümüne doğru, güneydoğuya yöneldiği yerde, hızlı ve derin akar. Orada çok güçlü girdaplar oluşur ve bunların sürekli uğuldayarak dönmesi, kayalarda heykeller oymuştur. Güneş, o noktada çoğunlukla Tuna'nın sağ yakasına vurur; ağaçların ve kayalıkların gözlerden gizlediği hafif eğimli, at nalı şeklinde bir taraça üzerinde, 9.000 yıl önce insanlar kendilerine yurt kurdular. Avcılık ve balıkçılık yapıyorlardı; boğazın en dar yerinde kurdukları köy, arkeologlarca Lepenski Vir adıyla bilinir, Sırpçada "kırmızı kil girdabı" anlamına gelir.

Lepenski Vir'in en alt katları –insanların oraya ilk yerleştikleri zamana ait katlar– kazılarak çıkarılan çiçek tozları, yakın çevrede huş ağaçlarının ve tsuga cinsi kozalaklıların yetiştiğini açığa çıkarmıştır. Bu, geçmişte sıcaklıkların düşük, iklimin bugünkünden daha sert olduğunu düşündürmektedir. Ama nehir boyunun aşağısında, sık ormanların ve dik kayalıkların sert rüzgârlardan koruduğu kesimde, insanlar elverişli bir yer bulup oraya yerleştiler. Arkadaki ormanda av hayvanları, önlerindeki nehirde balıklar ve kilometrelerce genişliğindeki çevre alanlarda toplamak için her türden yabani ürün vardı. Huş ve kozalaklı ağaçların yanı sıra, inşaat için kayın, menengiç, ardıç ve meşe ağaçları, bağlama ve sarma işleri için sarmaşıklar da vardı.

Nehrin öte yakasında, korunaklı çıkıntının tam karşısında, heybetle duran Treskavac isimli zirve vardır; 600 metre yük-

sekliğinde ve her şeye tepeden bakan dimdik bir kayalıktır. Biçimi yamuğa (tepesi kesik bir üçgene) benzer ve anlaşılan, köylülerin düşünce tarzını temelden etkilemiştir. En başından beri, köylüler, taban planları yamuk biçiminde, yani sivri ucu kesik bir kek dilimi gibi olan evler inşa ettiler. Belki de güneşte ya da gölgede yüzü onlara dönük olarak hep orada duran gözcüden esinlenip, her zaman nehre ve kayaya bakan evlerini yarım ay oluşturacak bir düzende yaptılar. Yakın yamaçlardan pembe kireç taşı marn taşıyıp ateşte pişirdiler, sonra öğütüp toz haline getirerek su ve külle karıştırdılar. Sonuçta oluşan bir tür kireç taşı harcını yere döküp yayarak düzgün, sert tabanlar elde ettiler. Sanki toprak, bu Dünya, onlara ne yapabileceklerini söylemişti, onlar da dinlemiş, işitmiş ve anlamışlardı.

Lepenski Vir'deki evler bir örüntüye, bir plana uygun olarak yapıldı. Her bir evi ön cepheden arkaya doğru kesen uzun eksen üzerinde, giriş kapısına yakın kısımda yer alan dörtgen bir ocak, deliklerine taşlarla sıkıca yerleştirilmiş keresteler; hepsi de sertleşmeden önce pembe betonla sabitlenmiş. Her bir evin yüksek ön kısmından alçak arka kısmına doğru eğilimli olarak yerleştirilmiş, yamuk biçimindeki taban planının yanlarından eğimli olarak yükselen direklerle desteklenmiş uzun bir çatı kirişi. Sonuçta, alçak arka duvarlara doğru eğimli olarak uzanan, geniş ve yüksek cepheli evler inşa edildi. Her bir çatı kirişinin arka ucu, ana kayaca sabitlenmişti.

Bu tasarım –aralarından ilk hangi mimarın eseriyse– bir kez yerleşince, iki bin yıl boyunca tekrarlanıp durdu. Her defasından düzinelerce olmak üzere, evler inşa edildi, o evlerde yaşandı, sonra evler yıkıldı ve yeni sürümlerle değiştirildi. İçeride, nehirden toplanmış büyük kum taşı çakıllardan oyulan acayip balık adam yontuları vardı. Karaya çıkarılan balık-

lar gibi gözleri ve ağızları kocaman açılmış, soluk almak için çırpınıyormuş gibi görünen figürlerdi. Bazıları, bunları, nehir tanrılarının temsilleri olarak yorumladılar. Lepenski Vir'i inceleyen arkeologlar, özenle yapılmış döşemeleriyle ve sürekli gözcülük eden yontularıyla ilk yapıların kendilerinin birer tapınak olup olmadığını tartışmışlardır. Belki de insanlar, kendileri için ev yapmadan önce, tanrıları için evler diktiler.

Lepenski Vir köylüleri, ölülerini yakındaki mezarlığa gömme alışkanlığı edindiler. Yetişkin ve çocuk ölülerin birkaçı ara sıra evlerin döşemelerinin altına, duvarların temel taşlarının altına gömüldü; bozulmamış iskeletler ya da sadece kafatasları ve çene kemikleri. Köyün başka bir yerinde bir mezar bulundu; içindeki iskelet, sırtüstü yatıyordu ama bacakları, yinelenen yamuk biçimine (tesadüfen ya da tasarlanarak) benzeyinceye kadar bükülerek neredeyse bağdaş kurma konumuna getirilmişti.

Dokuz bin yıl önceki o avcı-balıkçılar, Afrika'dan göçüp gelenlerin soyundandı. Bildiğimiz kadarıyla, Afrika dışındaki tüm insanlar, o engin kıtadan ta 80.000 yıl önce çıkmış olanlarla bağlantılıdır. O hareketin bir bölümü, birkaç on bin yıl içinde, Orta Doğu'dan geçip Avrupa'ya ulaşmıştı. En son DNA analizi –geçmişe açılan pencereyi günden güne genişleten bir bilim– o öncülerin koyu tenli ve açık mavi ya da yeşil gözlü olabileceklerini ortaya koyuyor.

Arkeologlar ve paleontologlar, Neandertal ve *Homo sapiens* bireylerin karşılaşmalarının sonuçları üzerinde uzun süreden beri düşünüyorlar. Modern Avrupalıların DNA'sı, çiftleşmelerin olduğunu gösteriyor. Modern Afrikalıların hiçbirinin etinde ve kemiğinde Neandertal DNA'sı yokken, tüm Avrupalılarda %4 kadar var. O temastan sonraki birkaç bin yıl içinde Neandertaller yok oldu, soyları tükendi, ama onların yankısı hâlâ genomlarımızda sürüyor. Belki de o yan-

kılanan birleşme, çeliğe sürtülen çakmak taşı gibi, başka her şeyin ateşini yakan kıvılcımdı. Yeni, başka bir şey de karışıma katıldı ve bizi, bileşenlerin toplamından daha parlak, daha büyük yaptı. O birleşmelerin sonrasında, o sınırsız yaratıcılık beliriverdi; konuşma dilinin belki ilk kez ortaya çıkması, alet yapımının çarpıcı kusursuzluğa ulaştırılması, bugüne dek başarmış olduğumuz en güzel sanat eserlerinden bazıları. Ayın ve yıldızların yolu, Neandertal ile Sapiens'in ilk yavrusuyla açılmış olabilir.

Sıra bize geldikten sonra, Neandertallerin Avrupa'ya daha ne kadar süre sıkı sıkıya sarıldıkları konusunda çeşitli tahminler vardır, ama son Buzul Çağı bittiğinde, artakalanlar, tebeşir tozu kara tahtadan nasıl silinirse, öyle silinip gitmişti. *Homo sapiens*, kiralık konağın tümüne sahip olmuştu.

Binlerce yıllık soğuktan nasıl sağ çıkmış olurlarsa olsunlar –bazı uzmanların vardıkları sonuca göre, vartayı kıl payı atlattılar, Avrupa'nın en güneyinde kıt kanaat yaşayan sadece birkaç bin kişi kalmıştı– belki 12.000 yıl öncesinde, buzulun geri çekilmesi son aşamaya gelmişti ve sağ kalan insanlar, azar azar, kuşaklar boyunca yeniden kuzeye ilerlediler. Lepenski Vir'de yerleşenler, buzdan ödünç aldıkları alana sığınan o hareketin belki koyu tenli ve solgun gözlü torunlarıydı. Onlar, topraktan yapılmış olduklarını biliyorlardı ve yuvalarını daha çok onunla döşediler. Evlerinin her birinin cephesi, nehre ve gözcüye bakıyordu; kemiklerinin analizinde, çoğunlukla nehirden tuttukları balıklarla beslendikleri saptandı. Dünyayı, onun bir parçası olduklarını duyumsayarak kavradılar. Petrikor kokusu aldıklarında, yağmurun yolda olduğunu anladılar.

Avcı-balıkçılar, iki bin yıl –Batı'da Hristiyanlığın egemen olduğu süreye eşit süre– boyunca Lepenski Vir'dekiler gibi yaşadılar. Gidişatın ve yaşam tarzının her zaman aynı kalacağını sanmış olabilirler. Ama konaklamaları ne denli uzun

sürmüş olursa olsun, onlar da hepimiz gibi yalnızca kiracıydılar. Ta uzak güneydoğuda, Anadolu topraklarında, Çatalhöyük'te, Boncuklu'da ve başka benzer yerlerde, farklı türden köylüler zaten yaşamaktaydı. Onların DNA analizleri, açık tenli ve kara gözlü, yani avcı-balıkçıların karşıtı olduklarını düşündürüyor. O köylüler, yabani tahılları, gerniği ve siyezi evcilleştirmişlerdi ya da o tahıllar *tarafından* evcilleştirilmiş, çiftçi yapılmışlardı. Avcılık ve balıkçılık devri sona yaklaşıyordu ve çiftçilerce bitirilecekti.

Olayların akışı, insanların tarzı budur.

5.

BELLEK

Henbury Station

meteoritler ve bellek

Toto, artık Kansas'ta değiliz gibi bir his var içimde.

–DOROTHY,
Oz Büyücüsü'nden

Bugün California'nın Silikon Vadisi'nde, teknolojik yenilikçiler uzak geleceğe bakıyorlar. PayPal kurucusu Peter Thiel ve SpaceX kurucusu Elon Musk gibi kişiler, yeni Musa ve Vaftizci Yahya'dır. Bunlar, evrimin hayal edilmesine ve sonra bunun için gerekli adımların atılmasına zaman ve yüklü miktarlarda para harcayan düşünce kuruluşları olan Singularity University ve Future of Humanity gibi araştırma kurumlarının ardındaki insanlardır. Bunların çabaları soyut kuramlarla ilgili değildir, bugün bile yakında üretime girecek teknolojilerde gerçeğe dönüştürülen girişimlerdir. Bu yeni peygamberlerin gözünde, gelecek, insan sonrası nitelik taşır.

Transhümanizm ya da insan ötesicilik, şimdiden onlarca yıllık geçmişi olan bir düşünce tarzıdır. Max More adında ileri görüşlü bir düşünür, 1990'da, "Transhümanizm: Gelecekçi Bir Felsefeye Doğru" başlıklı makalesinde bunu şöyle tanım-

ladı: "Yaşamı ilerletici ilkelerin ve değerlerin kılavuzluğunda, bilim ve teknoloji aracılığıyla, zeki yaşamın evrimini şu andaki insani biçiminin ve insani sınırlamalarının ötesine geçmek amacıyla sürdürmeye ve hızlandırmaya çalışan yaşam felsefeleri." Bu görüşü savunanların dediklerine göre, çok yakın zamanda bilinçlerimizi (yoksa ruhlarımızı mı?) dijital evrene yükleyebileceğiz ve sunucuları besleyen enerji akışı olduğu sürece orada var olmalarını sağlayabileceğiz. Sonra, fiziki dünyayla bir kez daha doğrudan doğruya etkileşim kurmak için bir bilincin indirilebileceği yapay insan biçimleri –robotlar, sayborglar– olacak. Tüm bunlar, bakış açınıza bağlı olarak, heyecan verici ya da şeytanca geliyor.

Dünyaya yeni tanıtıldığı zaman Hristiyanlığın akıl çelen sloganı, her erkeğe, kadına ve çocuğa bengi yaşam sözü vermesiydi. Bu, devrimci bir kavramdı. Önceleri böyle bir olasılığın düşünülebildiği yerlerde, bir avuç kişi –firavunlar, en cesur savaşçılar vb.– bu ayrıcalığa sahip olabilirdi. Sonra, Hristiyan Tanrı'sının gözünde tüm canların aynı önemde oldukları anlayışı doğudan çıkageldi. Sade halktan biri ya da kral, hiç fark etmezdi: Tek Tanrı'ya inanınca, cennetin bileti kesin cepteydi.

Geçen birkaç yüzyılda kaydedilen yavaş ve kesintisiz bilimsel ilerleme, bu anlayışı neredeyse tamamen yok etmiştir. On dokuzuncu yüzyılda yaşamış Alman düşünür Friedrich Nietzsche, çoğunlukla, Şen Bilim adlı yapıtında Hristiyan Tanrı'sının ölüm fermanını imzalayan kişi olarak tanınır. "Tanrı öldü. Tanrı dirilmeyecek. Ve onu biz öldürdük," diye yazar. Nietzsche'nin duyguları çoğunlukla bağlamından koparıldığı için, birçok kişi, onun bu kaybı sevinçle karşıladığını sanır. Aslında Nietzsche, kendi dönemindeki ve gelecekteki yol arkadaşlarını, bu cinayetin hesabının sorulacağı ve sonuçlarının olacağı; Tanrı'nın yokluğuyla doğan boşluğun

başka bir şeyi içine çekeceği konusunda uyarıyordu: "Tüm katillerin katiliyiz, kendimizi nasıl avutabiliriz? Yeryüzünün şimdiye kadar sahip olduğu en kutsal ve en kudretli varlık, kanlı bıçaklarımızın altında can verdi; bu kanı üzerimizden kim temizleyecek? Sırf buna layık görünmek için kendimiz birer tanrı olmamalı mıyız?"

Transhümanizmin kutsal oyunu, o eski aşkınlık umudunu yeniden diriltmiştir. Transhümanizm bilim temeline dayandırılırken, ruhlardan hiç söz edilmez. Onun yerine, biyolojik süreçlerin ürünü olarak kavranan ve anlaşılan bir "örüntü" –bilinç ya da kişisel kimlik– vardır. Gelecekçi ve transhümanist Raymond Kurzweil, *How to Create a Mind: The Secret of Human Thought Revealed* (Bir Zihin Yaratmak: İnsan Düşüncesinin Sırrı Çözüldü) adlı kitabında, kimliği, "zaman içinde varlığını sürdüren bir madde ve enerji örüntüsü" olarak tanımladı. Şimdiye kadarki örüntü, fiziki donanım –insan beyni ve sinir sistemi– üzerinde çalışan yazılım olmuştur. Bunlar aşınıp eskir ve ölür; ne var ki, örüntü –ister ruh, ister bilinç, ister kimlik deyin– yeni geliştirilen teknoloji yardımıyla ebedi yapılabilir, her türlü tensel bozulmanın ötesine taşınabilir.

Sonuçta her şey gelip, belleğe dayanır; ebediyen anımsama ve anımsanma yolları bulmaya dayanır. Eğer kendimizi anımsamak, örüntümüzü ebediyen güvende tutmak için, daima bozulan etimize ve kemiğimize güvenilemiyorsa, o zaman onun yerine yapay yollar arayabiliriz.

***

Henbury Krater Alanı, Avustralya'nın Kuzey Toprakları'ndaki Alice Springs kentinin 128 kilometre güneyinde yer alır. Bilimsel tahlillere göre, oradaki bir dizi krater, yaklaşık 5.000 yıl önce, Dünya atmosferine girince parçalanan ve Avustral-

ya'nın ortasına yakın bir noktaya düşen bir demir-nikel meteoroitin çarpmasıyla oluştu. Tahminlere göre, türümüzün o kıtadaki varlığı 60.000 yılı bulmaktadır. Bu nedenle, türümüzden bazılarının bu olaya tanıklık etmiş olabilecekleri anlaşılıyor.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Henbury Station olarak bilinen birkaç bin kilometre karelik bir mülkte Avrupa kökenli Avustralyalılar yaşamaktaydı. Mülk sahiplerinden biri olan Walter Parke, 1899'da, uçsuz bucaksız arazide keşfettiği ve insan yapımı dairesel yüzey şekilleri sandığı oluşumları bildirmek için Francis Gillen adlı bir etnologa mektup yazdı. O günlerde başkaca bir girişimde bulunulmadı ve James Mitchell isimli bir maden arayıcısının daha güneydeki bir kasabada bulunan demirci dükkânında nikelce zengin bir demir külçesine rastladığı 1916'ya kadar her şey sessiz kaldı. Mitchell, bu kütlenin aslında Henbury Station'dan getirildiğini öğrenince, oraya gitmeyi planladı ve en sonunda 1921'de bu planını gerçekleştirerek, aynı şeyin daha fazlasını buldu. Mitchell, bir gök taşının açtığı bir dizi kraterden oluşan bu yerin varlığını bildiği belgelenen ilk beyaz oldu. Mitchell'ın daha sonra dediğine göre, ona rehberlik eden yerli (Aborijin), oranın 1,6 kilometre yakınına gelince, uzun zaman önce gökten bir ateş şeytanının o yere gelerek, kilometrelerce genişlikteki çevrede bulunan her şeyi öldürdüğünü öne sürmüş ve daha ileriye gitmeyi reddetmişti. Tüm bu haber yavaş yayıldı; görünüşte bunun nedeni, Mitchell'ın bu olayı bildirmekte gecikmesiydi. Sonuç olarak, Mitchell, metalden aldığı bir örneği ancak 1930'ların başında Adelaide Üniversitesi'ne gönderdi ve Henbury Krater Alanı ancak o zaman modern dünyanın dikkatini çekti. Alanı araştıran bilim insanları, uzun zaman önce gökten bir ruhun orayı ziyaret edip ateş ve ölüm getirdiği konusunda yerli halkın anlattıklarını sık sık dinlerlerdi.

Söylentiye göre, birisi o yerden su içerse, "demirle dolma" tehlikesine girerdi.

Tartışma o zamandan beri bitmemiştir. Taraflardan biri, insanların 5.000 yıl önce gök taşı çarpmasına tanık olduklarını, sonra bunu çocuklarına anlattıklarını; böylece öykünün binlerce yıl aktarılarak geldiğini kabul eder. Diğer tarafta ise olayın uzun zaman önce unutulup gittiğini ve bu alanı araştırmaya geldikleri zaman bilimcilerin gerçeği ortaya çıkardıklarını söyleyen kuşkucular vardır. Bunlar, "ateş şeytanı" öyküsünün ancak ondan sonra folklora girdiğini belirtirler. Hangisinin doğru olduğunu bilemeyiz.

Avustralya'da toplam yirmi altı meteorit çarpma noktası saptanmıştır. *Homo sapiens*'in kıtadaki 60.000 yıllık döneminde bunların belki de çok azı meydana geldi. Antik kozmik olaylara ilişkin fosilleşmiş anlatıları andıran öykülerin binlerce yıldan beri kuşaktan kuşağa aktarılan gerçek tanık ifadeleri mi, yoksa yakın tarihte gelenlerden alınmış öyküler mi olduğunu ayırt etmek artık mümkün değildir. Bir suç işlendikten sonra bozulan bir olay yeri gibi, kanıtlar artık kabul edilemeyecek derecede karılıp bozulmuş olabilir.

Bellek, yanılmaya eğilimli olsun ya da olmasın, bizi insan yapan şeydir. Bilincin ikincil ürünüdür. Bilim, evrenin 14 milyar yaşında olduğunu söylüyor (gerçi bu sayı sürekli değişiyor, kutup ışıkları gibi gözlerimizin önünde titreşip duruyor). *Homo sapiens* yaklaşık 200.000 yaşındadır; o akıl almaz zaman çölünde bir andır. Bildiğimiz kadarıyla, biz, bilinç sahibi olduğunu bilen tek hayvanız. Bilinç olmadan öz farkındalık olmaz; bilinç olmadan zaman farkındalığı olmaz. Hayvan olduğumuzu ve zamanın bizden önce var olduğunu *bilen* tek hayvan biziz. Bizden önce, hiçbir şey, tüm o milyarlarca yılı dikkate alacak uyanıklığa sahip olmadığı için, bunlar pekâlâ hiç meydana gelmemiş olabilir. Zaman bizimle başladı ve ge-

lişimizden önceki tüm yıllar, bu nedenle, hiç de zamanda geçmedi. Bizim türümüz uyanıp bilinç kazandığı zaman, evren de uyandı ve bu ilk kez oldu.

Avustralya yerlileri, yani Aborijinler, çok uzun zaman önce meydana geldiğini iddia ettikleri bir sürü olaydan söz ediyorlar. Gökten gelen ateş şeytanlarının yanı sıra, uzun yıllarca, ömürler boyunca süren kuraklıklara ilişkin öyküler de anlatıyorlar. Kıtanın iç bölgelerindeki oymaklar, engin bir iç denizi anımsıyorlar. Geleneksel anlatılardan bazıları, modern bilimin ve jeolojinin bulgularıyla örtüşüyor; bazıları ise örtüşmüyor. Gelenekçi Avustralya yerlileri, halklarının her zaman ve yalnızca Avustralya'da bulundukları konusunda ısrar ediyorlar. Paleontologlar, genetikçiler, biyologlar vb. ise farklı konuşuyorlar.

Yirmi birinci yüzyılda ağır basan kuram, *Homo sapiens* türünün ilk önce ve yalnızca Afrika'da ortaya çıktığı yönündedir. Belirsiz bir zamanda, onların bir bölümü, o koca kıtayı Orta Doğu üzerinden terk etmeye başladı, sonra Asya'ya ve Avrupa'ya gitti, en sonunda da bugünkü Bering Boğazı'nın yerindeki kara köprüsünü aşarak yaklaşık 25.000 yıl önce Amerika kıtasına ulaştı. Belki 60.000 yıl gibi uzun bir zaman önce, bugünkü Avustralya yerlilerinin ataları, Güney Asya'da bir yerden yola çıkarak o kıtaya geçtiler. Ama on binlerce yıl süren bu zorlu seferi, bu destansı yolculuğu anlatan bir halk öyküsü yoktur. Bu durum, birkaç bin yıl önce Dünya'ya çarpan bir gök taşını herhangi bir oymağın anımsayıp anımsamadığını merak etmekten kesinlikle daha ilgi çekicidir. Bana öyle geliyor ki, Afrika'dan başlayıp devam eden o yolculuk, türümüzün uyanıp bilince kavuşmasından önce gerçekleştirildi. Bana öyle geliyor ki, Avustralyalıların Düş Görme dedikleri şey budur; daha önce gelip geçmiş her canlı türü için geçerli olduğu gibi, *Homo sapiens*'in de nereden bakılırsa ba-

kılsın *hâlâ uykuda olduğu, anımsanamayacak kadar uzak bir zamandır*. Düşler Zamanı kavramının ta kendisi, Avustralya'ya ilk yerleşenlerin torunlarının, yarım yamalak anımsanan bir düş gibi, bilincin oluşmasından önceki zamana ilişkin bir farkındalık taşıdıklarını ima edebilir. Onların, bazı bağları hâlâ kopmamış olan soy silsilesi, anımsamadan önceki zamanı anımsadıkları kadar uzun olabilir.

Kansas'tan çok uzaktayız, bu kesin. Her gün, gitgide hızlanarak, özümüzden, içimizdeki hayvandan, içimizdeki insandan daha da uzaklara yol alıyoruz. Karbondan oluşan tüm yaşam milyarca yılı devirdikten sonra, teleskobumuzla baktığımız zaman makinelerden oluşan bir yaşam görüyoruz. Bunun illaki kötü bir şey olduğunu söylemiyorum; son adımı atmadan önce dikkat etmemizin bir önem taşıyıp taşımayabileceğini merak ediyorum, o kadar.

Romalılardan önce İngiliz Adaları'nda kullanılan sayı sisteminden geriye yalnızca "*Eeny, meeny, miney, moe*" (Ya şundadır ya bunda) tekerlemesi kalmıştır. İngiltere'nin tüm kuzeyinde başka sistemlerin kalıntıları vardır. Yorkshire Dales'deki Niddersdale'de, çobanların birden ona kadar sayarken *yain, tain, eddero, peddero, pitts, tayter, layter, overo, covero, dix* sözcüklerini kullanıldıklarını anımsayanlar vardır. Ana kayaçtan kopmuş parçalar ve fosiller hâlâ orada durur. Bireyler olarak, aile üyeleri olarak kendimizi tanımamızın yolu, dikkatli, bilinçli anımsamadır. Bellek gittiği zaman, kişi de gider. Silikona ve makineye ne denli çok teslim olursak olalım, bir miktar anımsama yeteneğini kafalarımızın içinde pekâlâ koruyabiliriz.

Coldrum Taşları

ve azınlık için bir mekân

Çünkü dünyada iyiliklerin artması biraz da tarihin yazmadığı küçük eylemlere dayanır; ayrıca, eğer hayat şu anda sizler ve benim için daha kötü olabilecekken o kadar da kötü değilse, bunu yarı yarıya, ideallerine bağlı kalarak bir köşede gösterişsiz hayatlar yaşamış, şimdi de kimsenin ziyaret etmediği mezarlarda yatan insanlara borçluyuz.

– GEORGE ELIOT,
Middlemarch

Orkney Ana Adası açıklarındaki Rousay Adası'nı 2017'de ziyaret ettim. Rousay'deki tüm Neolitik anıtlardan dolayı, arkeologlar, oraya Kuzeyin Mısır'ı adını verirler. Knowe of Lairo denilen bir mezar için ortaya gelmiştim. *Knowe*, tepecik, tümsek anlamına gelen eski bir sözcüktür ve orası öyledir, ama insanlarca yapılmıştır. Ana Ada'daki ünlü anıtlar –Skara Brae, Maeshowe, Ring of Brodgar, Stones of Stenness– otobüsler dolusu turist akınına uğrar. Knowe of Lairo ise Rousay'de olması ve ancak Ana Ada'dan tekneyle ulaşılması yüzünden sapa kalır. Eynhallow Sound denilen bir boğaza yukarıdan

bakan bir taraça üzerinde çimenle kaplanmış konik bir toprak tümsektir. Girişi yalnızca 60 cm genişliğindedir ve çamur içinde sürünmeyi gerektirir (Neolitik mezarların birçoğuna erişmek çok zordur). Omuz genişliğinin ancak iki katı kadar olan ama yüksekliği 4 metreyi aşan ilerideki oda, ince kum taşı levhalarla inşa edilmiştir; levhalar, dev domino taşları gibi öyle ustalıkla istiflenmiştir ki, mekân gitgide daralarak en yüksek noktasında sivri bir üçgen hâlini alır. Her iki yanda özenli bir ustalıkla yapılmış girintilerde insan kemikleri vardır. İki savaş arası bir zamanda, Knowe of Lairo'nun içinde incelikle yontulmuş bir taş balta ve çanak çömlek kırıkları bulunmuştur. İçerisi sessiz ve serindir. İnsanlığın dalgaları başka yerlerde kabarıp alçalır.

Rousay yerlilerinin çoğunluğu mezarların içine hiç girmemiştir. Dediklerine göre, çevrenizde bu mezarlarla büyüyünce, tarlalara da serpiştirilmiş olan bu yapılar, virane, terk edilmiş kulübelerden daha fazla ilginizi çekmez. Sanırım, yabancılara tam olarak böyle söylerler. Sanırım, daha büyük bir olasılıkla, bu insanlar, belki hortlak korkusundan dolayı, mezarlara saygı gösterecek tarzda yetiştirilmişlerdir ve bu yüzden uzak dururlar. 1911 gibi yakın bir zamanda, Orkneyli bir çiftçi, bir mezar tümseğini kazdığı sırada, yanı başında aksakallı, yırtık pırtık kılıklı, yaşlı bir adamın nasıl belirdiğini anlattı. Adam, çiftçiye uyarıda bulunmuştu:

> Kendi felaketin için çalışıyorsun dostum, inan bana, çünkü daha fazla çalışırsan, pişman olacaksın ama iş işten geçmiş olacak. Sözümü dinle dostum, benim evimde çalışmayı bırak, çünkü bırakmazsan, sözüme kulak ver, bir kürek daha alırsan, sözüme kulak ver, sığırlarının altısı birden ahırında ölecek. Ve daha faz-

> la çalışmaya devam edersen dostum, sözüme kulak ver dostum, evinden altı cenaze çıkacak dostum; sözüme kulak ver; iyi günler dostum.

Hikâyeye göre, sonrasında sığırların altısı öldü ve haneden altı kişinin cenazeleri çıktı.

Knowe of Lairo'nun bulunduğu arazinin sahibi olan çiftçiyle konuştum. Eski günlerde Orkney'in küçük adalarında yaşayanların, Britanya ana karasını ziyaret etmek şöyle dursun, Ana Ada'yı ziyaret etmeye bile seyrek olarak ihtiyaç duyduklarını bana anlattı ve başka şeylerden de söz etti. Rousay onlara yetiyordu. Yaşlı bir hanım, ilk kez bir dişçiye görünmeye gerek duyduğu zaman, büyük kenti, yani Orkney'in yönetim merkezi Kirkwall'u ilk kez ziyaret ettiğini dün gibi anımsıyordu. Bu hanımefendi evine döndüğünde, ailesi ve komşuları, büyük kentle ilgili izlenimlerini dinlemek için onu bekliyorlardı.

"Orada evlerden başka bir şey yok," dedi kadın.

Konuştuğum çiftçi, yeni bir Land Rover satın alan ve ödül olarak Londra gezisi kazanan bir çiftçiden de söz etti. O kişi güneye uçmuştu ve bir özel şoför onu karşılayarak, limuzinle kentte gezdirmişti. Gezgin, Buckingham Sarayı'nı, Tower Bridge'i, British Museum'u ve diğer yerleri görmüştü. Adam, akşamleyin, dört başı mamur bir eğlence için Soho'da bir gece kulübüne götürülmüştü. Rousay'e döndüğünde, arkadaşları, geziden zevk alıp almadığını ve yine gitmek isteyip istemediğini sordular.

"Aman, hayır," dedi, "Orada hiçbir şey yok."

Dünyaya yeni bir açıdan bakmak, farklı gözlerle görmek; herkesin aynı çekim merkezinin çekimine kapılmadığını görmek, insanın içine su serpiyor.

***

Kent ilinin Trottiscliffe köyü yakınında bulunan Neolitik bir tümülüse verilen adlardan biri, Coldrum Taşları'dır. Burası, Coldrum Uzun Höyüğü ve Adscombe Taşları olarak da bilinir. Bu isim seçimi, belirsizliğin ve unutmanın işaretidir. Neolitik dönem, onulmaz şekilde erişilmez olmuştur. Bir an belirip sonra silinen bellek, o ilk çiftçilerin düşünce tarzının bilinmemesini sağlamıştır. O zamanın kişiliği silinip gitmiştir.

Coldrum'a ne ad verirseniz verin, burası, insanoğlunun bu adalarda kurduğu ilk höyüklerden biri gibi görünüyor. Radyokarbon tarihlendirme çalışması, buranın yaklaşık 6.000 yıllık olduğunu söylüyor. Kent ili hâlâ İngiltere'nin Bahçesi olarak bilinir, toprağı bugün de o zamanki kadar verimlidir. Çiftçilik sanatı buraya Avrupa'dan gelmiştir ve en eski tarlalardan bazılarının en dar deniz geçişine yakın olması şaşırtıcı değildir.

Bugünlerde Coldrum, Medway Nehri yönünde doğuya bakan alçak bir sırtın üstündeki devasa sarsen taşlarının oluşturduğu bir dörtgendir. Sarsen de yine eski bir sözcüktür, Eski İngilizcede Arap ya da Müslüman anlamına gelen *Saracen* sözcüğünün bozulmuş biçimidir. Sarsen, bir zamanlar Güney İngiltere'nin büyük bölümünün yüzeyinde kırılgan bir kabuk oluşturmuş bir tür silisli kum taşıdır. Zaman ve hava koşulları bu kabuğu parçalayarak, bazıları yerinden oynatılamayacak kadar büyük olan bloklar oluşturmuştur. Bu tür taşlar, sürüp ekebilecekleri tarlalar açmak isteyen çiftçilerin başına dert olmuştur. Sarsen, bu bağlamda, hantal, can sıkıcı şeyleri ifade eder.

Coldrum'un şansı, Knowe of Lairo kadar yaver gitmemiştir. Sanki ceset gibi muamele görmüştür. Eski zaman Hristiyanları, kadim putperest hayat tarzını temsil ettiği inancıyla,

burayı harap etmek için ellerinden geleni yaptılar; altın ve başka hazine bulacaklarından emin olan hazine avcıları daha da büyük zarar verdiler. Yine sarsen kenar taşlarıyla çevrelenmiş uzun bir toprak bölmenin bir zamanlar odak noktasını oluşturan odacıktan geriye kalan tek şey, perişan ve kapaksız dikili taşlardır. Şimdi öyle viran durumdadır ki, kesin olarak fazla bir şey söylemek zordur. Höyüğün doğu ucunun önünde, unutulmuş bir törenin fonu gibi, sarsenlerden oluşan bir cephe yer almış olabilir. Belki de odacığın tepesinde bir kapak taşı vardı. Toprak tümseğin yüksekliği ve boyutu hakkında ancak tahmin yürütülebilir. Coldrum Taşları, on dokuzuncu yüzyıl başından beri birkaç kez kazılmıştır. Odacıktan çıkarılan kemiklerin en modern tahlili, uzun zaman önce, yani 4.000 ila 5.000 yıl önce burası son kez kapatıldığı zaman on yedi bireye ait kalıntıların içeride olduğunu düşündürüyor.

Bu Neolitik yapılar çoğunlukla bazı kemikler içerdiği için, her zaman mezar olarak tanımlanır. Kiliseler ve katedraller de içlerinde kemikler barındırır, ama mezar olmanın ötesine geçen mekânlardır. Benzer şekilde, ilk çiftçilerin diktikleri taş ve toprak yapıların, yaşayanları kutlayan törenlere de ev sahipliği yapmış olması, en azından mümkün görünüyor.

Coldrum, hareketli bir yaşantının olduğu dönemde, uzun ya da kısa süre başka kemikleri, daha fazla kemiği barındırmış olabilir. Başka nelerin, başka kimlerin olduğu bilinmez, ama orada yaşayan topluluk ebediyen çekip gitmeye karar verdiği zaman, yalnızca o on yedi bireyin –beş erkek, dört kadın, dört genç, iki küçük çocuğun, iki yeni yürüyenin– kalıntıları içeride bırakıldı. Topluluğa ait ölülerin pek azının odacığın içine yerleştirildiğini söylemek oldukça mantıklı görünüyor. Neolitik mezarların içinde böylesine az insan kalıntısının bulunması, ilk çiftçilere ait ölü kalıntılarından çoğunun, mezara gömülmekten başka bir yazgıyla karşılaştığını düşündürü-

yor. Arkeologlar, ölülerin çoğunun arazide bir yerlere atılarak yabani hayvanların, kuşların ve başka doğal süreçlerin insafına terk edildiğini düşünüyorlar. Belki bazıları dağınık, unutulmuş mezarlara gömüldüler. Sonuç olarak, mezarlar, yalnızca bir azınlığın, yani kesin olarak sezemediğimiz nedenlerle seçilmiş kişilerin son durağı olmuş gibi görünüyor.

Mezara gömülmüş olsunlar ya da olmasınlar, her kim idiyseler, hepsi, o çiftçiler ve inşaatçılar, artık unutulup gitmişlerdir. Bir avuç kişinin kemikleri, belli bir süre önem verilmiş bir binanın içine konuldu. Bireyler, düzgün, sağlam hâlde yerleştirilmemiş, mikado oyunu çöpleri gibi karmakarışık bırakılmıştı. Bu örnek, 5.000 yıl önce bir tür eşitsizliğin olduğunu düşündürüyor. Yaşadıkları dönemde önemli sayılan bireyler belki bir statüye sahiptiler. Yoksa geçici olarak bulundukları o odacıkta kalmalarının, kemikleri içerideyken binayı terk etmek için verilen daha büyük bir kararla süreklilik kazanması bir rastlantı mıydı? Onlar belki de o bölgenin kralları ve kraliçeleri, prensleri ve prensesleriydiler. Belki de kendi çaplarında ünlüydüler. Ünlü olsunlar ya da olmasınlar, özel olsunlar ya da olmasınlar, şiddeti biliyorlardı. Kafataslarının üçünde –kadınlardan ikisinin ve cinsiyeti belli olmayan bir bireyin kafataslarında– kırık vardı; ikisi sağlığında iyileşmiş, birisi ise yaralı olarak mezara girmişti.

Böylesine uzun zaman önce nüfusun seyrek olduğu İngiltere'de, insanlar birbirlerinden tecrit edilmiş, ormanların ve bataklıkların daha bir güçleştirdiği mesafelerle ayrılmış olarak yaşıyorlardı. Bölge coğrafyasında dikkat çektikleri için, Coldrum gibi yerler, tıpkı bomboş bir denizde alabora olmuş bir yatın imdat sinyalleri gibi, yakınlarından gelip geçenlere, deyim yerindeyse, mesaj ve işaret göndermiş olabilir. *Buradayız... Buradayız...* Bu alan, bir zamanlar Hristiyanların Hampshire'ın Winchester kentinde ve Kent'in Canterbury kentinde

bulunan büyük kiliseler arasında gidip gelirken kullandıkları Hacı Yolu'ndan yaklaşık 450 metre uzaktadır. Geçmişi belirlenemeyecek kadar eski olan tarihöncesi bir patikanın Hacı Yolu ismiyle anılması ve öyle kullanılması, yakın zamana ait bir olgudur. Bu yol, Hilaire Belloc'un "gereksinimlerimizin en zorunlusu ve birincisi" diye tanımladığı Eski Yol'dur. Atalarımızın açtıkları ve izledikleri patikalar, coğrafyayı anlamanın, bağlantılar kurmanın bir parçasıydı. Bir zamanlar tamamen bakir olan bölgede artık izlenecek yollar vardı.

Wiltshire'daki West Kennet, İngiltere'nin en ünlü (ve en çok gezilen) Neolitik mezarları arasındadır. Yaklaşık 100 metre uzunluğunda, kireç taşı çakıllardan bir sırt olan bu alan da küçük bir azınlığın yattığı yerdir. Girişi devasa sarsen bloklarla kapatılmadan önce, West Kennet de tören yapılan sahnelerden biriydi. Arkeologlar, buranın yalnızca bir kuşak boyunca, belki yirmi beş yıl ibadete açık kaldığı düşüncesindedirler. O sürede insanlar gelip gittiler, bazen insan kemikleri bıraktılar, bazen de alıp götürdüler. Genç ve yaşlı erkeklere ve kadınlara ait kalıntılar, içerideki odalara ayrı ayrı dağıtılmıştı. Coldrum'da olduğu gibi, cesetler çoğunlukla sapasağlam şekilde defnedilmemişti. Büyük olasılıkla, kuşların ve yırtıcıların cesetlerin etlerini parçalamasına yetecek kadar uzun süre dışarıda bırakılmıştı. Yalnızca yapışkan, pis kokulu kemikler toplanıp mezarın içine yerleştirilmişti. Merak ediyorum, o insanlar, ölümün pis kokusu, sevdiklerinin çürümesi karşısından dehşete düştüler mi? Bu duruma yabancı değillerdi. Kafatasları ve uzun kemikler ayrı ayrı yığılmış, bireyler daha büyük bir şeyde, ataların birleşik bedeninde toplanmıştı.

Bu, gariptir ama samimidir. Kemikler defalarca ele alınıp taşındı. Belki başka yerde büyü yapma ve anma gibi işler için zaman zaman mezardan çıkarıldı. Belki akrabalar, sevdiklerini alıp ev ziyaretine getirdi. Bu, ne de olsa ölüm kardeşliğiydi.

West Kennet kesin kapatılıp mühürlendiğinde, içeride yalnızca kırk kişinin kalıntıları vardı. Bir zamanlar, onların dünyada varlığı –kuru kemik halinde olsa bile– açık seçik bir şeyler söylüyordu, süregiden bir söyleşinin parçasıydı. Artık buna kulaklarımız tıkalı.

Coldrum'daki, West Kennet'teki, Knowe of Lairo'daki ve diğer höyüklerdeki o kemikler, Neolitik dönemin sesleridir, ama gitgide sönükleşip, yalnızca hayal gücümüzün ürettiği fısıltılara dönüşmüştür. Belki o bireyler hem erkeklerin hem de kadınların ilgi merkeziydiler, kendi zürriyetlerince ve onların zürriyetlerince bilinen, öyküleri dilden dile anlatılan insanlardılar. Güvenle saklamak için toplanıp bir hazine sandığına yerleştirilmişlerdi. Şu kesin görünüyor ki, anımsanmaları amaçlanmıştı. Onlar şimdi unutulmuş ve tümden kaybolmuştur. Ne denli önemsenmiş olurlarsa olsunlar –tabii eğer önemsenmişlerse– artık sonsuza kadar adsızdırlar.

Anımsama çabası, bizi insan yapan, başka hayvanlardan ayıran nitelikler arasındadır. Unutma dalgası durmaksızın yükseliyor. O Neolitik çiftçiler sayıca azdılar, binlerle ifade edilebilirlerdi. Ölülerini derleyip düzenlediler, önemli birkaçını taştan bir sandığın içinde emniyete aldılar, geriye kalanları bir yana koydular. Yapabildikleri en fazla buydu. Belki çok çarpıcı olmasına karşın, o anımsama bile uzun süremezdi ve sürmedi. Ölümden sonra anımsanma umudu boşunadır. Boşuna ya da değil, şu yirmi birinci yüzyılda birçoğumuz, unutulmaktan bir o kadar korkarız. Göçüp gittiğimizde ve şimdi bizi tanıyanlar, bizi sevenler de göçüp gittiklerinde, unutulacağız. İşte, bu kadar basittir. En yükseğinden en düşüğüne, kim olursak olalım, yaşama uğraşı içindeyken bu kanıtlanmış gerçeği kabul etmemiz en iyisidir.

Loch Doon

ve hafif izler

Geriye, dön geriye,
Akıp giderken, ey Zaman,
Yeniden çocuk yap beni sadece bu geceliğine!

– ELIZABETH AKERS ALLEN,
"Salla Beni Uyuyayım"

Bilimsel yöntemle ilgili eğitim almadığım ve bu yüzden eleştirel yetilerimin ne denli sınırlı kaldığının tamamen farkında olduğum için, bilim insanlarıyla arkadaşlığa değer veririm. Mesleğimi yaparken, çeşitli alanlardan uzmanlarla temas kurarım: Biyoloji, kimya, fizik, mühendislik, sinir bilimi, tıp... Bu liste böyle uzayıp gider. Çoğunlukla, televizyon belgeseli yaparken bilim insanlarıyla buluşurum ve film çekiminin doğası gereği, kısa çekim süreleri arasında bekleyip oyalandığımız uzun molalar vardır. Bu beklemeler sırasında, bilimcilere, beni şaşırtan kavramlarla ilgili sorular sorarım. Birçok soru. İnsan beyni konusunda uzman biriyle ne zaman bir araya gelsem, özellikle şu soruyu sorarım: Karımın cep telefonu numarası, kafamın içinde nasıl görünür?

Çok küçük şeylerin bilimi olan kuantum kuramı (KK) konusunda elimden geldiğince okudum. KK, varlıkların davranış şeklinin, izlendikleri zaman başka, izlenmedikleri zaman başka olduğunu öne sürer. Tıpkı gözlemlenmeyen evrenin, katı, sürekli, her zaman orada olan şeylerin aksine, (KK'ye göre) bir olasılık bulutu olması gibi, beynin içeriği, yani bilinçdışı da benzer biçimde bulanık olabilir gibi görünüyor. Öyleyse, karımın telefon numarasını düşünmediğim ya da çevirmediğim zaman, o numara, keşmekeşin ortasında nasıl bir biçim alır?

Sınırsız güce sahip bir mikroskobumuzun olduğunu ve kafatasımın içinde yapayalnız kapalı kalmış beynimin içine göz atmak için onu kullanabildiğimizi hayal ediyorum. Bellek ne'den oluşur? Bu soruyu birçok kez farklı uzmanlara sordum ve verdikleri yanıtlar aşağı yukarı aynı kapıya çıkıyor: Karımın telefon numarası, zihnin derli toplu bir çekmecesinde güvenle dosyalanmış olarak, elle tutulur herhangi bir biçimde –açıkça işaretlenmiş bir klasördeki minicik bir sayılar dizisi gibi– durmaktan çok, bir başka patikadır, bir yoldur.

On bir basamaklı o numarayı ilk kez öğrendiğimde, sanki zihnim bir çayırdaymış ve orada bir hat üzerinde yürüyormuşum gibiydi. Sayılar –0 ... 7 ... 8 ...– arasında yol aldığım sırada, bazı çim sapları ezilip yamyassı oldu. Numarayı yalnızca bir kez kullanmış olsaydım, ben gittikten sonra çim sapları yeniden doğrulurdu ve patikadan geriye herhangi bir iz kalmazdı. Ama numara arka arkaya kullanılınca, patikadan defalarca geçilince, saplar en sonunda yamyassı kaldı, yerinden doğrulmak istemedi. Patika kalıcı oldu.

Bu illaki dosdoğru bir patika olmak zorunda değildir. Tilt oyununda topunun kıvrılarak ilerlemesi gibi zikzak çizebilir. O numaraya her ne zaman gerek duysam, bilincim o patikayı baştan sona tekrar yürür. Kullanmayı bırakacak olsaydım, patika kaybolabilir, hiç var olmamış gibi dolabilirdi.

Belleğe ilgi duyuyorum. Anımsadığım şeyleri niçin anımsarım ve unuttuğum şeyleri niçin unuturum? Anımsadıklarımdan bazıları bana bile tesadüfî gibi geliyor, kimin anıları bunlar: Sakin geçen günlerin anlık görüntüleri; pek anlam ifade etmeyen sohbetlerin yankıları; birbirinden kopuk olgular; bir şarkıdan dile dolananlar. O anıların patikalarını yaptığımı anımsamıyorum, ama işte oradalar, iyice yer etmiş izler. Fransız filozof Henri Bergson, 1896 tarihli *Madde ve Bellek* adlı yapıtında şöyle yazar: "Beynin işlevi, anımsayabilmemizi değil, unutabilmemizi sağlamaktır." Bu doğru olmalıdır. Her birimiz, belleğe yüklenebilecekten çok daha fazlasını an an deneyimleriz. Görüntüler, sesler, kokular, duygular, düşünceler: Beynin en çok, saklanmaya değer sayılabilecek iyi şeylere yer açmak için fazlalıkları temizleme işiyle uğraşmasına şaşmamak gerekir.

Yarım yamalak olsa bile, Dünya da anımsar. Burada geçirilen milyarlarca yıldan ve yaşanan hayatlardan geriye izler kalmıştır. Bugüne kalan şeylerden bazıları, herhangi bir insan anısı kadar inanılmaz, gelip geçici ve önemsiz görünmektedir.

1985'te, on sekiz yaşımdayken, ilk arkeolojik kazıma katıldım. Bu kazı, Ayrshire'ın Carrick bölgesindeki Dalmellington pazar kasabası yakınında, Loch Doon kıyılarında yapıldı. Birkaç yıl önce tesadüfen keşfedilen, Taş Çağı avcılarından kalma bazı çakmak taşı ve silisli şist yongaları araştırmak için ortaya gittik. Arkeologların debitaj dedikleri dağınık yontma taş atıkları, taş aletlerin yapım işleminden kalan döküntülerdi. Söz konusu aletler, belki 8.000-9.000 yıl önce, Mezolitik dönemde –Eski (Yontma) Taş Çağı'nı (Paleolitik Çağ'ı) izleyen Orta Taş Çağı'nda– biçimlendirilmişti. O dönem, ileride İskoçya olacak toprakların son Buzul Çağı'ndan henüz uyanmakta olduğu, bir avuç insanın vahşi bir dünyada yaşam savaşı verdiği zamandı.

Karizmatik ve harika bir adam olan kazı direktörümüz Thomas Lamb Affleck, dört haftalık araştırmamız için, suya yakın onlarca metrekare genişliğindeki bir alanı seçmişti. Dikkatle birkaç hendek ya da açma kazacak, her kırıntıyı kaydedip fotoğraflayacaktık. Tom, altmışlı yaşlarına yeni girmiş olgun bir öğrenciydi, 1970'lerde ikinci bir diploma almak için yeniden üniversiteye gitmişti. Önceleri (Spitfire pilotu olmadan önceki ve sonraki yıllarda) botanik okumuş, market bahçıvanlığı yapmış, hatta İrlanda kurt köpeği ve Fransız buldogu yetiştirme işiyle uğraşmıştı. Benzersiz ve unutulmaz biriydi, donkişotça, Rip Van Winkle'ı andıran karakteriyle, beynimin uzun çimenleri arasından kalıcı bir yol açtı.

Tom, barınmakta olduğumuz yakındaki yıkık dökük kulübenin Starr olan adının şerefine, bu alana da Starr adını verdi. Yemek pişirmede kullandığımız somurtkan ve söz dinlemez Rayburn sobasından yükselen duman kadar keskin biçimde anımsadığım başka bir şey yoktur.

İkinci hafta yağmur başladı ve sonrasında da pek durmadı. İlk başta rahatsız edici ve berbat olan şeyler, gölün su seviyesi yükselmeye başlayınca daha anlamlı bir yöne girdi. Dikkatle kazdığımız hendekler ile gölün kıyısı arasındaki boşluk, önlenemez bir biçimde ortadan kalktı, yaşlı bir zihinden bir şey çalmaya gelen unutkanlık gibi sinsi bir süreçti.

Tom, kaçınılmaz olandan gözlerini kaçırmak babında, beni, tehlike altındaki kazıdan uzaklaştırarak yakındaki daha yüksek bir yerin çıkıntısına götürdü. Bir ya da iki yıl önce orada bir hendek açmıştı. Anahtar deliğinden daha büyük değildi, belki 150 santime 60 santim kadardı. Artık zeminde görülecek hiçbir şey yoktu, mevsimin sonunda hendek yeniden dolmuştu. Tom, zemin kısa bir süre açığa çıkınca yüzeyle ilgili yapmış olduğu ölçekli krokiyi bir kolunun altına sıkıştırmıştı. Tom, her yonganın yerini belirten işaretleri bana göster-

mek için krokiyi açtı. İlk bakışta, soyut bir sanat eserine benziyordu –el tırnağından küçük ve konfeti gibi saçılmış yüzlerce şekil vardı. Önce krokiye, sonra Tom'un yüzüne baktım.

"Örüntüyü görüyor musun?" diye sordu.

Uzaydaki bir asteroit tarlasının şipşak fotoğrafı gibi görünen sayısız şekle yeniden baktım ve başımı salladım.

Yeniden bakmamı istedi ve sonra, krokinin ortasına doğru, herhangi bir yonganın bulunmadığı, tamamen siyah olan iki çift lekeye dikkatle işaret etti. Bardak altı boyutunda büyük bir şekil çifti ve yaklaşık otuz santim arkasında daha küçük bir şekil çifti vardı.

Tom gösterinceye kadar bu boşluklara dikkat etmemiştim, ama onları görünce de başım göğe ermedi.

"İşte burada, çakmak taşı işleyen biri çömelmiş," dedi. "Büyük olan iki şekil, dizlerin bıraktığı izler, daha küçük olanlar ise ayak parmaklarının izleri."

O zaman afalladım ve sonra da hep öyle kaldım. Loch Doon'dan gelen başka pek çok şey –Tom'un yapmacıksız sevimliliği, aralıksız yağan yağmur, sobadan çıkan duman– gibi, bir aydınlanma anımsıyorum. Taştan bir alete yeniden keskin bir ağız yerleştirmek için durmuş olan o kişi hakkında asla bundan daha fazlasını bilemezdik. O işi bir erkeğin mi, yoksa bir kadının mı yaptığını asla bilmezdik. Ama o kişinin, o koskoca binlerce yıl önce, evrenin neresinde birkaç dakikalığına çömeldiğini mutlak bir kesinlikle öğrendik. O erkeğin ya da kadının o anları nasıl kullandığını da tam olarak öğrendik. İsteseydim, o kişinin dizlerini, ayak parmaklarını koyduğu yerlere elimle dokunabilirdim. O avcı, o birkaç dakikalık çalışmadan sonra bir kez daha doğruldu ve sonsuzluğa yürüyüp gitti, tümüyle gözden kayboldu. Çömelmek kadar sıradan bir şeyi –çözülen ayakkabı bağını bağlamak, düşen bir şeyi yerden almak için– kaç kez yaparsınız? Bundan binlerce yıl

sonra, akıl almayacak kadar uzak geleceğe ait bir yabancının, sadece birkaç dakika duraksadığımız bir noktayı bulduğunu hayal edin. O birkaç dakikayla ilgili kanıtın, varoluşunuzun kalan tek kanıtı olduğunu hayal edin.

Arkeolojinin bana çekici gelmesinin nedeni özetle budur. Tarih, sözcüklerden –kitaplardan, mektuplardan, günceler-den, belgelerden, mezar taşlarından– oluşur. Sözcüklerin oluşturduğu öyküler, bilgilendirici ama aynı zamanda da yanlıdır, bir noktayı vurgulamak ya da bir görüşü tüm diğer-lerinden üstün tutmak için yazar tarafından şekillendirilir. Arkeoloji, insanların arkada bıraktıkları başka şeyleri inceler. O şeylerin bazıları –bir mezar, bir bina, bir sanat yapıtı– bir öykü anlatmak üzere özene bezene yapılmış ve bilinçli olarak yerleştirilmiştir. Bazıları tesadüfen düşürülmüş, farkına varıl-madan yitirilmiştir. Loch Doon'un yukarısındaki kaya çıkın-tısında dizlerin ve ayak parmaklarının bıraktığı çukurlar gibi bazıları da bilinçsiz olarak ve asla bulunma niyeti gütmeden yapılmıştır. O çukurlardan çıkardığım anlam, bir arkeolog olarak çalışırken gördüğüm başka her şeyden çıkardığım an-lamdan daha büyüktür. O izler, eylemlerimizden hangilerinin önem kazanacağını bilemeyeceğimizi, başka her şeyden daha çok anımsatıyor bana. On bin yılda, siz ve sizinkiler, ben ve benimkiler silinip gideceğiz. Büyük değer verdiğimiz hiçbir şey muhtemelen anımsanmayacak. Ama belki de bugün tü-müyle sıradan gibi görünen küçücük bir eylem ya da jest, o gelecek dünyada en büyük farkı yaratacaktır. Ne denli çok çabalasak da, nasıl anımsanacağımızı seçmek şöyle dursun, anımsanıp anımsanmayacağımızı bile seçemeyiz. O kadarına başkaları karar verir.

6.

AVCILIK

Peştera cu Oase (Kemikli Mağara)

ve hedefe kilitlenmiş gözler

Ama yüreğim, yapayalnız bir tepede avlanan
yapayalnız bir avcıdır.
Yeşildir o tepe ve yapayalnızdır, uzak,
gölgelik bir yere konumlanmış,
Beyazdır avcının taş ocağı, yitirilmiş bir
sevilen insan yüzü.

–WILLIAM SHARP,
"Yalnız Avcı"

Avustralyalı arkeolog Vere Gordon Childe, atalarımızın Tuna Koridoru'nda yürüdüklerini düşünen ilk kişiydi. Bir kez saptanınca, bu koridorun, sonu gelmez bir akışı kanalize edip yönlendirdiği kabul edildi. Milyonlarca yıl boyunca, insan yaşamının birbirini izleyen kollarına mensup bireyler, Tuna ve Ren nehirlerinin vadileri ve boğazları üzerinden kuzeye ve batıya, bugün Avrupa dediğimiz topraklara dal sürgünleri gibi yayılmışlardı. *Homo erectus*, bu hattı izleyerek Avrupa'ya ve en sonunda ta İngiliz Adaları'na ulaştı.

Homo sapiens, tüm geri kalanlar gibi bir kâşifti, yerküreye yavaş yavaş yayılan bir gezgindi. Orta Doğu'dan sonra yüzlerini yeniden doğuya çeviren bazı modern insanlar, Asya'ya ve sonra Avustralya'ya, en sonunda da bugünkü Bering Boğazı yoluyla Amerika kıtasına uzanan o eski rotayı izlediler. Bir kişi ömrü boyunca ne kadar yol kat etmiştir, kim bilir? İnsan türünün yerkürenin her köşesine yayılması, gittikçe hızlanan ilerlemelerle –birbiri ardına dağlar aşılarak, birbiri ardına nehirler geçilerek– binlerce yıl almış olabilir. Batıya yönelenler, Childe'ın Tuna Koridoru dediği nehir vadileri boyunca yol aldılar, onların soyundan gelenler, ileride Romanya-Sırbistan sınırını oluşturacak bölgeye ulaştılar. Orada, Demirkapı adıyla bilinen dik yamaçlı dar boğazlardan argonotlar gibi geçtiler.

Bildiğimiz kadarıyla, bizim gibi modern insanlar yaklaşık 40.000 yıl öncesine kadar Avrupa kıtasına ulaşmadılar. Türümüzün üyeleri, belki 177.000 yıl öncesi gibi erken bir zamanda, ileride Kutsal Topraklar adıyla anılacak bölgedeydiler. Kemik uzmanları, İsrail'in Hayfa kenti yakınında, Karmel Dağı'ndaki Misliya Mağarası'nda bulunan bir çene kemiği parçasından bu kadarını saptamışlardır. Cinsiyeti bilinmeyen genç bir yetişkinin sol üst çenesinin sadece bir bölümü olan ve yedi diş içeren bu parça, aynı dönemde ya da öncesinde dünyanın o bölgesinde yaşadığı bilinen Neandertallerin yüzlerinden farklı olduğu anlaşılan (daha dar şekilli, daha yüksek alınlı, genelde daha cılız, daha çok alt çeneye benzer) özelliklere sahiptir. Avrupa'ya o kadar yakın ve yine de, anlaşıldığı üzere, bir o kadar uzak. Göründüğü kadarıyla, aynı soydan başkaları belki 60.000 yıl önce ta Avustralya'ya, Afrika'ya çok daha uzak bir yere kadar ulaşmış oldukları için, şu soru akla geliyor: Batıya giden yolu atalarımıza kapatan neydi?

Bu ataların yaşamı her zaman çok uyanık olmalarına, ustaca davranmalarına ve hata yapmamalarına bağlıydı. Kendile-

rinden büyük avları alt etmek istiyorlarsa, tehlike korkusunu sindirmeleri gerekliydi. Yetenekli, yürekli oldukları –ve Avrupa kıtası zengin avlanma alanları vaat ettiği– halde, onları böylesine uzun süre uzakta tutan neydi?

Arkeologların ve paleontlogların önerdikleri bir açıklama, zaten o topraklarda insanların, en azından başka bir türe mensup olanların, fiilen yaşıyor olmalarıdır. Bu düşünceye göre, doğuya yönelen *Homo sapiens*'ler, sahil boyunca gitmiş ve yol alırken deniz ortamından yararlanmış olabilirler. Bu, önceki sakinlerin –Neanderthallerin, *Homo erectus*'ların vb.– göz ardı ettikleri ya da kaçındıkları bir kaynak olabilir. En genç yeni gelenler, kimsenin kullanmadığı boş bir niş buldukları için, dünyanın kıyı boyları onları çağırarak hep daha doğuya doğru götürdü. Bunun aksine, Avrupa kara kütlesinin içlerine doğru ilerlemek için, belki zaten çok önce başkalarınca el koyulmuş topraklara girip hayvanları ve başka besin kaynaklarını izlemek gerekliydi. Hayli becerikli olan Neandertal avcılar üstünlük kurmuş olabilirler. *Homo sapiens*'ten daha iri yapılı ve daha güçlü, çoğunlukla buz gibi ve karanlık bir iklime uzun zaman önce bedensel uyum sağlamış olan Neandertallerin tehditkâr varlığı, güneyden gelmek isteyenleri bu göç isteğinden caydırmış olabilir. Koyu tenli ve tüysüz olan o yeni gelenler, başkalarının egemen olduğu çok soğuk bir ülkenin içlerine ilerleme düşüncesi karşısında korkudan ürpermiş olabilirler.

Almanya'nın Aşağı Saksonya bölgesindeki Schöningen'de bulunan bir kazı alanından 1994-1998 arasında aşamalı olarak çıkarılan ağaç mızraklar, modern ciritlerle aynı gelişmişlik düzeyindeydi. Ladin ya da çam ağacından yapılmış mızrakların her biri 180 ila 240 santim uzunluğundaydı. Bunları yapanlar, günümüzde atletlerce fırlatılan ciritler gibi, ağırlığı, mızrağın ön üçte birinde toplamayı öğrenmişlerdi. Bu zarif

ve sevimli mızraklar, 60 metreyi aşan mesafelerde öldürücü olurdu. Bunlar, Neandertallerce yapıldı. Yabanıl dünyanın o eski hâkimlerinin teknik yeteneklerine ilişkin algılar, işte bu kanıtlarla değişti. Böyle üstün nitelikli mızraklar, avcıların uzaktan saldırabildikleri ve öldürebildikleri anlamına geliyordu. Bunların yapımı ve kullanımı, avcı gruplarının ayrıntılı olarak haberleşebildiklerini, büyük, tehlikeli avları izlemek için önceden planlar yapabildiklerini ve buna göre silahlanabildiklerini akla getiriyordu. Kısacası, onların, daha önce düşünülmüş olabileceğinden daha modern, daha *insani* oldukları açığa çıktı. Neandertallerin kolay oyuna getirilip alt edilebilen sefil budalalar olmaları daha önce muhtemel göründüyse bile, Schöningen mızrakları gibi buluntular, bu izlenimin yeniden düşünülmesini zorunlu kıldı. Ne de olsa, onların Avrupa'nın avlanma alanları üzerindeki denetimi dokunulmaz olarak kaldı ve binlerce yıl sürdü.

Evlerini Lepenski Vir'de kuran avcı-balıkçılar da zamanla Tuna Koridoru'nu izleyeceklerdi. Daha sonra, onların da yerini, Çatalhöyük'te komşularıyla koyun koyuna yaşamış olan çiftçiler gibi çiftçiler alacaktı. Tapınaklardan, dikili taşlarla kurulmuş anıtlardan ve dairelerden önce, yaşayanlar ve ölüler için yapılmış evlerden önce, toprağın üzerinde herkesin bildiği ve sayısız kez kullanılarak bilinçdışı biçimde korunup sürdürülen yollar vardı.

Neandertallerin Avrupa'sı, bir buz devrinin öteki yüzündeydi. Hızla ilerleyen bilim Neandertallerin yaşamına ve zamanına ışık tutmasına karşın, onlar hâlâ bir muammadır. Onların soyu, tükenip yok olmadan önce, binlerce yıl boyunca evrilerek ve değişen bir dünyaya uyum sağlayarak, yarım milyon yıl varlığını sürdürmüş olabilir. İlk kez 1856'da, Düsseldorf yakınındaki Neander Vadisi'nde Neandertallerin iskeletlerine rastlamamızdan beri, onlardan söz ederken ço-

ğunlukla incitici bir dil kullandık. O ilk kemiklerin iri yapılı bir bedeni ima ettiğini düşünerek, ahmaklara özgü tembel, hantal bir yürüyüşlerinin olduğunu farz ettik. O günden beri bu önyargıda kısmi bir düzelme olmuş, Neandertallere biraz saygı gösterilmeye başlanmıştır, ama onlar hâlâ bizim gölgemizde iki büklümdür. Onları hâlâ kendimizden uzak tutar, herhangi bir akrabalığı kabul etmeyiz. Onlar düşük düzeyde ve bizden aşağıdadır.

Kutsal Kitap'ın Yaratılış bölümünün de bunda payı vardır. İshak'ın karısı Rebeka ikiz bebek bekliyorken, Tanrı ona, karnında "iki çeşit insan" taşıdığını söyledi. "Biri öbüründen güçlü olacak," dedi. Önce Esav doğdu, büyük oğul oldu. Tüm vücudu kıpkırmızı tüylerle kaplıydı, "tüylü bir cüppe gibi"ydi. Esav annesinin kucağına verilmeden önce, henüz doğmamış küçük oğul, Yakup, Rebeka'nın rahminden bir kolunu çıkararak, Esav'ın topuğunu yakaladı, sanki onu geri çekmek istiyordu. İkizler büyüyüp yetişkin erkek olunca, çok farklı kişilikler sergilediler. Esav, "kırları seven usta bir avcı" olurken, Yakup "hep çadırda oturan sakin bir adam"dı. Yakup, zamanla, ağabeyini kandırıp miras hakkını elinden almak için tüm zekâsını ve hileciliğini kullandı. Yakup, babasının tüm mallarının yanı sıra, desteğini de elde etti. Böylece Esav'ın tüm haklarını gasp etti. Kutsal Kitap'taki bu öykü, bizden büyük soydaşımıza yaptığımız şeyin fosil bir anısı mıdır? Neandertalleri birer canavar gibi, mağaralarda ve köprü altlarında saklanan birer gudubet gibi anımsayarak, onların mirasını, yani dünyayı ellerinden almamızı haklı gösterip kendimizi mi rahatlattık?

Şubat 2002'de, mağara dalgıçları, Romanya'nın Anina kasabası yakınında, Demirkapı'nın altındaki odalara ve yer altı galerilerine giden suyla dolu tünellerden sürünerek ilerlediler. Bir duvardaki minicik bir aralıktan, soluk verir gibi hava

akımı geldiğini hissettiler. Bu aralığı genişletmek üzere kazdıktan sonra birer birer kıvrılıp bükülerek yeni bir yere ulaştılar ... aynı zamanda da çok eski bir yerdi burası. Buldukları alanı, Romence "kemikli mağara" anlamına gelen Peştera cu Oase olarak adlandırdılar. Arkeologlar, o mağaracılarca keşfedilen boşluklara, 17.000 yıldan beri insan ayağının basmadığını saptadılar. Sayısı 5.000'i aşan kemikler, mağara ayılarına, kurtlara, keçilere –her türden memeliye– aitti. Ayı kemiklerinden bazıları, sanki birer doğal sunak gibi, çok uzun zaman önce insanlarca özenle yerleştirilmiş, kayalar ve çıkıntılar üzerine konulmuştu. Yakında bir insan çene kemiği bulundu ve bu, tüm o insan kalıntıları koleksiyonunun ilkiydi. Radyokarbon tarihleri, bu insan kemiklerinin yaklaşık 38.000 yıllık olduğunu düşündürüyordu; Avrupa'da en eski modern insan kanıtı buydu.

Kemik uzmanları bir melezle –*Homo sapiens* ve *Homo neanderthalensis* DNA'larının karışımıyla– karşı karşıya olduklarını kavradıkları zaman Peştera cu Oase çok merak uyandıran bir yer oldu. İlk ipuçları, kemiklerin kendisindeydi: Çene kemiklerinden biri, modern insan yüzüne özgü bir çene ucuna sahipti; başka bir kafatasının alın kısmında, Neandertallerin çok belirgin bir özelliği olan kaş çıkıntısı bulunmuyordu. Buraya kadar her şey çok modern; ama yine de diğer kemik parçaları başka bir şey düşündürüyordu. Esasen modern gibi görünmekle birlikte, bunlarda eski bir şeyler de vardı. DNA analizinin sonuçlarının ortaya çıkardığına göre, Peştera cu Oase kemiklerinin en azından birinde, Neandertal genetik şifre örgüleri içeren uzun bölümler vardı, öyle ki o birey, Neandertal ve Modern insanın ilk çiftleşmesinden ancak dört ila 6 kuşak uzaklaşmış olabilirdi.

Türlerin bir noktada birbirleriyle karıştığını bir süreden beri bilmekteyiz: Tüm modern Avrupalı halkların genetik

şifresinde Neandertal DNA'sı vardır. Kemikli Mağara'da bulunan kalıntılar, bizi beklenmedik biçimde o birleşmelerin birine yaklaştırıyor. Bugün geçerli düşünceye göre, dünyadaki tüm farklılık, o iki türün karışmasından kaynaklanmış olabilir; bizi biz yapan şey bu olabilir. Geleceğin anahtarını, ne Afrika'dan çıkan *Homo sapiens*'in ilk modeli ne de Neandertaller elinde tutuyordu. Birlikte dünyaya getirdikleri melezin, en iyi hünerleri öğrenmiş olması muhtemel, hatta mümkün görünüyor.

Melezler, Doğa Anaya çaktırmadan meydana gelir. Doğa, türleri birbirinden ayrı tutan mekanizmalar kurmuş olmasına karşın, doğurduklarından bazıları kendini göstermek için şansını dener. Erkek bir eşekle dişi bir at çiftleştiği zaman, sonuçta bir katır doğabilir. Katır, özellikle erkek katır, çoğunlukla kısırdır; yavru dişiyse, ileride gebe kalıp doğurabilir. Katırlar, gerek atlardan gerekse eşeklerden daha zeki, daha sadık, daha sağlıklı ve daha inatçı olmalarıyla tanınır. Katır, türlerin karışmasının arzu edilen bir sonucudur.

Avcılar avlanırlar. Olası hedefler için her zaman tetikte olmalıdırlar. Yaşamın kendisi bir avcıdır ve nihai hedef, baş hedef, daha çok yaşamdır, bu ise erkek ile dişinin bir araya gelip çiftleşmesiyle ve yavru üretmesiyle gerçekleşir.

Kuzeybatı yönünde ilerleyen bir *Homo sapiens*, Tuna Koridoru boyunca bir yerde bir Neandertalle karşılaştı. Belki önceki bir erkek, sonraki ise bir kadındı: Kartların nasıl çıktığını bilemeyiz. Beraber oldular ve bu birleşmenin ürünlerinden en az biri verimli sonuçlandı. Âdem ile Havva öyküsüne daha ne kadar yaklaşmalıyız? Onların kemikleri, oralarda bir yerlerdedir; elbette toza dönüşmüş olarak.

Tuna Koridoru günlerinden bu yana dolanıp uzun bir yol aşmış durumdayız. Türümüzün bir zamanlar saygıyla karışık korku duyduğu şeyler azalmıştır. Yeryüzündeki en yüksek

yer olan Everest Dağı bile bir şekilde aşağımızdadır. Zirvenin eski adlarından biri olan Çomolungma, Dünyanın Ana Tanrıçası anlamına gelir. O adın önemli sayıldığı zamanlarda, dağın zirvesine çıkmayı düşünmek şöyle dursun, yamaçlarından geçmeye çalışmak bile günahtı. Bugün dağcıların ana kampı bir çöplüktür. Gittiğimiz her yeri kirletip öylece bırakıyoruz; dokunduğumuz her şeyi bozup pisletiyoruz.

Havva, hepimizin annesi, oralarda bir yerlerde bulunmamak üzere kaybolmuştur. Doğal benliklerimizden öylesine uzaklaştık ki, kendi annemizi özlemek şöyle dursun, tanımıyoruz bile. Gözlerimizi açmalı ve her zaman bulunduğu yerde –tüm çevremizde– onu görmeliyiz. Er ya da geç, onun bağışlayıcılığına sığınmalı ve olumlu düzeltmeler yapmaya başlamalıyız.

Chauvet Mağarası

ve hayvanlar âlemi

Erken soydan insanlar, tüm devekuşlarının atası büyük devekuşunun kanadının altından ateşi kapıp kaçtıkları ve kendi bencil amaçları uğruna kullanmaya başladıkları zaman, işte o zaman, hayvanlar insanlardan korkmaya ve kaçmaya başladılar. Ama kaçsalar bile, ilk başta insanlarla uyum içinde söyleşmiş oldukları sesin anlamını hiçbir zaman unutmadılar.

–LAWRENCE VAN DER POST,
A Story Like the Wind

Encyclopaedia Britannica'ya göre, "sanat tarihindeki ilk kusursuz gelenek", Paleolitik Çağ'da (Eski Taş Çağı'nda) ortaya çıkan ve Orinyasiyen (Aurignacian) denilen kültürdür. Yaklaşık 20.000 yılı kapsayan bu dönem, Güney Fransa'daki Haute-Garonne ilinin Aurignac kasabasında bulunan Aurignac Mağarası'na atfen bu adla anılır; o geçmiş dönemin izlerine ilk kez orada rastlanmıştır. Mağarayı kullanan avcılar, arkeologların öteden beri –Les Eyzies'deki Abri de Cro-Magnon adlı başka bir mağaraya atfen– Cro-Magnon dedikleri soy-

dandılar. Orada bulunan 30.000 yıllık beş iskeletten, bu insanların gürbüz ve güçlü oldukları anlaşılıyordu. Bizim ilk atalarımız, Avrupa'daki ilk tam modern insanlar, onlardı, Cro-Magnonlardı. Hiç kimse kesin bilmiyor ama olasılıkla onların soyu 40.000 yıl ya da daha uzun zaman önce kıtada yaşıyordu. Kıtadaki varlıklarının en azından ilk 10.000 yılında, burayı Neandertallerle paylaştılar.

O Cro-Magnonlar, son iki buz devri arasındaki ılıman yıllarda Avrupa'da yaşadılar. Kendilerinden önceki Neandertaller gibi, onlar da birçok mağarayı kullandılar. Fransa'nın kireçtaşı mağaralarında, çağlar önce hızla akan suların açtığı ve geride bıraktığı dolambaçlı, kıvrımlı mekânlarda, sanat yaptılar. O sanatın açığa çıkardığı şey, canlı olmanın ne anlama geldiği sorusuna verdiği yanıt, ilk atalarımızın, hayvanlar âlemindeki yerlerini bildikleri ve anladıklarıdır.

Aralık 1994'te, Jean-Marie Chauvet'nin de aralarında olduğu üç mağara kâşifi, Güney Fransa'nın Ardèche bölgesinde, Le Pont d'Arc denilen devasa bir doğal kireç taşı kemerin yakınındaki bir kaya duvarda bulunan dar, alçak bir delikten içeri girdiler. Aslında oraya gelmeleri, Chauvet'nin arkadaşı olan ve dostları arasında Baba lakabıyla anılan mağara araştırmacısı Michel Rosa sayesinde oldu. Baba, aynı yılın ilkbaharında, bu delikten hava esintisi geldiğini hissetmiş ve ötesinde mağaraların olduğunu tahmin etmişti. İçeriye girememiş ama bu keşfini Chauvet'ye anlatmıştı. Chauvet, yılın sonunda iki arkadaşıyla birlikte döndü. Buldukları şey, Le Trou de Baba, "Baba Deliği" adıyla bilinmeliydi, ama onun yerine, Chauvet Mağarası olarak bilinir.

On binlerce yıl önce karanlığın peşine düşüp o yöne gelen Cro-Magnonlar, elbette başlarını kaldırıp kemere baktılar ve onda, bir mamutun kambur sırtının genel çizgilerini gördüler. Bu manzaranın verdiği heyecanla, orada yer altı dünya-

sını aradılar. Mağaraya erişmek için kullandıkları giriş, Chauvet ve arkadaşlarınca kullanılan minicik delik değil, yirmi küsur bin yıl önce kayaların kaymasıyla kapanan başka, daha eski, daha kolay bir yoldu. Ama o yol açık kaldığı sürece, başka bir dünyanın ana giriş kapısı oldu. Hayvan biçimindeki kemerden esinlenmiş olsunlar ya da olmasınlar, ışığı arkada bıraktılar; onların dünyasında, mamutların, mağara aslanlarının, yaklaşık 3,5 metre yüksekliğindeki ayıların ve megaloseros denilen, bir ağacın yayılmış dalları kadar geniş boynuzları olan dev geyiklerin sırtlarına vuran ışığı.

O sanatçıların, o avcıların o mağara içinde, bir evde yapılabilecek şeylerden herhangi birini hiçbir zaman yapmadıkları anlaşılıyor. Zaman zaman kayalıktan hayvanları çağırmak için gelerek, yalnızca saygıyla ya da belki korkuyla içeri girdiler. Yukarıdaki dünyada onları gizlice izlemenin yanı sıra, aşağıdaki dünyada yol arkadaşlarının başka bir özünü aradılar ve bu nedenle av, dünyanın rahminde başladı. Orada ateşler yaktılar ve resim için odun kömürü hazırladılar. Kanın ve yaşamın rengi için kırmızı demir cevherini toz haline getirip aşı boyası elde ettiler. Çıra ve mum ışığı altında, uygun görünen yüzeyler bulup düzelttiler, böylece hayvan ruhlarının, kendilerinin görebilecekleri ve kararmış parmaklarıyla, at kılından fırçalarıyla kabataslak çizebilecekleri yerlerde belirmesini sağladılar. Aslanların dev yaban sığırlarını avlamalarını seyrederken gördükleri kasları ve hareketleri yansıtmak için canlı kayadaki dalgalanmalardan –alttaki yaşam belirtilerinden– yararlandılar, masum ayı aileleri çizdiler, doludizgin koşan at ve dağ keçisi sürülerini resmettiler; uzun zaman önce duvarı düzleştirmiş olan su gibi kayalıktan aşağıya dökülen hayvanların oluşturduğu bir curcuna.

Chauvet, 30.000 yıl önce sönen ateşlerin küllerinin hâlâ huzur içinde yattığı donmuş zamandır. Cro-Magnon erkek-

lerinin, kadınlarının ve çocuklarının ayak izleri, tabanın tozlarındadır. Ayı pençelerinden kalan derin çizikler duvarlarda ve o kocaman hayvanların kışladıkları çukurluklar tabanda durur. Arkeologlar, mağaradan 150 ayı kafatası çıkardılar; ayılar zaman zaman burayı kullanmıştı. Aşı boyasıyla sıra sıra ve kümeler halinde çizilmiş birçok parça, figüratif sanat kadar etkileyicidir. Biri küçük, diğeri büyük ve birinin parmağı eğri olan iki Cro-Magnon, sırayla, kâselere avuç avuç sulandırılmış boya koyup, kayaya fırlatır. Orada, zamanın durduğu karanlıkta, düşünceleri ve dokunuşları yakındır.

Cro-Magnon, *Homo sapiens*; hayvan olduğunu bilen ilk hayvanlar biz olabiliriz. Bu hep zor bir durum olmuştur. Kendimizin ve zamanın, başlangıcın ve sonun farkındayız. Hayvanlar arasında yalnızca biz, niçin diye sormadan edemeyiz. Her şey niçin? Öyle görünüyor ki, belki de onlar, kendileri ile dört ayaklı dostları arasında pek az ayrım yapıyorlardı; ayı birader, aslan bacı. Profillerden bazıları, özellikle aslanlar, insani bir şeyler yansıtır, türlerin bir kaynaşması gibidir. Yazarlığa heves edenlere, bildikleri şeyler hakkında yazmaları söylenir; avcılar, kimi avladıklarını bilmelidirler.

Kaba Taş Çağı avcıları, hayvanlar âlemindeki birer hayvan ve insandılar. Her zaman, her an tehlikeyle karşı karşıyaydılar. Yaşam, bükülü avuçlara alınmış su gibiydi. İnsanlar, kendilerinden daha güçlü ve daha hızlı pek çok yaratıktan sayıca çok daha azdılar. Ama o insanlar, aslan için, kurt için, dişlerini ve pençelerini çıkarmış bekleyen diğer yırtıcılar için kolay av olmakla birlikte, eşsiz becerilere sahiptiler. Koşabilir ve taşıyabilirlerdi. Silahlar düşünüp tasarlayabilir ve üretebilirlerdi. Yırtıcılarla göğüs göğüse dövüşmek yerine, geride durabilir ya da yukarıdaki dallarda bekleyip, mızrakla veya okla ölüm yağdırabilirlerdi.

Hayvanların geçmişte avcılarca anlaşılan bir dille konuştukları bir zaman olmuşsa, kesinlikle işte o zamandı. Bilmediğimiz başka pek çok şey arasında, insanoğlunun konuşmasının başka hayvanlarca çıkarılan ötüşlerden ya da seslerden ne zaman ayrıldığını kesin olarak söyleyemeyiz. Türümüzün, plan yapmak ve fikir paylaşmak için dili ve sözcükleri kullanmaya ne zaman başladığıyla ilgili kehanette bulunamayız.

Atalarımız, hızlı ve hünerli elleriyle odunları birbirine çatarak ateş yaktılar ve böylece, yırtıcı hayvanları alevlerle uzak tuttular ya da ürkütüp can havliyle koşmaya sevk ederek, önceden hazırladıkları tuzaklara ve dik kayalıklara sürdüler. Atalarımız kuşkusuz oldukça dayanıksızdılar, ama kendi çaplarında tehlikeliydiler. Onlar da yırtıcı, avcıydılar ve her şeyden önce, kendilerinin ve soydaşlarının bekasının, hedefi tanımaya, hedefe yaklaşmaya ve darbeyi indirmeye bağlı olduğunu biliyorlardı. Hedefi vuramamak, her anlamda ölüm kalım meselesiydi.

İngilizce "*to err*" fiili, Latince *erro*'dan alınmıştır. *Erro*, dilbilimsel olarak, Sanskritçe *arsati* ve ön Hint-Avrupaca *ers* yüklemlerine yakındır: Her ikisi de "başıboş dolaşmak" anlamına gelir. Tüm durumlarda, bir amaçsızlık, hedef gütmeme anlamı vardır. Yunanca *hamartano* fiili, "hedefi kaçırmak" anlamına gelir; özgül olarak mızrak atmayla ilgilidir. Yeni Ahit'in Yunanca basımında, *hamartano* ve *hamartia* (isim hâli), "günah işleme" ve "günah" anlamında, yani çöküşe götüren bir zayıflık ya da kusur anlamında kullanılır. Bu bağlamda, "günah işlemek", hedefi kaçırmaktır. Günah işleme, Tanrı'nın gözünde bizim yanlış şey yapmamız anlamını kazanmıştır. Ama kökleri izleyip yeterince derine inerseniz, ilk günahın, Paleolitik Çağ'ın Orinyasiyen döneminde Cro-Magnonlar gibi avcılar bakımından, bir şeyi mızrakla vuramamak olduğu anlaşılır.

Sözcüklerimizin kökenlerini bilsek ve anlasaydık, çok daha fazlasını anlardık. En uzak atalarımızın sürekli derin düşüncelerle cebelleştiklerini, anlamaya çabaladıklarını, anlam avına çıktıklarını fark etmek bana önemli görünüyor. İnsanlar, yazının başlamasından beri, bir kişinin, bir kahramanın, ailesini ve diğer tüm tanıdıklarını geride bıraktığı bir öykünün ayrı yorumlarını kaydetmişlerdir. O kahraman, babasını karanlıktan kurtarmak için, yer altı dünyasının yolunu tutar ve orada, kendini nasıl dışa vururusa vursun, bilinmeyenle dövüşür. Babasını geri alınca, dünyayı düzeltecek bilgelikle yeniden aydınlığa döner. Öykü, yazıdan daha eskidir. İnsanların bir ateşin çevresine toplanıp, anlama arayışı içinde yer altı dünyasına yolculuğa çıkan kahramanın uğraşlarını bir öykücünün ağzından dinledikleri zamanların ne kadar uzun sürdüğünü bilmemizin hiçbir yolu yoktur.

Yabanıl bir dünyada on binlerce yıl önce, buzullar yumuşayıp erirken, avcılar, yaşamın, gündelik olarak görebildiklerinden ve duyabildiklerinden daha fazlasını içerdiğini biliyorlardı. Bizim hayal bile edemeyeceğimiz tehlikelerle ve çetin zorluklarla kuşatılmış olmalarına karşın, yanıtlar aramaktan geri durmadılar. Onlardan bazıları, birlikte yaşadıkları ve muhtaç oldukları hayvanları çağırmak için, karanlığın içine girmeyi göze alarak, ateşi ve sanatı kullandı. Hayvanları kayanın yüzeyine getirdikten, o kayayı tümseklere ve dalgalı kıvrımlara dönüştüren hareketlerini seyrettikten sonra, onları siyah ve kırmızı çizgilerle tasvir ettiler. Dizginleri ele geçirmeye, yaşamlarını borçlu oldukları hedefleri görmeye çalışıyorlardı. Bugün bile, öğrendiğimiz ve bildiğimiz onca şeye karşın, hâlâ yönden yoksunuz ve hedeflerimizden emin değilsek, yalnızca amaçsız, başıboş dolaşıp dururuz.

Carnac Taşları

ve dikkat

Carnac taşlarına dönersek (daha doğrusu, onları geride bırakırsak), eğer birisi, tüm bu görüşlerden sonra ... benim görüşümü sorsaydı, karşı konulmaz, çürütülemez, tartışılmaz bir görüş ortaya atardım. ... Benim görüşüm şudur: Carnac taşları, sadece büyük taşlardır, o kadar!

–GUSTAVE FLAUBERT,
Par les champs et par les grèves

Geçmişin korunması, çağdaş bir seçimdir. Konuşmanın başlangıcından beri, insanlar birbirlerine öyküler anlatmışlardır, geçmişe dair –gerçek ya da hayal ürünü– öyküler de bunlar arasındadır. Yazıyla birlikte, önceleri yalnızca ezberde tutulan şeyleri kalıcı olarak kaydetme olanağı doğdu. Herodot, Ksenofon, Polybios, Sezar... Milattan önceki yüzyıllardan başlayarak kayıt tutan tarihçilerin listesi uzundur. Ama belirli yerler ve şeyler çevresinde zamanı durdurma –bunları koruma ve sıkıca mühürleme– arzusu, çok daha yakında ortaya çıkmış bir gelişmedir.

İngiliz antikacı William Stukeley, 1720'lerin başında, Avebury Taşları'na yakın dikkat gösteriyorken, oralı köylüler, bu

yeri paramparça etmek için hummalı bir faaliyet içindeydiler. Bu taş çemberler, başka bir açıklama olmadığı için, sıklıkla kötü bir şeylerin eseri –taş kesmiş devler, cadılık için hazırlanmış sahneler– olarak görüldü. Taşlar, çoğunlukla, şu ya da bu tür kâfirlerin eseri sanıldığı için, yalnızca yakılıp yıkılmaya, parçalanıp dindar Hristiyan evleri için inşaat malzemesi olarak kullanılmaya layık görüldü. Bu anıt birçok menhirin kaderini paylaşmaktan Stukeley sayesinde kurtuldu. Bu adaların her yanında benzer öykülere rastlanabilir; şu ya da bu kilise papazı, cemaatini bu antik alanlara karşı kışkırtıp büyük bir kinle doldurur ve buraları yıkmaya teşvik eder. Kim bilir, böyle kaçı yok edildi? Bugünkü alışkanlığımız, katedralleri korumak, büyük paralar harcayarak özenle devam ettirmektir. Oysaki geçmişte, yeni bir başpiskoposun Tanrı'nın eski evini yerle bir ettirmesi ve onun yerine daha yeni, daha iyi bir yapı kurdurması yaygın bir uygulamaydı. Dedelerimiz duygusal değillerdi.

On yedinci ve on sekizinci yüzyıl antikacılarının öykülerinde, antik memelilerin –mamutların, kılıç dişli kaplanların, gergedanların vb.– binlerce yıl el değmeden kalmış kemikleriyle dolu mağara keşiflerine ilişkin bir sürü şey anlatılır. Rahip William Buckland, Ocak 1823'te, Gower'ın Paviland yöresinde bulunan Yellow Top Headland'deki Goat's Hole Cave'den içeriye girip aşağıya indiğinde, mağara tabanının antik hayvan kalıntılarıyla dolu olduğunu gördü ve bunların, Nuh tufanında boğulan yaratıkların kanıtı olduğunu düşündü. Ama gözden ırak boşluklarda yatıp duran şeyler yalnızca hayvan kemikleri değildi. 1797'de Somerset'te Mendip Hills'deki Burrington Combe yakınında bulunan bir tavşan deliğini kazarak açan iki adam, farkına varmadan bir mağaraya girdi. Zemine sıra sıra güzelce dizilerek yatırılmış yüz ya da daha çok insan iskeleti vardı. Olay bu şe-

kilde kapandı. Bu keşfi muhtemelen meyhanede sıradan bir hikâye olarak anlatmakla yetinen ikili, bu yere herhangi bir anlam yüklemek için hiçbir neden görmedi. 1860'ta William Boyd Dawkins girişi genişletinceye ve bulunan yere, akıl hocası ve dostu antikacı William Talbot Aveline'den dolayı Aveline's Hole adını verinceye kadar, buraya yeniden göz atma zahmetine kimse girmedi. 1914'e kadar doğru dürüst bir arkeolojik araştırma da yapılmadı, ama o zamana kadar iskeletlerin yalnızca yirmi biri kalmıştı (tavşan avcılarınca yapılan ilk sayımın doğru olduğu varsayılırsa). Bu iskeletler, 1940'ta bir Kasım gecesi Alman Hava Kuvvetlerine ait bir bomba Bristol Müzesi'ne isabet ederek çoğunu havaya uçuruncaya kadar bu müzede sergilendi. Parçalar ancak günümüze yakın yıllarda incelendi ve 10.000 ila 11.000 yıl önce yaşayıp ölmüş Mezolitik (çelimsiz, geriye pek az iz bırakan) avcılara ait oldukları saptandı.

Suffolk-Norfolk sınırındaki Thetford köyü yakınında, Grime's Graves adıyla bilinen Neolitik çakmak taşı madenleri vardır. Yerin altına inen o yollar, bin yılı aşkın süre önce fark edildi; Anglosaksonlarca verilen bu isim, bu taş ocaklarını, onların kukuletalı tanrısı Grim'in açtığını düşündüklerini gösteriyor. Ancak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında (arkeolog papaz William Greenwell tarafından) doğru dürüst araştırılan bu yerlerin, 5.000 yıl önce çiftçilerin balta ağzı yapmak üzere çakmak taşı aramak için açtıkları madenlere inen derin kuyular olduğu saptandı. Geyik boynuzundan yapılmış kazmalar, odaların duvarlarına dayanmış olarak, nasıl bırakıldılarsa öylece duruyordu. Depremler ve heyelanlar girişi kapatmıştı, içeridekiler binlerce yıl huzur içinde uyudular.

Öyle görünüyor ki, atalarımız, anıtlarla, insan eseri nesnelerle ve kemiklerle dolu coğrafyalarda işlerini çok uzun zaman yürüttüler ve bunların varlığını ya göz ardı ettiler ya da

önemsemediler. Dinsel bağnazlığın etkisiyle verilen zarar bir yana, geçmişin kanıtları kendi hallerine bırakıldı. Belki yakın zamanlara kadar hayat son derece zordu, tekdüze işler günün tüm saatlerini dolduruyordu ve tozlu kuytularda unutulmuş şeyleri aramaya hiç boş zaman kalmıyordu.

Kuzeybatı Fransa'nın Bretonya bölgesindeki Morbihan ilinde, Carnac'ın kuzeyindeki alanlarda, uzunluğu 1,5 kilometreden fazla olan, sıra sıra dizilmiş dikili taşlar vardır. Belki 6.000 ya da 7.000 yıl önce yerleştirilmişlerdir; kimse kesin olarak bilemez. Taşların yanı sıra, ölülerin kalıntılarını güvende tutmaya yarayan tümülüsler ve dolmenler de vardır.

Çoğu zaman ufukta gözden kaybolan taş sıraları baş döndürücüdür. Paralel çizgilerden çok, damarlar gibi örüntüler oluşturur. Aralarında durursanız, kolayca büyülenmiş gibi olursunuz. İlk başta nasıl düzenlenmiş olursa olsun, bugün orada duran şey, modern müdahalelerin ve restorasyon çalışmalarının sonucudur. Zamanla, taşların çoğu değilse bile birçoğu devrilmiştir. Yaşlıların dişleri gibi, yekpare taşları sarsıp yuvalarından oynatan depremlerin de bunda payı olabilir.

On sekizinci yüzyılda taşlara biraz dikkat gösterilmiş ve bunları açıklamak için her türden görüş ortaya atılmıştır; bu taş sıralarının, dinsel bir üniversitenin temelleri olduğu ya da yıldızların hareketlerini seyretmeye yaradığı öne sürülmüştür. Monsieur de la Sauvagère isimli bir Fransız mühendis, Sezar'ın asker çadırlarına destek direği olarak bu taşları diktirdiğini öne sürdü. Fransız romancı Gustave Flaubert, Mayıs 1847'de Carnac'ı ziyaret etti, çeşitli yorumları değerlendirdi ve bunların "sadece büyük taşlar" oldukları dışında başka bir şey söylenemeyeceğine ya da söylenmemesi gerektiğine karar verdi.

1860'larda, James Miln isimli İskoç bir antikacı o kocaman taşlara ilgi duydu ve ayakta kalanların ne kadar az olduğuna dikkat çekti. Zacharie Le Rouzic isminde oralı bir adamı kendine yardımcı olarak tuttu. Miln, başka şeylerden etkilenmesinin yanı sıra, bunları dikmiş olan kabilelerin azminden de etkilendi. *Excavations at Carnac*'ta şöyle yazıyordu: "Dünyanın efendileri Romalılar [buradan] gelip geçtikleri hâlde, ilkel inşaatçılar soyunun nasıl olup da hâlâ varlığını koruduğunu sormadan edemiyor insan."

Miln'in ölümünden sonra Rouzic çalışmaya devam ederek, taşları yeniden dik konuma getirdi. O zamandan beri başka düzenlemeler de yapıldı. 1930'larda ve yine 1980'lerde, yol yapımı için taşların yeri değiştirildi. 1991'de Ulusal Varlıklar Bakanlığı devreye girerek, serbest girişi kısıtlamak için taşların çevresine çit çekip kapı koydu (talihin cilvesine bakın ki, çirkin yeşil çitlere yer açmak için o zaman da birçok taş taşındı). 2002'de, kendine Hep Birlikte Kolektifi adını veren bir protesto grubu, anahtarları ele geçirerek kapıları açtı. Tüm bunların biraz keşmekeşe yol açtığını söylemek doğru olur; belki kısmen iyi niyet vardı, ama Carnac Taşları'nın bugünkü durumunun tüm o binlerce yıl öncesindekine ne ölçüde benzediğini herkes tahmin eder. Bunları yapanların düşüncesindeki ince ayrıntılar kesinlikle kaybolmuştur. Taşları özgün tasarıma yakın şekilde salt yeniden dikmekle, geçmişi taklit etmekten, papağan gibi anlamadığımız sesler çıkarmaktan fazlasını yapmayız.

Carnac'a turistler ve ziyaretçiler gelip giderler. Bazı günler, taşların çevresini başıboş gezenler ve meraklılar doldurur. Birkaç yıl önce ziyaret ettiğimde, ben de o taşlara şaşırıp kaldım. Her biçimdeki ve büyüklükteki kocaman granit taşların ne kadar çok olduğunu gördüğünüzde, antik tutkunun boyutunu kavrarsınız ancak. Nasıl ve hangi nedenle yerleştirilmiş

olurlarsa olsunlar, bu taşlar, en azından muazzam bir çabaya tanıklık ediyor.

Taşları ve mezarları gezerken, bana Fransız arkeolog Serge Cassen rehberlik etti; taş sıralarının, çiftçilerin değil, avcıların eseri olduğunu söyledi. Son buzul devrinde Bretonya'da büyük olasılıkla buzul bulunmuyordu, demek ki avcılığa dayalı yaşam biçimi, türümüzün ilk yaşam biçimi, daha uzun değilse bile on binlerce yıl orada kesintisiz olarak devam etmiş olabilir. Henüz buz katmanları başka bölgelere çekilirken, ataları (elbette sayıca azdılar) o topraklara sıkıca sarılmış, karada ve denizde yaban hayvanları avlayıp yiyecek toplayarak yaşamış olan insanlar, dünyalarına, devrimci fikirlere sahip yabancıların sızdıklarına tanık oldular. Kuzeyden ve doğudan gelen çiftçiler, büyük bir değişim dalgasının öncüleri, ekip dikmek ve evcil hayvan sürülerini beslemek için toprak bulma arayışıyla oraya ulaştılar.

Cassen'in fikri, etkileyici ama biraz tutarsızdı. Çevresi kuşatılan, arkalarında deniz olduğu için sıkışıp kalan avcıların, kendilerini göstermeye ve saygı duyulmasını sağlamaya kararlı olduklarının gözle görülür bir kanıtı olarak, meydan okumak için taşları dikmiş olmaları en azından olası görünüyordu. Cassen'in görüşü beni düşünmeye sevk etti. Belki bu meydan okuma sonunda işe yaradı. Belki avcılar kırbacı ellerine aldılar, yeni gelenlerin efendisi oldular. O çiftçileri –kiralık tarlaları işlemeleri ve taş sıralarını dikmeleri için– çalıştıranlar belki de avcılardı. İngiliz Adaları'nda hâlâ kümesin efendisinin avcılar olduğunu söylemek doğru olur. Erkekler ve kadınlar gösterişli kırmızı giysilerini kuşanıp atlarına binerek o aynı tarlalarda avlanmaya çıkarlarken, ekin ve hasat işlerini kim yapar, hayvanlara kim bakar? Kiracı çiftçiler tarlaları sürer ve evcil hayvanlara bakarlarken, aristokratların ve diğer toprak sahiplerinin hâlâ baş tacı ettikleri spor hangisidir?

Carnac'taki sıralı taşlar, türünün en büyüğüdür, ama kıta Avrupa'sının ve İngiliz Adaları'nın başka yerlerinde de benzer biçimlere rastlanabilir. Yakındaki *henge*'lerden Avebury'ye uzanan caddeler gibi taştan caddeler vardır. Carnac'tan çok daha küçük ölçekli olsa bile, Caithness'te ve Sutherland'de bulunan taş sıraları daha da iyi örneklerdir. Orada yirmiden çok arkeolojik alan kaydedilmiştir, en etkileyicisi ise Wick'in güneyindeki Hill o'Many Stanes'dir; orada yaklaşık 90 santimetre yüksekliğinde 200 kadar taş, güneye bakan bir tepenin yamaçlarında yelpaze şeklinde düzenlenmiştir. Orada da yorum getirme girişimleri olmuş, ama çoğunlukla bu çabalar boşa gitmiştir.

Carnac Taşları'nın korunmasını amaçlayan protestoculara göre, bu taşlar hâlâ tehdit altında. Ufak ufak hasar görüyor ya da ihmal ediliyor. Taşların durumunun alarm verdiği söylenebilir; geçmişimize ait her türden iz gerçekten çok kötü durumda. İngiltere'deki tüm anıtların en ünlüsü olan Stonehenge'in altından bir tünel geçirme tasarısı vardır. Başka yerlerde, İngiliz ulusuna ait öykülerin değişik bölümlerinde rol almış kişilerin heykellerinin ve anıtlarının –Horatio Nelson, Winston Churchill vb.– yıkılması için çağrılar yapılıyor. Anıtların duvar resimleri üzerine boya sürülüyor ya da başka bozucu işlemler yapılıyor. Bu, geçmişin silinmesi demektir. Her zaman en kolayı unutmaktır ya da hiç olmamış gibi davranmaktır.

Bazı antik alanlar ve tarihsel yapılar fosilleştirilir, yakın çevrelerinde zaman durdurulur. Ama onları yerle bir edip yeniden başlama hevesi her zaman arka planda varlığını sürdürür. Bir evi özgün haliyle restore etmeye para harcama zahmetine girmek yerine, o yapıyı yıkıp yeniden yapmanın en hızlı, en kolay ve en ucuz yol olduğunu, her inşaatçı size söyleyecektir. Her yıkım ve silme işlemiyle

birlikte, iyi ya da kötü kendi gerçekliğimizin bir kısmını yitiririz.

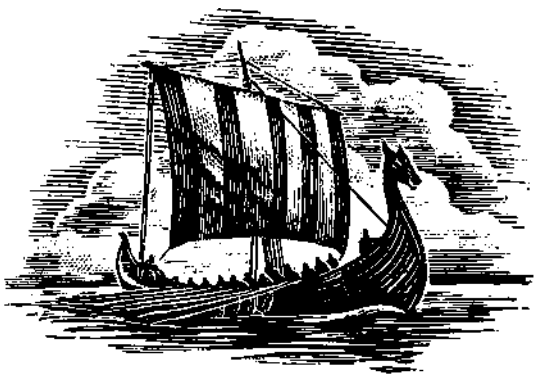
Serge Cassen'in Carnac'ta hayal ettiği gibi, umutlanmak ve esinlenmek için avcı zihniyetine bakıyorum. Anımsama edimi, geçen zamana meydan okuma edimidir. Bugün, değişim temposunun inanılmaz ölçüde arttığı bir dünyada yaşıyoruz. Çok geçmeden bizden daha zeki hale gelecek olan makinelere gitgide daha çok hizmet ediyoruz. Sabit diskler ve sunucular kayıt yapar ve depolar, ama anımsamaz. Anımsama, anlamla dopdolu olmalıdır, aksi halde elimizde yalnızca veriler olacaktır, o da aynı şey değildir. Kendimizle hep temasta kalmak ve olduğumuz yere nasıl geldiğimizi anlamak için, anımsamak gereklidir; hayatidir. Birer avcı olmalı, geçmişin, kalan her şeyin peşinden gitmeli ve avcının avını anlaması gibi, onu yakından tanımalıyız. Kanıtlar, tükenme tehlikesi altındadır. Geçmişin kendi başına varlığını sürdüreceğini, bizim başvurmamız için her zaman orada olacağını sanmak, tehlikeli bir hata olacaktır. Şimdiden ne çok şeyin unutulmuş, artık sonsuza dek kaybedilmiş olduğuna bakın. Evrende canlı bir insan olmayı anlamlandırmanın yolları, koskoca düşünce tarzları, yorumlayıp bir anlam veremediğimiz taşların gölgesinde yitip gitmiştir. Avımız, aramıza mesafe koyuyor, çünkü gözlerimiz başka yerdedir. Taşların en heybetlilerini, piramitleri dikmiş olan Eski Mısırlılar, elbette onların anlamının her zaman kavranacağını farz ettiler, ama hayır. Taşlar kalır, ama öyküleri unutulup gider.

Geçmiş, L. P. Hartley'in haklı olarak söylediği gibi, yabancı bir ülkedir. Geçmiş, bizi şimdi olduğumuz yere getiren adımları –ve yanlış adımları– kaydeder. Aynı zamanda da bürümcük kadar kırılgandır, fırçayla silinip gidebilir. Zaten bir sürü kayıp sayfa vardır. Anımsama işini başkalarına bırakamayız, hele makinelere hiç bırakamayız. Her birimiz kendimize dü-

şeni yapmalı, bütünü oluşturan geçmişin bir parçasını izleyip yakalamalıyız.

Anımsama önemlidir. Tüm evrende, bildiğimiz kadarıyla, anımsama yalnızca insana özgüdür. Bunu çantada keklik saymamalıyız. Dikkat etmeliyiz.

7.
ERİŞİM

Utyevka Kurganı

ve hep hareketli yaşam

Öncü ruhlar vardır, kendi yollarını aydınlatan
Ana yolların asla geçmediği yerlerde...

–SAM WALTER FOSS,
"Yolun Kıyısındaki Ev"

Volga Nehri'nin bir kolu olan Samara Nehri'nin taşkın ovasında, insan yapımı tümsekler peyzaja damga vurur. Bunlara yörede *kurgan* adı verilir; bu sözcüğün kökeni, Doğu Slavcaya ve Avrasya'nın her yanında konuşulan Türkçe dil ailesinin kaybolmuş bir lehçesine kadar uzanır. Kurganlar, ölülerin gömüldüğü tümseklerdir ve orada nehir boyunca, göçebe çobanların 5.000 yıl kadar önce yaptıkları ve kullandıkları mezarlıklar oluşturur. Yuvarlak bir tanımla Rus stepleri olarak bilinen çok geniş bölgede sayısız –yüz binlerce– kurgan vardır.

Kurgan, genel olarak, dörtgen biçimindeki derin bir odanın ya da çukurun üzerine toprak yığılarak oluşturulan yuvarlak bir tümsektir. Kazılan odanın içi bazen keresteyle kaplanır, bazen de kaplanmazdı. Kurganların çoğunluğu, ilk

önce, tek bir kişinin kalıntılarını gösteren yerler olarak başladı. Kazılan oda tekrar doldurulmadan ve üzerine toprak tümsek yapılmadan önce, çoğunlukla cesedin üzerine ya kırmızı aşı boyası tozu serpilir ya da topakları konurdu; bu durum, bazı arkeologların Aşı Boyalı Mezar Kültürü terimini niçin yeğlediklerini açıklar. Bazen yalnızca kafatası gömülürdü. Çoğu kez, kişisel eşyalar –silahlar, mücevherat, kurban edilmiş hayvanlar, savaş arabaları ve başka tekerlekli araçlar– da ölüyle birlikte gömülürdü. Zamanla, kurganların içine daha çok sayıda ölü gömülmeye başlandı.

Arkeologlar, Samara'nın taşkın ovasında, Utyevka köyünün yakınında, dört kurgan mezarlığı araştırdılar. Utyevka mezarlığı 1, Kurgan 1 adını verdikleri bir tümülüsün muhteşem olduğu gözlendi. Yaklaşık 108 metre genişliğindeki kurgan, zaman ayırıp toplanarak onu inşa eden çobanların harcadıkları bedensel çabayı temsil ediyordu. Odanın içinde, yetişkin bir erkeğin iskeleti vardı. Acaba değer verdikleri biri miydi, yoksa korktukları biri mi? Kim bilir? Tipik bir biçimde, sırtüstü yatırılmıştı. İlk kez toprağa verildiğinde bacaklarının duruşunun nasıl olduğunu kesin olarak söylemek zordu, ama çok büyük olasılıkla, cenin pozisyonuna benzer şekilde, dizleri çenesine doğru çekilmiş durumdaydı. Çevredeki binlerce kilometrelik bölgede bulunan başkalarına hiç benzemeyen iki altın yüzük, bakır bir hançer, demir başlı bir bakır çivi, farklı tipte iki bakır balta ağzı, bir bakır çuvaldız ve cilalanmış taştan bir havan tokmağı, onu öbür dünyada yüceltmek için yanına yerleştirilmişti. Belki bir şef, belki sevgili bir baba ve dede, belki de sadece saygıdeğer bir yaşlı olan bu kişi, MÖ yaklaşık 2500'de, yani bazı çiftçilerin Stonehenge'deki büyük sarsen taş anıtları dikmeye koyuldukları zamanla aşağı yukarı aynı zamanda öldü ve gömüldü.

Britanya'daki en ünlü antik anıtlara bu bağlamda değinmek tuhaf gelebilir, ama kendi ululanını Utyevka'da toprağa veren insanlar, herkesin yazgısını değiştirecek olan yeni teknolojileri ve yeni bir dünya anlayışını beraberinde taşıyarak İngiltere'ye ve ötesine ulaşacak akının bir parçasıydı. Onlar, saklanmış bir yolcuyu, her şeyi altüst edebilecek mikroskobik bir kaçak yolcuyu da taşımış olabilirler.

***

Yakın tarihli literatürün büyük bölümünde *Yamnaya* sözcüğü öne çıkar. *Yamna* ya da *yamnaya* Rusçada çukur demektir; Yamnaya Kültürü terimi de buradan gelir. Güney Rusya ve Doğu Ukrayna dediğimiz bölgelerde yaşayan Yamnaya halkı, sığır çobanlığı yapardı. Aynı zamanda da bu halk, steplerde başıboş dolaşan atları dünyada ilk kez evcilleştirip binenler arasındaydı. Atları binek hayvanı olarak kullanmanın yanı sıra, araba çekmeye de alıştırdılar ve böylece, oldukça hareketli bir yaşantıya kavuştular, dünyalıklarını yerkürenin her yanına taşıdılar. Ot bulmak için sonsuz bir arayışla, kış koşullarının hüküm sürdüğü arazilere girmeyi göze aldıkları durumlarda, güçlü atları, kar örtüsünü yararak alttaki korunmuş otları ortaya çıkaracak biçimde donatılmıştı.

Orta Volga bölgesinin toprağından alınan çiçek tozu karotları, orada MÖ 3500-3000 yılları arasında nemli iklimden daha kuru iklime doğru bir değişimin olduğunu ortaya çıkardı. Steplerin durmaksızın kuruması, çayır örtüsünü azalttı, daha güvenilmez kıldı. Sığırlar sayesinde geçinen ve onlardan sorumlu olan insanlar, sürekli otlaktan otlağa dolaşmak zorunda kaldılar. Yamnaya halkı atlara ve arabalara sahip olduktan sonra, güneşi izleyerek hep batıya gitmekte özgürdü. Arabaları olduğu gibi, silahları da vardı ve muhtemelen

savaşçı bir mizaca sahiptiler. Güçlü kuvvetli, çelik iradeli insanlar oldukları için, diğer halklara üstünlük kurdular. At binicisi ve savaşçı olmalarının yanı sıra, ölülerini büyük tümseklerin altındaki çukurlara gömmeye önem verenler arasında yer aldılar.

Durmaksızın dolaştıkları için, farklı kabilelerin birbirleriyle sürekli ilişki içine girmeleri kaçınılmazdı ve uygun bir zemin hazırlayıp sorunları önlemek için, ortak bir dil, bir anadil evrildi. Birbirlerini anlayan insanlar, yeni filizlenen bir kimlik duygusunu paylaşabilirlerdi. Ön Hint-Avrupa (ÖHA) dilleri denilen diller, dil bilimcilere göre, işte bu yolla varlık bulup gelişti.

Sığırlar da her zaman insanlarla iç içeydi. Kısraktan veya koyundan daha çok süt ürettiği için ineğe büyük değer veriliyor, hatta tapılıyordu. Yamnaya halkı, laktoza yeterince tolerans kazanmıştı ve sığırlarına çok bağlıydı. Laktozu sindirebilme yeteneği, yaklaşık 6.500 yıl önce Ural Dağları'nın batısında yaşayan insanlarda oluşan bir mutasyondan kaynaklandı. Bugün sütü, peyniri ve yoğurdu severek yiyen herkes, bu uyumu, Yamnaya halkı gibilerin soyundan gelenlere borçludur. Güçlü kişiler, sığır biriktirdiler; büyük sürüler, zenginliğin ve gücün simgesiydi. Bir genç kıza talip olan birisi, bedel olarak yeterli sayıda sığır verirse, kız, onunla evlendirilirdi. En erken ÖHA dilinin kökü Sanskritçedir ve "savaş" anlamındaki Sanskritçe sözcük, tam olarak, "daha çok sığır hırsı" demektir. İngilizce "*cattle*" (sığır) sözcüğüne yakın olan "*chattel*", her türden kişisel malı ifade eden en eski sözcüktür.

Böylece Yamnaya halkı, hayvanlarını önlerine katarak, kişisel mallarını yanlarında taşıyarak ve karşılıklı konuşup anlaşmaya yetecek kadar benzer dillerle birbirlerini selamlayarak, steplerde at sürdüler. Bizim adaların ilk dilleri sessizdi, henüz konuşulmamıştı: İskoçça ve İrlandaca, Galce ve

Kervenekçe, *İngilizce*. O konargöçerler, gerekli olduğu zaman mola vererek, aralarındaki en ulların mezarlarının üstüne kurganlar yapmak için bir araya geldiler. Bazen cenaze töreninin bir parçası olarak, birçok –şölene katılan binlerce kişiyi doyurmaya yetecek kadar– at kestiler ve kafalarını, ulu kişiyle birlikte gömdüler. Kendileri için kurdukları geçici barınaklardan, arabalarıyla çevrilmiş çadır köylerden geriye pek iz kalmadı. Onların dünyası olan uğultulu, engin topraklar üzerinde, yalnızca ölüleriyle kalıcı izler bıraktılar.

ÖHA dilleri, temelinde erkeklerin, savaşçı erkeklerin bulunduğu bir toplum, bir yaşayış düzeni ortaya koyar. Yeni otlaklar aramak için batıya doğru at sürenlerin çoğu belki de erkeklerdi, yolda karşılaştıkları kadınları kendilerine eş yapıyorlardı. Yabani bir dünyada savunma yapan ve böylece güvenlik sağlayan hünerli savaşçılar belki de eş olarak arzu edilen kişilerdi. Baba, büyük baba, koca ve erkek kardeş anlamına gelen sözcükler –özgül olarak miras bağlamında– karı, anne, büyük anne ve kız kardeş anlamına gelen sözcüklerden daha yaygındır ve daha derin köklere sahiptir. Kurgana gömülmeye layık görülenlerin çoğu erkekti. O ataerkil eğilim, doğudan, doğu steplerinden geldi ve diğer yüklerle birlikte denklenerek arabalara yüklendi.

Önüne geçilemez biçimde batıya geldiler. O zamanlar Batı Avrupa, çiftçilerin, yerleşik topluluklar kurarak tarım ve hayvancılık yapan milyonlarca çiftçinin dünyasıydı. Sürdükleri yaşam tarzlarını, Anadolu üzerinden Tuna vadisine akın akın gelen, Lepenski Vir'i aşarak batıya doğru yola devam eden açık tenli, kara gözlü insanlardan miras almışlardı. Yüzlerce, binlerce yıl boyunca, evrende canlı olmanın ne anlama geldiğini anlamaya uğraşmışlardı. Onları onlar yapan işte bu çabaydı. Ölülerinin mezarlarda bir araya geldikleri yerlerde, hem erkekler hem de kadınlar vardı, sanki bir eşitlik vardı.

ÖHA dilleri yayılmaya başlayınca, ilk önce farklılığı –batıdakiler ile doğudakilerin cinsiyete yaklaşımları arasındaki farklılığı– yansıttı.

MÖ üçüncü binyılın ilk yüzyıllarında doğu batıya geldi. Kurgan insanları, Yamnaya halkı ve benzerleri, otlak arayışındaydılar. Uzun Britanya adasına ulaşmak için sandallar yaptılar, başka bir yol yoktu. Köylerde yaşayan yerleşik çiftçilerle karşılaştılar. Konargöçerler, Orkney Adaları'nda halkın kendinden geçmiş olduğunu, var gücüyle ana kayaçta büyük daireler kazmaya ve gökyüzüne doğru taş bloklar dikmeye uğraştığını gördüler. Uzun adanın öteki ucunda, Stonehenge'de ve Avebury'de de durum aynıydı, o çok imrenilen otların üstünü kemik gibi beyaz kireç taşı kaplıyordu. Düzinelerce başka alanda da insanların binlercesi benzer şeyler yapmak ve inşa etmek için bir araya gelmişti. Dışarıdan gelenlerin, o davranışlar karşısında ne düşünmeleri beklenir? Göçmenler, sürekli evde kalanlar hakkında gerçekten ne düşünürler?

Rusya'da (ayrıca Hırvatistan'da, Estonya'da, Almanya'da, Macaristan'da ve Letonya' da) mezardan çıkarılmış 500 iskeletin dişlerini inceleyen arkeologlara göre, o Yamnaya göçmenler, beraberlerinde dilden ve metal silahlardan fazlasını getirmiş olabilirler. Bunların altısının DNA'sı çevresine dolanmış olarak, Kara Ölüm bakterisinin atası olan *Yersinia pestis* sarmalları saptandı. Daha yakın bir tarihte meydana gelen veba salgınından binlerce yıl önce, vebanın bir türü, step halkları arasında endemikti. O halklar onunla yaşamayı öğrenmişler, ama ona yabancı olan batıdaki halklar, öğrenmemişlerdi. Çiçek hastalığına, hatta nezleye karşı bile bağışıklığı olmayan ve bu nedenle, on altıncı yüzyılda Avrupalılarla temas edince kitleler haline ölen yerli Amerika halkları gibi, Batı Avrupa'nın 4.000-5.000 yıl önceki Neolitik çiftçileri de yeni gelenlerin yol arkadaşına karşı onulmaz derecede dayanıksızdılar.

Veba yüzünden kırılmış olsunlar ya da olmasınlar, o halkların kadim yaşam biçimi değişikliğe uğradı, boyun eğdi. MÖ üçüncü binyıl sona ererken, batı, tanınmayacak biçimde değişmekteydi. Uzun zaman önce kurulmuş ve o günden beri serpilmekte olan çiftçi yerleşimleri parçalandı. Yürek paralayıcı, sıkıntılı bir zamandı. Yüzlerce yıl boyunca nüfuslar azaldı. Belki ancak beş yüz yıl sonra sayılar yeniden yükseldi. Kuzeyde, Ren'e kadar uzanan batıda, yaş kilin çevresine ip sarılarak süslenen çömlekçiliğe eğilim arttı. İp Baskılı Seramik denilen bu tür kaplar, özellikle mezarlarda yaygın bulunur oldu.

İp Baskılı Seramik çömleklerle gömülenlerden bazılarının DNA analizi, o insanların doğudan geldiklerini ya da onların soyundan olduklarını ortaya çıkardı. O ölülerin çift sarmallarında, onları daha eski, yerli Avrupalılardan ayırt eden belirteçler bulundu. Dolayısıyla, Avrupa'nın modern sakinlerinin büyük çoğunluğu, dışarıdan gelenlerin, göçmenlerin –5.000 yıl önce doğudan gelen Yamnaya halkının– genlerini taşır. O daha eski sakinlere –mezarları inşa eden ve daireler kazanlara, binlerce yıl batıda yaşam sürenlere– ne oldu? Bilim henüz buna kesin bir yanıt verememiştir. Eski sakinlerin, göçmenlerce getirilip onlara bulaştırılan vebaya tamamen teslim olduklarını söylemek henüz mümkün değildir. Bununla birlikte, DNA analizlerinin sağladığı en son ipuçları, onların yerini başkalarının aldığını en azından ima ediyor. Ekmenin bir zamanı olduğu gibi, biçmenin de bir zamanı vardır. Her nasıl olduysa, Batı Avrupa, bir buzul kadar yavaş ilerleyen ama bir o kadar da devasa ve karşı durulmaz olan bir altüst oluş geçirdi.

Tarihöncesinde yıkıcı halk hareketleri olduğuna dair tezler sıklıkla arkeologları kızdırmıştır, çünkü onlar, insanları düşünmek yerine, gelişen fikirleri düşünmeyi yeğlerler; insanla-

rın daha iyi, birbirlerine karşı daha kibar oldukları geçmiş bir Ütopya umudunu her zaman taşırlar. İstilaları –yabancının, "öteki"nin baskınlarını– düşünmek rahatsız edicidir. Ama insanlar başından beri hareket halinde olmuşlardır. İngiliz Adaları'nda metal içeren en eski mezar, Stonehenge'in bitme evresinde olduğu aşağı yukarı 4.500 yıl önce o anıtın yakınına gömülmüş Amesbury Okçusu adı verilen kişinin mezarıdır. Bu kişi, yay kirişinin tepmesine karşı ön kolu korumak için bileklere takılan taş bilek koruyucularının ve sadakta son kalan on altı çakmak taşı ok başının ("okçu" lakabı bundandır) yanı sıra, iki bakır bıçakla ve uzun saçına takılmış iki parça altın mücevherle birlikte sonsuzluğa uğurlanmıştı. Demircilerin metal eşyalara son şeklini vermek için kullandıkları türden bir "örs taşı" da o eşyalara eşlik ediyordu. Mezarın içine kereste döşemişler ve ölüyü, dizleri çenesine doğru çekili olarak yan yatırmışlardı. Belki de kendisi, başka bir yerin anısında, öyle yapmalarını istemişti. Amesbury Okçusu'nun dişleri analiz edildiğinde, çocukluğunu Güney İngiltere'de değil, Alpler'in güneyinde bir yerde geçirdiği anlaşıldı. Okçu, buraya yetişkinliğinde gelmişti. Yabancılar, binlerce yıldan beri hareket halindeydiler ve beraberlerinde, metal işleme gibi yeni beceriler, yeni modalar, yeni diller, yeni kurallar, yeni dinler, yeni varoluş biçimleri getirdiler. Amesbury'de gömülen adam, metal eşya yapma becerisine sahip yabancı, zaten kıtada yükselmekte olan bir dalgayla buraya ulaşmış olabilirdi. Modern Avrupalılar, kurgan inşa edenlerin ve onlardan önce giden, veba patlak verdiğinde ise sağ kurtulan açık tenli, kara gözlü çiftçiler arasında yer alanların soyundan gelmiş olabilirler.

Can sıkıcı, rahatsız edici; hiç fark etmez. İnsanlar, başından beri ve sıklıkla, çekirgeler ya da istila orduları kadar kararlılıkla yerkürenin her yanında dolaşıp durmuşlardır. Ufka ve ötesine ulaşmak, insan doğasının itici bir gücüdür. Önce-

den başka birinin yararlandığı bir şey üzerinde hak iddia etmek, bir ihlal olarak da görülebilir, eşyanın tabiatına uygun bir tutum olarak da; hangisinin doğru olduğu tamamen kişinin bakış açısına bağlıdır. Bir yerin işgal edilmesi asla sonsuza kadar sürmez. Bir nüfus ne denli uzun süre aynı yerde kalırsa, orada kökleşen topluluk bağları da o denli sağlam, yeni fikirler taşıyarak yeni gelenlerin yol açtıkları bozulma da o denli sancılı olur. Yamnayalardan Vikinglere kadar, çoğunlukla gezginler, başka pek çok şeyin yanı sıra, yerel kadın arayan erkeklerdir ve her zaman öyle olmuştur. Dünyanın gidişatı öteden beri böyledir. Zaman zaman, sayıca çok küçük bir grup gelerek, daha kalabalık ve yerleşik sakinleri yerinden edebilir. Belki onların niyeti buydu; belki yaşam bu şekilde açılıp gelişti. Kiracılık sürekli değildir. Daha önce tahliyeler olmuştur ve yine olacaktır. Bir yerin anahtarları bugün sizde, yarın ise başka birinin elindedir.

Uzaklardaki Fårö

ve çok önemli yolculuklar

Evet, açın kollarınızı sonsuzluğa
siz insani şeyler.
Geçmiş kör aylar ve dondurma dünyalar
Fırlatın metalden yapılmış kıt zekâ topunuzu
Ve gösterin hepimize kırılgan kavrayışımızı.

–BOB GELDOF,
"Thinking Voyager 2 Type Things"

Orkney Ana Adası'na, bir astronotun görebileceği gibi, yukarıdan bakılınca, takımadanın o merkezi, yuvasından yere düşmüş –kocaman kafası ve gagası batıya, güdük kanatları ve kuyruğu doğuya bakan– tüysüz bir civciv gibi görünür. On iki bin yıl öncesinde deniz daha alçaktı, Orkney oynaşan foklarla ve balinalarla kıvanç duyardı. O zamandan beri sular yükseldi. Elbette avcılar bunu fark ettiler ve dedelerinin üzerinde yürüdükleri toprakların elden gitmesine tanık oldular. Bu topraklar, zaten orada bulunanların yurdu olduğu gibi, uzaktan bir umut ışığı yakalayan başkaları için de bir menzil, yolculukların sona erdiği nokta olmuştur (ve hâlâ öyledir).

Yaklaşık iki buçuk yüzyıl boyunca, 1783'ten ve Étienne Montgolfier'nin sıcak hava balonuyla uçuşundan beri, Dünya'ya yukarıdan bakma şansına kavuştuk. Ondan önce, atalarımız farklı bir açıdan baktılar ve kendi anlamlı şekillerini avcı gözleriyle gördüler. O düşmüş civcivin olacağı yerde, iki göl vardır: Tatlı sulu Harray ve tuzlu sulu Stenness. Dar bir kara şeridi ve devamında uzanan dar bir yol onları birbirinden yin ve yang gibi ayırır. Kıstağın güney ucunda, tuzlu sulu gevşek kumlar boyunca basamak taşları vardır. Motorlu taşıtlar uzun süre burayı köprü olarak kullanmıştır. Geçidin yaklaşık yüz metre uzağında, doğuya ve yükselen güneşe doğru yüksekçe bir düzlükte, Stenness Dikili Taşları denilen anıt bulunur. Uzaydan düşmüş parçalar gibi o taşların her yanında, o göllerin çevresinde, UNESCO'nun Dünya Mirası ilan ederek Heart of Orkney (Orkney'nin Kalbi) adını verdiği alan vardır. Yakında, kıstağın diğer ucunun ötesinde, Ring of Brodgar (Brodgar Halkası) denilen ikinci bir daire vardır. Gebe bir karnı andıran, çimen kaplı Maeshowe tümülüsü, yürüyerek birkaç dakika uzaktadır. Burada hazine gömülü olduğunu düşüncesi, bin yıl önce Vikinglerin iştahını kabarttı. İçeriye giren Vikingler, kendi soylarından çok daha yaşlı kemiklere gözcülük etmiş olan pürüzsüz taşlara küstahça kendi simgelerini ve hayvan resimlerini kazıdılar. Kıstağın ortasına yakın bir yerde, parmağın üçüncü boğumunda, Neolitik çiftçilerin bin yıl boyunca hem barınak hem de tapınak olarak binalar diktikleri ve uygun görmedikleri zaman yeniden yıktıkları Ness of Brodgar (Brodgar Burnu) vardır. Bugün çiftçiler, daha çok şey bulmaktan ve arazilerine arkeologların akın etmesine yol açmaktan korktukları için, tarlalarını çok derin kazmamaya özen gösteriyorlar.

Orkney çok etkileyicidir, öyle ki insan onu nasıl algılayacağını, onunla nasıl başa çıkacağını bilemez. Sanki dört bo-

yutludur. Hava koşulları şekillendirici bir güçtür. Bulutların hızla kayışı, ışığın azalıp çoğalışı âdeta bir zaman sıçraması yaratır. Keskin rüzgârlar hızla ve öfkeyle eser ve kaybolur. Sisler arasında şekiller titreşerek parlar. Serin ve tuzlu bir nem her şeye yavaş yavaş nüfuz eder. Burası, gözlerin aldandığı, mesafelerin uzadığı bir değişim yeridir.

Stenness ve Brodgar'da dikili taşlar yokken, çiftçilerin çok önce başka taşlardan yapılmış aletlerle kayaç yüzeyinde kazıdıkları daireler vardı. Taşı taşla kazımak –derin ve geniş oyuklar açmak– için harcanan böylesine büyük çaba, tanımlanan daireyi belirginleştirmeye, özel, hatta kutsal bir alan olarak öne çıkarmaya yönelik bir kararlılığın eseri olmalıdır; tüm ağaçlar kesildikten sonra ormanda kalan açıklık gibi. O gereksinim ilk önce Stenness'te giderildi. Stenness, bildiğimiz kadarıyla, İngiliz adalarındaki en eski *henge*'dir. Çok eskiden, toprak ve otlar temizlenerek kayaçta oyulan kanal, zaman zaman suyla dolmuş ve kale hendeği gibi su tutmuş olabilir. Bu durum, iç mekânı, Orkney adası içinde bir ada haline getirmiş olmalıdır: Minyatür bir ana ada. O daireye ayak basmak için, yine su üzerinde yolculuk yapılmış olmalıdır. Orkneylilerin, balıkçılık yapan çiftçiler oldukları söylenir; ötedeki takımadada yaşayan Shetlandlılar ise çiftçilik yapan balıkçılardır. İki grup da kara ile deniz arasına sıkışmıştır.

***

Baltık Denizi'nde Gotland'ın kuzey ucu açıklarında bulunan Fårö Adası, bugünkü İsveçlilerin bile yanlış anladıkları bir yerdir. Bu isim, İsveçlilerin çoğunun konuştuğu İsveççeden eskidir. Vikinglerden daha derin Norsça kökene sahip Gutniş ya da Gutnik diline aittir. Gutniş dilinde Fårö, "gidilip gezilmesi gereken ada" anlamına gelir. Fårö, Gotland'a öyle ya-

kındır ki, gerekirse yüzerek gidebileceğiniz bir yer sanırsınız. Feribotlar, birkaç dakika içinde araçları oraya ulaştırır. Hidrografi uzmanlarına göre, Baltık Denizi'ni, sularını çevredeki karalardan buraya boşaltan akarsuların halici olarak anlamak en mantıklısıdır. Uzak geçmişte bu denizin suları daha derindi ve sonuç olarak Tunç Çağı'nda, 3.000 ila 4.000 yıl önce, Fårö herhalde daha küçük ve daha uzaktı, büyük bölümü suya batmıştı ve denizin ortasında sırf bir nokta gibi görünüyordu.

Tunç Çağı'nda, İsveçlilerin ve de Vikinglerin ataları, gemilerin ana hatlarını andıran taşlar dikmeyi alışkanlık edinmişlerdi. Arkeologların "taş gemiler" dediklerin bu düzenlemeler, özellikle Gotland'da çoğaldı. Taştan ve karada kurulan bu yapıların, yüzen bir şeyin tam karşıtı olduğu söylenebilirdi. Ama öyle anlaşıyor ki, Vikingler uzun gemileriyle yelken açmadan çok önce, ataları zaten deniz yolculuklarına çıkıyor ve onların anıtlarını yapıyorlardı. Taştan gemi gövdeleri yaptıkları gibi, ana kayaçta gemi kabartmaları oymaya da giriştiler. Bu tür sanat yapıtlarının en iyilerinden bazıları Fårö'de bulunmaktadır.

2012'de soğuk bir kış günü arkeolog Joakim Wehlin'le oraları ziyaret ettim. Kabartmalar, yakın zamanda temiz su taşkını nedeniyle oluşan ve üzerinde yürünecek kadar kalın bir katman sağlayan buz altındaydı. Kabartmaları kazımak için her kim zaman ve çaba harcamışsa, yarattığı çizgilerle aramızdaki mesafe (zamanın oluşturduğu mesafe), o esere doğanın merceğinden bakmak zorunda olduğumuz için daha da uzak görünüyordu. Görülmesi zor, gözden kaçırılması çok kolay olan oymalar, çizgiden ziyade, çok bacaklı böcekleri anımsatıyordu. Ama görünüşte bunlar birer gemiydi, kürekçi tayfaları yalnızca dikey çizgilerle gösterilmişti.

Kıyıdan hayli uzaktaydık ama Joakim, bulunduğumuz yerin, sanatçının zamanında kıyıda, denize tepeden bakan bir konumda bulunduğu sonucunu çıkardı.

"Burası, buluşmak ve önemli şeyleri tartışmak için herhalde mükemmel bir yer olmuştur," dedi.

Joakim, Tunç Çağı'nda Fårö'ye geçmenin herhalde çaba ve biraz beceri gerektireceğini anlattı. Asıl önemli olan belki yolculuktu; buna zaman ayırmaktı; toplantılara, meclislere katılmak için insanların evinden ayrılmasıydı; savaş ilan etmek ya da barış görüşmesi yapmak için, herkesin yaşamını iyileştirebilecek buluşlara ve yeniliklere ilişkin haberleri paylaşmak için bir araya gelmeleriydi. İnsanların bir arayış uğruna serüvene atıldıkları; kendilerini kanıtlamak için yolculuğa çıktıkları bir zaman vardı. Fårö'ye gelmek için tekneler, yani başlı başına çok değerli birer mülk olan şeyler gerekli olduğu için, o çabaya mim koymanın, onu taşa işleyerek anıtlaştırmanın büyük önem taşıdığı anlaşılıyor. Joakim, insanların o küçük adada toplanmalarını, çeşitli taşıtlarını kumsalda dalgaların ulaşamadığı yerlere çekmelerini zihnimde canlandırmamı istedi. Belki de Fårö, özel kuralların ve göreneklerin geçerli olduğu, insanların kendilerini güvende hissettikleri bir tarafsız bölgeydi.

Zaten, ücra yerler bazı insanlara çekici gelir. Türümüzü havaya, uzaya, aya gitmeye iten de aynı dürtü olmuştur.

Yirmi birinci yüzyılda, gezegenimizin tam öte yanına tek bir günde yolculuk etmek kolaydır. Ama bir arayışın anlamlı olması, yaşamı değiştiren nitelik taşıması için binlerce kilometreyi kapsaması gerekmez. Ara sıra dünyanın çevresini dolaşmakla, hatta uzaya çıkmakla, diğer yolculukların anlamını azaltmış olabiliriz. Fårö'ye ulaşmak, tıpkı Orkney'e ulaşmak gibi, insani boyutta bir eylemdir: Varış noktası kalkış noktasından görülebilir. Doğru açıdan bakıldığında, böyle bir yolculuk da anlamla yüklü olabilir, tıpkı yansıyan gökyüzünün maviye ya da griye boyadığı bir su şeridi üzerinden bambaşka bir yere atlamak gibi.

Battersea Kalkanı

ve kusursuzluğa ulaşma çabası

Sonra, üstün beceriyle işlenip yapılmış kalkanın çepeçevre kenarına, kudretli Okeanos Irmağı'nı yerleştirdi.

–HOMEROS,
İlyada

Her sözcüğün, her ismin kendi başına bir anlamı vardır; her sözcük, her isim birer öyküdür.

On dokuzuncu yüzyıl ortasına gelindiğinde, Londra'nın Thames'in kuzeyinde kalan bölgesi, insanlarla hıncahınç dolu ve kirli bir yerdi. Nehrin güney yakasındaki çok güzel düzenlenmiş park bölgesi, yeni yaratılan Battersea Park, açık alan ve temiz hava vaat ediyordu, dolayısıyla 1850'lerde bu iki bölge birbirine bağlandı. İlk önce Victoria Bridge diye adlandırılan bu köprü (yakındaki Albert Bridge'in bir eşi), 1860'larda, yapısal açıdan sağlıksız olabileceğine ilişkin kaygılar dile getirilince yeniden adlandırıldı. Herhangi bir talihsizlik ya da kaza, Majeste Kraliçe'nin adıyla ilişkilendirileceği için, zülfü yâre dokunmayan bir alternatif olarak Chelsea ismi verildi. En sonunda, İkinci Dünya Savaşı'nın

başlamasından hemen önceki yıllarda, bu köprü yıkılarak, yerine bugünkü Chelsea Bridge inşa edildi. Modern allayıp pullamaların altında, daha ilginç bir antik gerçek yatar. Köprüler, çok daha eski bir geçiş noktası üzerine, yani çok büyük olasılıkla Julius Sezar'ın MÖ 54'te Thames'i aştığı sığ geçit üzerine inşa edildi. İleride Londra olacak yer, anımsanamayacak kadar eski olan ve doğuya, batıya, kuzeye giden patikaların, yolların kavşak noktasına yakın konumdaydı. Nehrin kuzeyinde, çepeçevre panoramik görüş sağlayan iki küçük tepe (Ludgate ve Cornhill olarak anımsanan tepeler) vardı. Thames'ten başka, gemiler için yeterince derin olan, şimdi toprak altında kalmış Fleet ve Walbrook gibi su yolları da vardı. Toprak verimliydi ve Mezolitik avcıların sinsice kolaçan ettikleri Neolitik çiftçilerce işlenmişti. Ilford'da mamutlar, Brentford'da su aygırları ve bugün peruklu yargıçların görev yaptıkları Old Bailey mahkemelerinin bulunduğu bölgede gergedanlar yaşamıştı.

Sezar'ın ayak bastığı dönemde, bu adalarda zaten oldukça gelişmiş bir Demir Çağı uygarlığı vardı. Sezar, Galya'da, Germanya'da ve kıta Avrupa'sının başka bölgelerinde Keltler adıyla bildiği halklarla karşılaşmıştı (bu isim, "yabancı", "bizden olmayan" anlamındaki Yunanca *keltoi* sözcüğünden uyarlanmıştı). Sezar'ın suyun bu yakasında karşılaştığı o demirciler de onlara benziyorlardı, kavgacıydılar, kılıç ve bıçak kullanmakta Galyalılar gibi talimliydiler, ama ayrı bir ismi hak edecek kadar farklı göreneklere ve yaşam biçimlerine sahiptiler. Romalıların sordukları "Burası neresi?" sorusuna yanıt olarak, yerli halk, öyle anlaşılıyor ki, "Pretani" ya da "Britanni" gibi bir şey söyledi (kalayca zengin bir ülkede tıngırtılı, tenekemsi bir ses). Romalılar nice yinelemeden sonra buraya "Britannia" adını verdiler ve burada yaşayanlara, yerlilere ise Britonlar dediler.

Thames'deki o geçiş noktası, o Britonların zihinlerinde önemliydi. Bir isim olarak "Thames" sözcüğünün kökeni, "karanlık su" anlamına gelen Sanskritçe *tamasa* sözcüğüne kadar kıvrılıp bükülerek gider (Cornwall'u Devon'dan ayıran Tamar da aynı kökten gelir). Bu adalara önce yürüyerek, sonra da kürek çekerek veya yelken açarak ulaşan halklar, çoğunlukla doğudan geldiler ve doğu dillerini beraberlerinde getirdiler. Bildiğimiz her şey –tanıdık manzarayla, sözcüklerle ilgili her şey– daha eskiden eskiye doğru, birbirinin üstüne, kat kat birikti. Tamasa... Tamyse... Tems... Thames... Onun suları, değerli şeylerin –yüce gönüllü tanrılardan ve tanrıçalardan iyilik ya da ödül dilemek umuduyla feda edilen silahların ve mücevherlerin– son dinlenme yeri oldu.

Viktorya döneminde o ilk Chelsea Bridge'in inşaatında çalışan işçiler, çamurun içinde tunçtan bir kalkan buldular. 2.000 yıldan uzun süredir orada yatıyordu. Battersea Shield (Battersea Kalkanı) diye bilinen bu nesneyi, muhtemelen ağaçtan ya da bugüne kadar dayanmayan başka bir organik maddeden yapılmış bir kalkanın hayli süslü kaplaması olarak tanımlamak daha doğru olur. Boyu 90, eni ise 30 santimetre olan nesne, Demir Çağı sanatının en üstün örneklerinden biri sayılır. Dövülerek inceltilen birkaç tunç levha, tunç perçinler kullanılarak birbiriyle birleştirilmişti. O ek yerleri, sarmal bezemelerle dolu üç kabarık çemberin –"yuvarlak süsler"in– altına zekice gizlenmişti; bu süsler, bir metal levhanın arkasına bir desen yerleştirip, önde çıkıntı yapıncaya kadar çekiçleyerek uygulanan ters kakma tekniğiyle yapılmıştı. Ortadaki büyük yuvarlak süsün merkezinde, sıkılmış yumruk büyüklüğünde, çıkıntılı, kabarık bir şişkinlik vardır; kalkanın tutma sapı buraya takılmış olmalıdır. Yuvarlak süslerin içinde, mine denilen ama aslında mat kırmızı camdan yapılıp kan damlası görüntüsü verilmiş yirmi yedi düğme vardır. Battersea

Kalkanı'nın bulunduğu aynı yıl, İsviçre'deki Neuchâtel Gölü'nün sığ yerlerinden çıkarılan başka hazinelere atfen, sanat tarihçilerinin La Tène adını verdikleri süsleme üslubu kullanılmıştır. Yuvarlak süslerdeki bazı iç içe geçmiş S şekilleri, doğuda antik bir iyi şans simgesi olan gamalı haç (*swastika*) teması üzerine çeşitlemeler olarak görülmüştür. Gamalı haç da doğudan gelmiştir. *Swastika*, Sanskritçe esenlik demektir.

Battersea Kalkanı'nın MÖ ikinci yüzyıl içinde yapıldığı sanılıyor. Bu eser öyle eşsizdir ki, sanat uzmanları, bunu karşılaştıracak başka bir şey bularak tarihini belirlemeye uğraşıyorlar. Bir üsluptan etkilenmiş olmasına karşın, nihayetinde bu, kendi anlatımını bulmakta özgür ve bağımsız olan bireysel dehanın bir ürünüdür. Kalkan, herhangi bir kavgada kullanıldığını gösteren bir iz taşımaz ve büyük olasılıkla, yalnızca şükranlarını sunmak ya da yardım dilemek isteyen bir savaş beyinin adağı olarak yapılmış olabilir. Arkeologların tahminine göre, bir şef veya kral, belki bir zafer kazandıktan hemen sonra ya da bir felaket, bir trajedi karşısında usta sanatçılara bu parçayı ısmarlama yaptırdı. Gösterişli bir törenle adamlarını nehir kıyısına götürdü ve orada, güneş kadar parlak kalkanı, karanlık sulara teslim etti.

Bir kalkan, arkasında durulacak bir şeyden fazlası olabilirdi. Bir kalkan, bir öykü de anlatabilirdi. Homeros'un *İlyada* destanında, Tanrıça Thetis, tanrıların topal demircisi Hephaistos'tan, oğlu Akhilleus için yeni bir kalkan yapmasını istedi. Kendisi de yarı tanrı olan Akhilleus, kalkanını ve zırhını, en yakın dostu Patroklos'a ödünç vermişti. Patroklos, Truva'nın en büyük savaşçısı Hektor'la girdiği dövüşte ölünce, zırh, at terbiyecisi Truvalıların eline geçti. Akhilleus, lideri Agamemnon'un tepeden bakan tavrına kızarak savaştan çekilmişti. Ama Patroklos'un öldürülmesine çok öfkelenerek yeniden savaşa dönmeye karar verdi ve harekete geçmeden önce, tanrı-

ça annesi, Hektor gibi bir savaşçı karşısında onun hayatından endişe ederek, onu özel olarak koruma çabasına girdi. *İlyada*, Akhilleus'un altın sorguçlu bir miğferi ve yumuşak kalaydan incik kemiği koruyucuları olan yeni zırhını, sadece birkaç satırla, "harlı ateşten daha parlak" olarak tanımlar. Ama tüm yaşamın –karanın, denizin ve göğün; güneşin ve ayın; takımyıldızların; düğünlerin ve şölenlerin; hukukçularca yönetilen bir aile tartışmasının; savaşın, kuşatmanın ve pusunun; sürülen tarlanın ve hasat edilen ürünün; salkım salkım üzümle yüklü asmaların; aslanların saldırısına uğrayan düve sürüsünün ve bir boğanın; bir koyun sürüsünün; dans eden erkeklerin ve kadınların; kalkanın kenarını çepeçevre saran ve her şeyi kucaklayan dünya okyanusunun– bir betimlemesini sunan yeni kalkanını ayrıntılarıyla tanımlamaya tam dört sayfa ayırmıştır. Hiç değilse betimlendiği biçimiyle, kalkan bir mesajdı; öteki türlü bomboş olan bir sayfanın, bir uçtan diğer uca ayrıntılarla doldurulmasıydı. Şişe içinde konulmuş bir mesajdı; o zamanlar anlamlı olan her şeyi geleceğe iletme umuduyla uzatılmış bir eldi.

Ne tür öykülerin anlatılacağını seçebiliriz. Distopik –olabilecek en kötü şeylere ilişkin– görüşlerin daima yeri ve beğeneni olmuştur. İlginç zamanlarda, sıkıntılı zamanlarda, hayal gücü, en kötü olasılıklara takılıp kalabilir. İngiliz şair W. H. Auden, bir süre, ABD ile komünist Sovyet bloku ülkeleri arasındaki Soğuk Savaşa kafayı taktı. Şairin *The Shield of Achilles* (Akhilleus'un Kalkanı) şiirini yazdığı 1952'de, her iki tarafın uçakları, atom bombaları yüklenmiş ve diğer tarafı yok etmeye hazır olarak, Orta Avrupa üzerinde gece gündüz devriye uçuşu yapıyordu. Kore Savaşı –birbirinden tiksinen Batı ile Sovyetler arasındaki vekâlet savaşı– ortalığı kasıp kavuruyordu. Auden, kalkan üzerinde çalışan Hephaistos'u farklı bir bağlamda hayal etti. Düğünler ve şölenler yerine, ölümün

kol gezdiği bir ülke ve orada umutsuz bekleyen sayısız insan gördü; kısırlığı haklı çıkaran gaipten bir ses duydu; mutlu ineklerden çok, kırık ruhlarıyla kazıklara bağlanmış üç suret gördü; dans edenler yerine, kıraç bir tarla, kuşlara taş atan bir oğlan, ırzına geçilen kızlar ve başka bir oğlanı bıçaklayan iki oğlan gördü. Öyküler anlatmak, varoluşu ve onun içindeki yerimizi anlama –bizi işitebilecek ve anlayabilecek birilerine ulaşma– çabasıyla yaptığımız şeydir.

Yunanlar eğer gerçekten Truva'ya saldırdılarsa –bu konuda tarihçiler anlaşamazlar– öyle bir şey, milattan bin yıl veya daha uzun süre önce meydana gelmiş olmalıdır. Yaklaşık MÖ 700'lerde yazan Homeros, okurlarına, çocukları için kaygılanan kadınlar korkuyla bekleşirlerken, tanrı benzeri kahramanların savaş arabalarına atlayıp muharebeye girdikleri ve mızraklarla düello yaptıkları, yaldızlı bir geçmiş görüntüsü sunmak istedi.

Battersea Kalkanı'nı yaratan sanatçılar, çalışmalarını, hâlâ tanrıların ve tanrıçaların hükmü altındaki bir dünyada yaptılar. Becerilerini sergileyerek, akıcı şekillere ve şarap rengi taşlara yazdıkları kendi öykülerini dokudular. Bu, bizim okuyamadığımız bir öyküdür ve yine de, kavrayamasak bile, sanatsal yanıyla bizi derinden etkiler. Battersea Kalkanı'nın anlattığı öykü, okuyamasak bile sezebildiğimiz o kısım da uğraşla, ulaşma çabasıyla ilgilidir. O sanatçılar, yarattıkları şeyin başka bir dünyaya yazgılı olduğunu, kendi dünyalarında kısa bir zaman geçireceğini en başından anladılar. Bunu akıllarında tutarak, kendi mekânlarının ve zamanlarının ötesine ulaşmaya çalışarak, geleceğe bir mesaj yolladılar. Bronzu ve camı ödünç aldıkları gibi ömürlerini de ödünç aldıklarını anladılar. Buna rağmen –ya da belki bundan dolayı– kusursuzluğa ulaşmak için her çabayı sonuna kadar gösterdiler.

İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin (RAF) "Per ardua ad astra" (Zorlu Uğraşla Yıldızlara) sloganı hâlâ herkesçe bilinir. Bu sloganı, Birinci Dünya Savaşı'na katılan pilotlar, yani klasik eğitim almış pilotlar türettiler. Bu söz, kısmen, Romalı filozof Genç Seneca'nın *Hercules Furens*'te (Çıldıran Herkül) yazdığı şu dizelerden kaynaklanır: "*non est ad astra mollis e terris via*", dünyadan yıldızlara ulaşan kolay bir yol yoktur.

Düşleri gerçeğe çevirmenin sıkı çalışma gerektirdiği kabul edilince, gerekenin ilerisine geçmeye değer olduğu da üstü örtülü kabul edilmiş olur. Belki de Battersea Kalkanı'nın verdiği ders, kusursuzluğa ulaşma çabasının, ne olsun olursa, her zaman doğru, her zaman en iyisi olduğudur. Olman gerekenden daha iyisi ol.

8.

KAHRAMANLAR

Kirkburn Savaşçısı

ve demirin yolu

"Demir demiri biler, insan da insanı."

– SÜLEYMAN'IN ÖZDEYİŞLERİ 27:17

Arkeologlar, 1987'de Yorkshire'ın Kirkburn kentinde Demir Çağı'na ait bir mezarlığı kazdılar. Mezarların birinde, yirmi ila otuz beş yaşları arasında ölen bir adamın iskeletini buldular. Dostları, onu, MÖ birinci binyılın son üçte birlik dilimi gibi çok eski bir tarihte gömdükleri için, adamın yaşı hakkında daha kesin konuşmak zordur. Adam, yeni doğmuş bir bebek gibi, dizlerini göğsüne çekmiş olarak, sol yanı üstüne yatıyordu. Yanında, hâlâ kınında duran ve uzmanlarca tüm Avrupa'da türünün en güzel örneği olarak tanımlanan demirden bir kılıç vardı. Çok hünerli bir zanaatkârın yetmiş ayrı parçayı bir araya getirmesiyle yapılmış karmaşık bir eşyaydı. Kılıcın yalnızca kabzası bile otuz yedi demir, boynuz ve tunç parçasından yapılmıştı. İşlevsel olduğu kadar (kılıcın en az bir kez kırıldığı ve onarıldığı anlaşılıyordu), çok da güzel süslenmişti: Metale sarmallar ve bukleler kazınmış; kabzaya, yeni akıtılmış kanı çağrıştıran kırmızı cam damlacıklar yer-

leştirilmişti. Demir, evrendeki tüm elementler içinde en kararlı olanıdır. Rus kimyacı Dmitri İvanoviç Mendeleyev'in 1869'da düzenlediği Periyodik Tablodaki 26 numaralı elementtir. Mendeleyev, elementlerin belirli özelliklerinin, onları nasıl düzenlediğine –daha doğrusu, doğanın onları düzenleyiş biçimine– bağlı olarak periyodik şekilde tekrarlandıklarını fark etti. Öyle zekiydi ki, hazırladığı tablo planında, kendisinin ve o dönemde kimsenin bilmediği, ama varlıklarını ve niteliklerini kestirebildiği elementler için boş yerler bıraktı. Sonraki buluşlar, onun haklılığını kanıtladı ve boşlukları doldurdu. Şimdilik 118 elementi biliyoruz. Bunların 100'ü, ölen yıldızların ürünüdür; geriye kalanlar ise nükleer reaktörlerde meydana gelir ya da İsviçre'deki Büyük Hadron Çarpıştırıcısı gibi parçacık hızlandırıcılarda kontrollü olarak gerçekleştirilen çarpışmaların sonucunda oluşur.

Elementler, Eski Yunanların küçüğün en küçüğü olarak hayal ettikleri zerrelerden, yani atomlardan oluşur. O zamandan beri öğrendiğimiz üzere, atomlar, en küçük olmaktan hayli uzaktır. Atom, zihnimizde canlandırdığımız biçimiyle, evren gibi, çoğunlukla boş alandır. Merkezindeki çekirdeğin yörüngesinde, minicik bir gezegen gibi, bir ya da daha çok sayıda küçük elektron döner. Her atomun çekirdeği, nötron ve proton denilen daha küçük zerrelerden oluşur ve protonların sayısı, o elementin atom numarasını verir. Bir demir atomunun çekirdeğinde tam olarak 26 proton bulur ve bu yüzden demirin atom numarası 26'dır; demir, Periyodik Tablonun 26 numarasında yer alır. Yalın ve düzenli. Tüm evrende demirin protonları ve nötronları arasındaki ilişki eşsiz bir uyum gösterir. Eğer bunlar, bir sofranın çevresinde oturan konuklar olsalardı, sohbet edip yemeğin tadını çıkarırlardı. Başka elementlerin çekirdekleri öyle değildir. Polonyum ve uranyum gibi ağır elementlerin çekirdeklerinde öyle çok proton bulu-

nur ki, onları kararsız, tedirgin ve telaşlı duruma sokar. Bu elementlerle ilgili bir benzetme yapılsa, sofranın çevresinde yeterli sandalye bulunmadığı için, elementin, protonları, yani istenmeyen konukları saf dışı edip başka yere atmaya çalıştığı söylenebilir. Protonların böyle saf dışı edilmesini, radyoaktivite olarak görür ve öyle tanımlarız. Hidrojen ve helyum gibi daha hafif elementlerin sorunu ise bunun tam tersidir. Onların yemekli toplantılarında, etrafta daha çok proton olsaydı, atmosfer gevşer ve rahatlardı. Ama öyle olmadığı için, tüm boş sandalyeler, başka türden bir sıkıntı ve karışıklık yaratır.

Bu nedenle, demir, elementler arasında eşsizdir. Tüm diğerlerinin kalpleri dinmek bilmez fırtınaların koptuğu yerlerken, demirin kalbinde Zen benzeri denge ve dinginlik hüküm sürer. "Goldilocks ve Üç Ayı" masalındaki sarışın kızın yeğlediği yulaf lapası gibi, demir tam uygundur. Tüm diğer elementler, demir gibi olmayı arzulayabilir, ama hiçbiri demir değildir.

İnsan türünün demir metalini keşfetmesi çok uzun zaman aldı. Callanish çiftçilerinin, bina yaparken kullandıkları Lewisian gnaysın yeryüzündeki en eski kayaçlardan biri olduğunu bilmeleri nasıl mümkün değildiyse, ilk demir ustaları da demir elementinin dinginliğinden elbette habersizdiler. İlk önce bakır ve altın hayalleri kuruldu, çünkü bunlar çok hoştur ve külçe olarak, keşfedilecek sürpriz yumurta olarak dünyanın yüzeyinde görülür. Donmuş tereyağı gibi oldukça kolay işlenebilen bakır ve altın, bulunduğu gibi dövülüp şekillendirilebiliyordu. Denemeler yapan bir dâhi, bakır ile gümüşi kalayı bir potada beraber ergiterek tunç, yani bronz alaşımını buldu; 1.100°C'de yapılan anlaşmalı bir evlilik. Tunç da göz alıcıdır. Yeni pişmiş tunç, güneş ışığı gibi altın renginde ve sıvı bal parlaklığındadır. Bir ustanın erimiş tuncu kilden bir kalıba döküşünü ve saniyeler sonra o kalıptan altın bir kılıç (taşın

içinden bir kılıç) çekip çıkarışını seyretmek, Merlin'in ölümsüzlük büyüsüne yakın bir olaydır. Aklı başında herkes tunç ister, tuncu sever. Antik dünya, binlerce yıl tunca imrenerek baktı. Hektor'un kılıcı tunçtandı, Akhilleus'un ve Homeros destanına esin veren tüm sert kahramanların kılıçları da öyleydi.

Demir, sade ve üstelik inatçıdır. Sade olsa bile, kendini ağırdan satar. Demirin eriyip akması için 1.500°C'lik ısı, yani yüksek fırın sıcaklığı gerekir. İlk başta ve çok uzun süre, böyle bir sıcaklığa insanlığın ulaşabilmesi olanaksızdı. İlk demircilerin elinde yalnızca kalitesiz kil ve yetersiz ateş olduğu için, yapabildikleri tek şey, toz halindeki demir cevherini tavlayarak, şekilsiz topaklara, çiçek dedikleri şekilsiz gri-siyah brokoli taçlarına dönüştürmekle sınırlı kaldı. Bu çiçeğin, körükle güçlendirilen ateşte ikinci kez ısıtılması ve böylece örs üzerine çekiçle dövülebilen yumuşak bir kütle haline getirilmesi gerekliydi. Bu yolla, sıvılaşan cüruf sümük gibi ayrıştırılıyor ve sonuçta dövme demir elde ediliyordu. Zorlukla elde edilen ve salt görünüşüyle sevilmesi zor olan dövme demir, ondan sonra, üçüncü kez ateşe atılarak akkor haline getirilebiliyor ve işlenerek istenilen şekle sokulabiliyordu.

Ama kararsız bronzun aksine, demir, nasıl işleneceği bir kez öğrenilince uysal bir hizmetçiydi. Bronz, eğer kırılırsa, sıfırdan başlanarak tekrar ergitilmeli ve tekrar kalıba dökülmeliydi. Oysaki kırık bir demir kılıcın ya da kırık bir saban demirinin iki parçası basitçe ateşte kızdırılıp birleştirilerek yeniden dövülebilirdi; hiçbir şey demeden, kırılan tarafları bağdaştırmak yeterliydi. Demir, uzlaşma metalidir; öğren ve devam et.

Görünüşten kaybetmesine karşın, demir her yerde bulunuyordu. Demir, dünyanın kalbinden kan kadar kırmızı sıvı olarak yükselir ve bir anda her yere yayılarak kan taşı (hema-

tit) denilen bir cevher kabuğu oluşturur. Bakır ve kalay ise kıt ve dağınık olarak bulunur. Antik tunç dünyasında, bugün İspanya, Bretonya ve Almanya-Çekya arası bölge dediğimiz yerlerde bilinen kalay yatakları vardı. Bunlar arasında en iyi kaynak belki de Cornwall'du. Fenikeliler (Bereketli Hilal'in batı sınırında, bugün Lübnan, Suriye vb. ülkelerin bulunduğu bölgede yaşayan bir Sami halk) 3.500 yıl önce gemilerini kalayla doldurmak için St Michael's Mount'a demir attılar.

Arkeologlar, teknolojilerin üst üste yükseldiği bir kule betimlemişlerdir; taş temeller, üstünde tunç, son olarak da en tepede demir. En genç ve en yüksek olanı demirdir. Modern dünyanın kilidi ve anahtarı demirden yapıldı. Demirle olgunluk çağımıza girdik. Sanayi Devrimi, on sekizinci yüzyılda bu adalarda başladı ve demirden döküldü. O devrime ait bir şeyler, ilk ipucu, belki 3.000 yıl önce ilk demircilerle ve ilk demirle başladı. Geleceğe uzanan yolu işte o zaman bulduk.

Demirin işlenmesi ritim, sabır ve azim gerektirir. Çekicin dövme sesi, kalp atışı kadar düzenlidir; şekilsiz çiçekten çubuğa, orağa, kılıca ya da bıçağa kesintisiz uzanan bir ilerleme vardır. Bu, ateşe dikkat edip onunla ilgilenmeyi, olduğu gibi yanmasını sağlamayı gerektirir. Neye ihtiyaç olduğunu bilmeyi ve bunun bedeli olarak zaman harcamaya, ter dökmeye hazır olmayı gerektirir. Kızgın ateş olmadan, demiri işlemek olanaksızdır. Sık sık aktarılan şöyle bir söz vardır: Demir cevheri gereksiz yere ateşte kendine eziyet edildiğini düşünür ama su verilmiş çelik bıçak, dönüp arkaya bakınca daha çok şey bilir.

Tunç, kırılgandır ve esnemez, kırılmaya yatkındır. Donuk görünüşlü demir ise uysal olduğu için esneyip bükülür ve saban demirinin toprağa gömülü taşa sakarca çarpmasını, kılıcın kılıca ölümcül vuruşunu sineye çeker. Bir demirci, kırık bir demir orağı kolayca onarabilir, kör bir demir bıçağı ye-

niden bileyebilir. İnsan demiri, demir de insanı şekillendirdi, azimle ve çabayla kendimizi geliştirmeyi bize öğretti. O ilk demirciler, demirin sakin kalbi hakkında bilgili olmayabilirlerdi, ama ondan yapabildikleri eşyaların sağlam, dayanıklı, kararlı olduğunu zamanla öğrendiler ve asla arkaya bakmadılar. Kendimizi inşa etmemizde hiçbir metal demir kadar önemli olmadı.

MS 43'te uzun adanın güney doğusunda karaya ayak basan Romalıların kılıçları demirdendi. Bana kalırsa, Romalılar, kılıçlarının yapıldığı madde kadar soğuk ve donuktular; vergi koydular, dümdüz yollar yaptılar ve sıkıcı isimler taktıkları sıkıcı işler için üniformalar giydiler. Bir sürü bürokrat ve masa başı memur. Öteden beri onları gözümüzde büyütürüz, çünkü kendi dünyamızı onlarınkinde tanırız. Modern göründükleri için, onları çok takdir ederiz. Başka yerlerde olduğu gibi, bu adalarda da Romalılar, demir silahlar kuşanmış yerlilerle karşılaştılar. Claudius'un Britanya'yı istilasından birkaç yüzyıl önce, demir teknolojisi burada da biliniyordu. Romalılar kendi uygarlık yüklerini buraya boşaltmadan önce, burada yaşamakta olan insanlar, yaşamanın anlamı konusunda kendilerine özgü bir anlayışa zaten sahiptiler. Kendi kendilerine demire ulaşmışlardı ve bu alanda zaten oldukça iyiydiler.

Roma'nın gerçekleştirdiği toplumsal devrimden önce, yerliler de kendilerine özgü büyük bir altüst oluş yaşamışlardı. Bin yıl boyunca, pırıltılı tunç onlara egemen olmuştu. Tunca ulaşmak, çoğu kez, uzak topraklarda kıt ham maddeleri elinde tutan insanlarla bağlantılar kurmak ve sürdürmek anlamına geliyordu. Sıkı bir ilişkiler ağı, topluma belirli, katı bir şekil kazandırdı. Kalay madenleri, bakır madenleri olanlar, statü sahibi oldular. Gücün temelinde, o bileşenlerin ve bitmiş malların hareketinin kontrolü yatıyordu. İsa'nın doğumundan önceki binyılda, henüz anlaşılmayan nedenlerle, tunç büyü-

sünü yitirdi. Arkeologlar bu konuda çok çeşitli açıklamalar önermişlerdir: Tunca duyulan güvenin yıkılması ya da aşırı üretim nedeniyle bolluk oluşması ve o yüzden fiyatların dibe vurması. En akla yatkın açıklama şudur: Tunç sahibi olamadıkları ve tuncu denetleyemedikleri için her zaman güçsüz kalmış olanlar, en sonunda tunca tamamen sırt çevirdiler. Onun yerine, yeni bir yola yöneldiler ve toplumu da yanlarına aldılar. Tunç dünyasının her zaman dışlamış ve göz ardı etmiş olduğu kesimler, yeni bağlantılar kurmaya, yeni ilişkilere girmeye yöneldiler. Güç sağlayan şey için ufkun ötesine bakmak yerine, kendi komşularıyla birleştiler ve aradıkları gücü, kendi tarlalarında ayaklarının altında buldular. Çevrelerinde, hemen yakınlarında olanlarla sıkı bağlar kurdular.

Kirkburn'deki mezar, demirin açığa vurduğu güç ve derstir. Orada bir adam, bir savaşçı yatıyordu. Özenli kazının ortaya çıkardığı en kafa karıştırıcı, hayret uyandırıcı şey, yeniden toprakla doldurulmadan önce mezarına üç mızrağın fırlatılmış olmasıydı. Arkeologlar kesin olarak bir şey söyleyemediler, ama mızrak uçları bilinçli olarak cesedi delmiş olabilir. Adam ancak ondan sonra tamamen toprakla örtüldü ve üstüne tümsek gibi bir şey yapılırken, mızrak sapları biraz dışarıda bırakıldı. Bu işlemi yapanlar için bunun ne anlama geldiğini kesin olarak kim söyleyebilir? Belki o bir savaşçıydı; yatağında ölen, savaşırken ölmekten mahrum kalan yürekli bir adamdı. Dostları, öldükten sonra onun bedeninde ölümcül yaralar açarak bu durumu telafi etmek mi istediler? Her neyse, mızrakla delinmiş mezarı, herkesin görüp hayran kalacağı kadar dikkat çekici olacaktı.

Savaşçının yolu, demir gibi sade, kararlı ve güven vericiydi. Mesleğine özgü demir aletlerle silahlanan savaşçı, herkesin kolayca yorumlayıp anladığı basit bir şekil çiziyordu. Savaşçının yolu, pek de herkese göre, her adama göre bir yaşantı

değildi, ama apaçık görülürdü; izlenecek ya da izlenmeyecek dosdoğru, açık bir yol. Çizgiyi aşmayı herkes seçmez, ama çizginin nerede olduğunu bilmek hayati önemdedir. Demir, toplulukların temeliydi, insanların en çok komşularından ve en yakındaki kaynaklardan yararlanmalarını sağladı. En iyi sonuçlar elde edilmek isteniyorsa, tıpkı kusurlu insanlık gibi demir de çaba ve azim gerektiriyordu. Her zaman en büyük başarıyı, küçük topluluklar oluşturarak göstermişizdir. Kendi hissesine ve birbirine sıkıca bağlanmış bireylerin kuşaklar boyunca gösterdikleri sürekli çaba, en büyük başarıların, en büyük kazanımların temeli olmuştur. Hayırsever sanayici Andrew Carnegie'nin dediğine göre, çoğu insan, "iş tulumu giymeyi gerektirdiği ve sıkı çalışma gibi göründüğü için" fırsatı gözden kaçırmaya eğilimlidir. Demir için de böyledir ve demirin verdiği ders, toplumda iyi olan her şeyin temelinde sıkı çalışmanın ve topluluğun olduğudur.

Whakatane

ve yapılması gerekeni yapma cesareti

Taia o moko, hai hoa matenga mou. Sahip olduğunuz en değerli şeyi, talihsizlik sonucu çeşitli şekillerde kaybedebilirsiniz ... en değer verdiğiniz eşyaların hepsi, bir soygunla elinizden gidebilir, ama kimse sizi *moko*'nuzdan mahrum edemez. Ölüm dışında. Son nefesinize kadar o sizin süsünüz ve yoldaşınız olacaktır.

–JAMES COWAN,
"Maori tattooing survivals –some notes on moko",
Journal of the Polynesian Society 30 (1921)

Polinezyalılar, Büyük Okyanus'u, yani Pasifik'i keşfetme ve içindeki adalara yerleşme uğraşlarına yaklaşık 3.000 yıl önce başladılar. Uçsuz bucaksız gibi görünen okyanusları aşarak, kuzeyde Hawaii, doğuda Paskalya Adası ve batıda Yeni Zelanda arasında uzanan bir üçgeni deniz taşıtlarıyla gezip dolaştılar. Onların yolculukları, şansa güvenilen ve her nerede karaya çıkılsa oraya yerleşilen tek yönlü seferler değil, becerilerinden emin ve her zaman nerede olduğunu söyleyebilen denizcilerin çıktıkları planlanmış geri dönüşlü seferlerdi.

Her taşıtın güvertesinde, yolculuğun her anını dikkatle izleme ve hatırlama sorumluluğu taşıyan bir seyrüseferci vardı. Bu rota bulucular, ta bebeklikten itibaren eğitilir, öncelikle de dalgaların yükselişini ve alçalışını hissedip hatırlamaları için denizin sığlıklarına bırakılırdı. Bunlar, "gözü kapalı konum tahmini" yaparlardı, yani önceden bulundukları yeri bilerek şimdiki konumu belirlerlerdi. Her seyrüseferci, aralıksız saatlerce ve günlerce derin düşünceye dalmış durumda kalır, rüzgârdaki her değişikliği, her okyanus akıntısını, hızdaki her değişimi gözler ve hesaba katardı. Rota bulucu, teknenin gövdesine çarpan dalgaların ritmini dikkate alarak, millerce uzaktaki adaların ve takımadaların akıp geçen suda bıraktığı parmak izlerini, daha doğrusu dalga izlerini saptardı. Rota bulucu, okyanus yüzeyindeki örüntüleri okuyarak, arzu edilen adayı, sanki görünmez bir halatla bağlanmış gibi teknenin pruvasına yöneltip, okyanusun ötesinden çekebilirdi. Geceleyin, yıldızların ve gezegenlerin hareketlerini izler; tekne ve dünya olduğu yerde dururken, evrenin onların çevresinde devindiğini hayal ederdi.

Avrupalı gemiciler, Pasifik'in her yanında, on milyonlarca kilometrekarelik okyanus yüzeyine yayılmış Polinezyalı yolculara rastladıkları zaman, o yerlilerin şans eseri oralara savrulmuş –denizin kaprisiyle rastgele sürüklenip kurtulmuş– olduklarını hayal etmeyi yeğlediler. Ancak yıllar geçtikçe, dünyanın aman vermeyen en büyük okyanusu boyunca, dalgalar üzerinde yollarını düşünerek hisseden denizcilerin yetkin becerilerini takdir etmeye başladılar.

Bu, henüz yazının, haritaların ve krokilerin olmadığı dünyaydı. Bu, insanların gerekli şeyleri ancak kafalarının içinde taşıdıkları bellek dünyasıydı. Sokrates, yazı kullanılmasına karşı çıktı. Platon'un *Phaidros*'unda şöyle dedi: "Çünkü bu icat, onu kullanmayı öğrenenlerin zihinlerinde unutkanlığa

yol açacaktır, çünkü o kişiler belleklerini çalıştırmayacaklardır. ... Bellek iksiri değil, anımsatma iksiri icat etmiş olursunuz; öğrencilerinize, gerçek bilgelik değil, göstermelik bilgelik sunarsınız." Bu, her bireyin, bütünün şu veya bu parçasını hatırlama ve bilme sorumluluğunu üstlendiği dünyaydı; her canın yaptığı her katkının, tüm grubun esenliği için hayati önem taşıdığı bir dünyaydı.

Maori halk kültürü, büyük yolculukların anılarıyla dopdoludur. Maorilerin efsanevi ana adası olan Hawaiki'den, İngilizce konuşan dünyanın Yeni Zelanda olarak bildiği uzun beyaz bulut ülkesi Aotearoa'ya yolculuk yapan ilk kişi olarak Kupe, birçok klanın büyük saygısını kazanmıştır. Efsaneye göre, Kupe, her yılın aynı zamanında güneye uçan *kuaka* dedikleri kuş türünü fark etti. Bu kuşların karaya kondukları hiç görülmemişti, bu yüzden de Kupe ve dostları merak ederek, "Kua kite te koanga kuaka? Ko wai ka kite I te hua o te kuaka?" ("Kuakanın yuvasını hiç gören var mı? Kuakanın yumurtasını hiç eline alan var mı?") sorusunu sordular.*

Kuakaların varış noktasının güneyde, uzaklarda bir kara parçası olduğuna inanan Kupe, küçük bir ekiple yelken açarak, kuşların gittikleri rotayı izledi. Gökyüzündeki kuşlar öylesine kalabalıktı ki, ona, kütüklerden kano yontan adamların keserlerinin sağa sola saçtığı ağaç kıymıklarını anımsattı. Geceleyin kuşlar öyle yüksek sesle ötüyorlardı ki, Kupe karanlıkta onları takip edebiliyordu.

---

* *Kuaka*, uzun mesafeli uçuş ustası olan çamur çulluğunun Maorice ismidir. Erişkin kuşlar, her yıl hiç mola vermeksizin, tek seferde 12.800 kilometre yol kat ederek Kuzey Kutbu'dan Yeni Zelanda'ya uçar. Bu, eşi benzeri görülmemiş bir olaydır. Kuşlar, yola çıkmadan önceki haftalarda, neredeyse iki kat büyüklüğe ulaşıncaya kadar yemek yer. Uçuş için gerekli olmayan iç organlara kan akışı neredeyse tamamen durur ve böylece bu organlar küçülür; fazlalık kan, dokuz günlük uçuşa güç sağlamak için kanatlara yönlendirilir.

İlham alan ve cesaretlenen Kupe, kuakalara inanmaya devam etti ve böylece, ta Aotearoa'ya kadar yanındakilere de cesaret verdi; eğer klanlar doğru söylüyorsa, MÖ 1200 gibi çok erken bir zamanda. Kupe'nin Hawaiki'de (şimdi Maorilerin cennet kavramında yalnızca bir öğe olarak varlığını sürdüren bir yerde) bıraktığı insanlar, daha sonra, onun peşinden gidebildi ve böylece, sonsuza kadar yurt edinecekleri yeni ülkeye yerleşebildiler.

Aşağı yukarı MÖ 1000 yıllarında, ikiz gövdeli kocaman bir kano, güvertesindeki düzinelerce erkek ve kadınla birlikte, Kuzey Adası'nın kuzeydoğu kıyısındaki Bay of Plenty'ye (Bolluk Körfezi'ne) ulaştı. Dev *Mataatua waka* (*waka*, "kano" demektir), yeni tatlı patates kaynakları bulmak amacıyla kuzeydeki Hawaiki'den yola çıkmıştı. Toroa isimli bir şef, yolculuğa komuta etti; o ve adamları, sığ sulara gelince tekneden ayrılıp kıyıya çıktılar. Onlar gidince, kano, çekilen dalganın ardından giden bir deniz kuşu gibi, körfezden uzaklaşmaya başladı. Teknede bırakılan kadınlar ve çocuklar, dalgaların tekneyi alabora edebileceği derin sulara sürüklenmekten korktular. Kadınların, kürek çekerek *waka*'yı hareket ettirmek şöyle dursun, küreklere dokunmaları bile kanunen yasak olduğu için, çaresiz durumdaydılar. Her şey bitmiş gibi görünüyordu ki, genç bir kadın sesini yükseltip, uygun gördüğü biçimde harekete geçti. O, Toroa'nın kızı Prenses Wairaka'ydı. Korkusuzca küreklerden birini kapıp, *waka*'nın ıskarmozlarından birine taktı ve olanca gücüyle kürek çekmeye başladı.

"Kia whakatane au I ahua!" diye bağırdı Prenses. "Bir erkeğin yaptığı şeyi yapacağım!"

Onun eyleminden cesaret alan başka kadınlar da ona destek oldular ve hepsi sağ salim kurtuldu.

Maori dilinde *whaka* fiili "yapmak"; *tane* sözcüğü ise "erkek" ya da "adam" anlamına gelir. Plenty Körfezi'ndeki bir

kasaba, Wairaka'nın fütursuz cesareti onuruna Whakatane adını taşır. Denize dökülen nehirde, sıkılmış yumruğu andıran bir kayada, selvi boylu, göksel bir peri gibi onun tunç heykeli yükselir.

Avrupalıların yuttukları başka her yerli halk gibi, Maoriler de yeni gelenlerin adaletsizlikleri ve zulmü altında inim inim inlediler. Sinsice fırsat kollayan Fransızlar, gaspçılıkta sanki daha pervasızdılar, istedikleri her şeyi sırf kaba kuvvetle ele geçirmeye teşneydiler. Maoriler 1840'ta Kraliçe Victoria'nın Britanya İmparatorluğu ile Waitangi Antlaşması'nı imzalayınca, kendi rızaları olmadan ya da hiç değilse satış senedi düzenlenmeden topraklarının ellerinden alınmayacağına inandılar. Ama iş o kadar kolay olmayacaktı. Beş yıl sonra İngilizlerle savaş çıktı ve on yıllarca devam etti. 1872'de husumetler sona erdi ve sonrasında Maoriler, İngiliz sömürgecilerin intikam eylemlerine girişerek çok geniş topraklara el koyduğuna tanık oldular. Çözüm ve uzlaşma yönünde o zamandan beri birçok girişim yapılmasına karşın, adaları kaplayan husumet duygusu bugüne kadar ortadan kalkmamıştır.

Maoriler, metallerin olmadığı bir dünyada yaşadılar ve ağaçtan, cilalı taştan yaptıkları silahlarla dövüştüler, ama tüm kavgalar boyunca, Victoria'nın askerlerinin dünyanın başka yerlerinde karşılaştıkları düşmanların en becerikli ve güçlü olanları arasında yer aldıklarını kanıtladılar. Gerilla savaşının etkinliği ve siper kullanımı hakkında Maorilerin o askerlere verdikleri dersler, istilacılarca unutulmadı ve çok kısa süre sonra dünyanın başka yerlerinde kullanıldı.

Gururlu direniş, Maorilerin ruhuna derinlemesine işledi; Avrupalıların ilk karşılaştıkları Maoriler, silinmez izlenimler bıraktılar. Bir kere, Maoriler dünyanın en taşkın yamyamlarıydı. Klanlar arası savaş çok yaygın ve acımasızdı. Savaştan sonra tutsak alınanları kesip yemek, sıradan bir şeydi. Bozgu-

na uğrayanları yerin dibine sokmaktan daha büyük bir zafer, daha ağır bir aşağılama yoktu.

İnsan eti yenilmesinden dehşete düşen denizciler, özellikle de Maorilerin *tattoo*'larından (dövmelerinden) etkilendiler. Bugün herkesin dilinde olan *tattoo* sözcüğü, Samoa dilinde "çarpmak, vurmak" anlamına gelen *tatau*'nun bozulmuş biçimi olarak Batı dillerine geçti. Keltler, Galyalılar ve Piktler gibi boyanan Avrupa halkları çoktan unutulmuş oldukları için, bu moda başka bir yerden tekrar alınıp benimsendi. Doğu'da yeniden keşfedilen desenler, denizcileri büyüledi ve çok geçmeden onlar da kendilerine dövme yaptırmaya başladılar. Maoriler bu uygulamayı aşırıya vardırdılar, hem bedenlerine hem de tüm yüzlerine olağanüstü sarmal desenlerle kalıcı dövmeler yaptırdılar. *Ta-moko* denilen yüz dövmeleri, iğnelerle değil, *uhi* –albatros kemiklerinden şekillendirilen ve deride çizikler açmak için çekiçle birlikte kullanılan keskiler– ile yapılıyordu. Tırtıl mantarından, odun kömüründen ve kauri sakızından elde edilen boyalar, yaraları kalıcı olarak koyu renge boyuyordu. *Endeavour* adlı gemide Kaptan James Cook'la birlikte yolculuk eden bitki bilimci Joseph Banks, 1769'da, Maoriler arasında gördüğü desenlerle ilgili notlar tuttu:

> En dikkat çekicisi, yüzleri; benim bilmediğim bir sanatla, yüzlerine, en az bir çizgi derinliğinde ve genişliğinde oyuklar açıyorlar, bu çizgilerin kenarları sıklıkla girintili çıkıntılı ve kusursuz derecede siyah. Bu, savaşta onları ürkütücü göstermek için yapılıyor olabilir. ... Bu kesinlikle çok çirkin görünmesine karşın, figürlerdeki muazzam Zarafete ve Hatasızlığa hayran kalmamak olanaksız ... yüzlerde hep farklı sarmallar var ... tüm bunlar, üstatça bir beğeniyle ve teknikle yapılmış.

Tüm Maori sanatında olduğu gibi, *ta-moko*'da da temel öğe, kendi dillerinde kangal, rulo anlamına gelen *koru*'dur. Bu, baharda açılan gümüş eğreltiotu yapraklarında ve kumsalda kırılan bir dalganın kapanış buklesinde vardır. Yeni Zelanda'nın ulusal havayolu şirketi Air New Zealand'ın logosunda bile vardır. *Koru*'nun dışı, yeni yaşam ve aralıksız harekettir, güçlenen potansiyel ve büyümedir; içi ise yeniden tüm şeylerin merkezine, zamanın başlangıcından önce var olan sınırsız tikelliğe götüren yol haritasıdır.

Kuaka, uzun beyaz bulut ülkesine giden yolu uzun zaman önce gösterdi. Küçücük olsa bile, devasalık karşısında yılmaz bir kararlılık sergileyen kuaka, neyin mümkün olduğunu gösterdi ve her mesafenin aşılabildiğini, her hedefe ulaşılabildiğini, her meydan okumaya karşı durulabildiğini kanıtladı. Bugün Whakatane dedikleri yerin kurucu gücü olan Wairaka, bir şefin kızıydı, bir prensesti, bu yüzden de soyluydu. Onun teninde *moko* bulunmadığını hayal etmek olanaksızdır; hiç kuşkusuz, küreği derine daldırıp kuvvetle asıldığı ve çenesini öne çıkardığı zaman, *koru*, halka halka sarmal, türümüzün yazgısını belirleyen ve ilerleten sonsuz çember şekli, çenesine işlenmişti. Wairaka, belleğini eylemleriyle ölümsüzleştirdi. Kısıtlayıcı geleneklerin ve kuralların geçerli olduğu bir dünyada büyüyüp yetişen Wairaka, çoğunluğun iyiliği için gerekirse karşı çıkmak, yasağa ya da ceza riskine aldırmaksızın harekete geçmek gerektiğini kavradı. Sonuçları umursamadan, yapılması gerekeni yaptı. Günümüzde çok sık olarak, kendimizi sürü gibi gruplaşmış durumda buluruz, davranışlarımızı ortak grup düşüncesi yönetir. Daha önce hiç olmadığı kadar bugün, öncelikle ve her zaman birer birey olduğumuzu –her birimizin tikel, eşsiz olduğumuzu– anımsamalıyız. Her birimiz, çoğunluğun iyiliği uğruna davranma gücüne sahibiz ve üstelik bu, her birimizin mutlak sorumluluğudur. Her

düşüncemizle ve hamlemizle, evreni biraz daha kötü ya da biraz daha iyi yapabiliriz. Bu ikinci seçenekte uğranılan bir başarısızlıkta her bireyin payı vardır. Asıl sorumluluk tek tek her birimize aittir.

Y Gododdin

ve özel bir dikkat türü

Askerî eğitim, çok büyük ölçüde, tetik durma ve özel bir tür dikkat gösterme eğitimi olduğu için, anımsama da özellikle capcanlıdır.

–PAUL FUSSELL,
The Great War and Modern Memory

Amerikalı yazar Paul Fussell, İkinci Dünya Savaşı'nda subay olarak görev yaptı ve Fransa'da savaşırken Mor Kalp ve Bronz Yıldız nişanlarıyla ödüllendirildi. *The Great War and Modern Memory* adlı kitabında, içten içe sızlayan, daima hissedilen ölüm korkusunun askerlik deneyimini nasıl güçlendirdiğini, gündelik anlara ve nesnelere, "tek duran gelincikler ya da bir tüfek kundağındaki çizikler gibi entipüften şeylere" nasıl anlamlar yüklediğini anlatır. "... Bir adam, her ânının sondan bir önceki an olduğunu kafasında kurduğu zaman, tamamen kerameti kendinden menkul duyusal ayrıntılar gözlemler ve biriktirir." Savaş, duyuları keskinleştirir, kişinin ayrıntılara dikkat etmesini ve böylece, benzersiz bir netlikle anımsamasını –özel bir tür dikkat göstermesini– sağlar.

Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden beri yüz yılı aşkın süre geçti. O savaşa katılmış son kişiler öldüler ve olaylar artık canlı anıların ötesinde kaldı, tarihin tozlu sayfalarına itildi. Yüz yıllık bir sürenin unutmaya ve yaraları sarmaya yetecek kadar uzun olduğunu, tüm acıları geride bıraktığımızı sanabiliriz. Her iki büyükbabam da o savaşta çarpıştı. Onların deneyimlerinin çok azını bilirim. İkisi de yaralandı (annemin babası James, Gelibolu'da, babamın babası Robert ise henüz ergenlik çağındayken Fransa'da) ve ikisi de sağ kurtuldu. Tüm asker yaşamlarının sayısız, bilinemez ayrıntılarını hep merak etmişimdir. Birinci Dünya Savaşı'nda 20 milyon insan öldü, 20 milyon insan da yaralandı. Tüm o yaşamların ayrıntılarını, teferruatlarını bilmek, doğru dürüst anımsamak ve güvenle saklamak için ne tür bir özel dikkat gerekirdi? Bugün bunların ne kadarı anımsanır, ne kadarı unutulmuştur?

1914-1918 yılları arasında cereyan eden olayların her şeyi değiştirdiğini söylemek bağışlanamaz ölçüde bayat bir söz gibi gelir. Ama o yalın gerçek, anımsama içerir. O savaş, geçmişi bugünden ayıran demir korkuluk olarak betimlenmiştir. O korkuluğun parmaklıkları arasından görmek mümkündür ama oluşturduğu sabit engel nedeniyle, o geçmişe dokunmak şöyle dursun, onu asla doğru dürüst bilemeyiz.

"1914 yazında, eşsiz bir kuşak yürüyüşe geçti dünyadan," diye yazıyordu Fussell.

O askerler, yüz yıla yakın bir süre –atalarının parlak pirinç düğmeli kırmızı üniformalar giydikleri ve yanlarına asılı kılıçlarıyla at bindikleri günlerde, Napoleon'un Avrupa üzerine kâbus gibi çökmesinden beri– her şeyi yutan bir savaşa tanık olmamış bir Britanya'yı geride bıraktılar. Katıksız mükemmelliğe ulaşmış görünen yoğun anılar, o 1914 yazını izleyen olayları daha bir şoke edici ve yıkıcı hale getirdi. "Açık havada kitap okunur, pikniğe gidilir, ağaç altındaki beyaz hasır

masada çay sunumu yapılırdı," diye yazıyordu Fussell. "Yağmur korkusu olmadan, tüm gece boyu kitaplarınızı masada bırakabilirdiniz." Salt bir toplumsal sınıfı değil, gelecek yüzyılın lekelemediği bir zamanı çağrıştıran böyle sözcüklerdeki saflık, okuru irkiltmeye yeter. İroni, Birinci Dünya Savaşı'nın ürünlerinden biriydi ve biz onu, yakında her şeyi saracak olan dehşet hemen ufkun ötesinde beklerken, o son yazın tattırdığı masum, güven dolu hazda apaçık görürüz.

Yalnızca yüz yıl geçti. Dünya halkları 1939-1945 yılları arasında yine aynı şeyi yaptılar. Bazı tarihçiler, bu iki savaşı tek savaş olarak görür, 1914-1945 sürecini ikinci bir Otuz Yıl Savaşı sayarlar. Bu savaş, o zamana kadar türümüzün kendine yaşattığı en tarif edilemez, en bağışlanamaz dehşetti. Bunu atlatmaya neredeyse yaklaştığımızı sanmak yanlış olur. Onulmaz zararlar görmüş bir ailenin onulmaz ölçüde örselenmiş çocuklarıyız ve bugün içinde yaşadığımız tüm o keşmekeşler, o büyüklerimizin başına gelenlerin dolaysız ya da dolaylı sonuçlarıdır. Yalnızca yüz yıl geçmiştir, ama olup bitenler ve bunların niçin olup bittiği hakkında ne kadar bilgi sahibi olduklarını bile bilmeyen yetişkin kuşaklar halen sağdır. Bu yitiklik beni korkutuyor.

***

Y Gododdin, uzun zaman önce yaşamış insanlara dair uzun bir şiirdir. MS 600 ila 1200 arasında bir tarihte yazılmıştır ve 600 yılında, İngiltere'nin kuzeyinde bir yerde Britonlar ile Angluslar arasındaki bir muharebeyi betimler. (Öylesine muğlâk ki, anımsamak zordur, sürekli bir kavga.) Aneirin adında neredeyse efsanevi bir Galli yazıcı ya da ozan genellikle bu şiirin yazarı olarak kabul edilir, ama ayrıntıların çoğu bugün belirsizdir.

Şiir, Romalıların Votadini adıyla bildikleri Gododdin kabilesinin öyküsünü anlatır. Gododdinler, Güney İskoçya ile Kuzey İngiltere arasındaki bir bölgeyi kontrol ediyorlardı ve 400'lü yıllarda Romalılar çekilince oluşan iktidar boşluğu nedeniyle, Kuzey Avrupa kökenli bir Cermen halk olan Angluslar, Gannet's Bath dedikleri gri bir su kütlesi olan Kuzey Denizi'ni aşarak o bölgeye geldiler. Fetih için mi, yerleşmek için mi, yoksa salt şanslarını denemek için geldikleri sorusu, öteden beri Karanlık Çağ dediğimiz dönem hakkında tarihçilerin tartışıp durdukları pek çok sorudan biridir. Çok geçmeden, Angluslar, Northumbria olarak anılacak olan bölgeye vardılar. Gododdin önderi Mynyddog Mwynfawr, kabilenin topraklarına çöken dalgayı tersine çevirme çabasıyla, batısında ve güneyinde bulunan diğer Briton krallıklarına ittifak önerdi.

Şiirde anlatıldığına göre, sonuçta değişik gruplardan oluşan ittifak savaşçıları, Gododdinlerin Din Eidyn denilen başkentinde –bugün Edinburgh adıyla bildiğimiz yerde– toplandı. Mynyddog bir yıl onları ağırladı. Şiir, ilerideki olaylara hazırlanmaları için, 300 savaşçıya tüm bu zaman boyunca yemek ve su verildiğini, armağanlar sunulduğunu anlatır. Savaşçılar en sonunda atlarına binip Din Eidyn'den ayrıldılar ve Catraeth denilen bir yere –Kuzey Yorkshire'daki Catterick olduğu anlaşılan yere– doğru yola çıktılar. Şiire göre, Briton ordusu sayıca aşırı küçüktü:

> Adamlar şafakla Catraeth'e gittiler;
> Korkuları terk etti onları.
> Yüz bin kişi ile üç yüz kişi çarpıştı;
> Mızrakları kana boyandı, kan sıçradı üstlerine.
> Maiyetindekilerden önce Mynyddog Mwynfawr,
> En önde yer aldı, savaşta başı çekti.

Ezici eşitsizliğe karşın, hepsi yiğitçe dövüştü, ta ki öyküyü anlatmak için Gododdinlerden tek adam kalıncaya kadar.

Altın kolyeli üç yüz adam saldırdı;
Topraklarını korumak için, kanlıydı katliam.
Vahşice öldürülseler de acımadan öldürdüler,
Ve dünyanın sonuna kadar onurlandırılacaklar
Ve hepimiz, birlikte giden yoldaşlar
Üzgün, ama bir adam dışında, kaçmadı hiç kimse.

Y Gododdin alışılmış herhangi bir anlamda tarih değildir; şiirin dizeleri, daha çok, kavgada ölen savaşçılara düzülmüş birer ağıttır. Çok duygulandırıcıdır; çıkarsız davranışların ve gözü pek yiğitliğin kıvançlı bir anlatımıdır. Yürekli eylemleriyle öne çıkan savaşçıların adları tek tek sayılır.

Onlardan birine, Gwawrddur isimli bir Gododdin'e ilişkin betimlemede, Kral Arthur'a yapılmış en eski yazılı atıf yer alır:

En iyi üç yüz adamın önünde hücuma geçti;
Hem merkezi hem de kanadı yardı;
En soyluların ön safında kendini gösterdi;
Kışın sürüden atlar hediye etti;
Kale duvarı üstünde kara kuzgunlar besledi.
Bir Arthur olmamasına karşın
Savaşta en güçlüler arasında
Ön safta, aşılmaz bir duvardı Gwawrddur.

Bir kardeşlik ve yiğitlik masalı böyle sürüp gider. İnsan kolayca tempoya ve ritme kapılıp gider, öfkenin yükselişini hisseder. Ama bir sürü başka adam, unutulmuş adamlar, kesinlikle gizlenir, kayda geçirilmez. Mynyddog'un binlerce kişilik bir

kuvvete karşı dövüşmek için yanına yalnızca 300 kişi alması akla yatkın değildir. Catraeth denilen yer için başka her ne planlanmış olursa olsun, bunun kasıtlı bir toplu intihar olmadığını düşünmek mantıklı görünüyor. Kendileri ve yakınları için yaşamları aynı ölçüde değerli olan bir sürü başka asker, yaya askerler de 300'lerle birlikte yürüyüşe geçmiş olmalıdır. Ama Aneirin ya da başka biri, bu şiiri hem kim yazmışsa, onlardan söz etmek için bir neden görmemiştir. *Y Gododdin*, yalnızca en üst düzeydeki 300 adama –o zamanın büyük adamlarına– olanları anlatır. Dışlanan, söz etmeye değer bulunmayan şey, bütün bir ordunun yaşamı ve ölümüdür. Söz konusu çatışmanın üzerinden 1.400 yılı aşkın süre geçmiştir ve savaşta düşen sıradan adamlar, hiç var olmamış gibi unutulmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı'nın üzerinden yalnızca yüz yıl geçmiştir ve milyonların unutulması süreci şimdiden hayli yol almıştır. Bu süreç, inceden inceye, sinsice ve en başından beri, hatta mermiler ve kovanlar henüz havadayken işlemeye başlamıştır.

Somme Meydan Muharebesi'nden önce, her İngiliz askeri yalnızca tek künye takardı. Savaşta ölürse, maaşının kesilmesi için bu künye boynundan çıkarılıp alınırdı (İngiliz Ordusu, ölen askere maaş ödemez). Sistem yeterince iyi işledi, ta ki pek çok kişi birlikte öldüğü için isimlerin izinin kolayca yok olabildiği büyük ölü mahzenleri açılıncaya kadar. Somme'nin ilk birkaç gününden sonra, on binlerce cesetten ya da ceset parçalarından on binlerce asker künyesi toplanmıştı. Korkunç patlamalar ve lime lime eden şarapneller nedeniyle paramparça olup, rüzgârın uzaklara taşıdığı kıpkırmızı sis bulutlarına dönüşen diğer adamlara ait künyeler ise havada uçup gitmişti. Tüm o doğranmış cesetleri gömmeye sıra gelince, neyin ne ve kimin kim olduğundan artık hiç kimse emin değildi. Ordu bürokratları, kimin öldüğünü biliyorlardı

–deste deste asker künyeleri o kadarını söylüyordu– ama her adam ve oğlan, isminden kalıcı olarak ayrılmıştı. Batı Cephesi mezarlıklarında sıra sıra dizilmiş mezar taşları, her birinin altında, düzgünce yerleştirilmiş bir adamın yattığını ima ediyordu. Gerçekte bunlar, sıklıkla, ölülerin alelacele üst üste yığıldığı toplu mezarlardı. Taşlar, alttaki tarifsiz kargaşanın üzerini göstermelik bir derli topluluk yanılsamasıyla örtmek için, ancak daha sonra, kasvetli bir barışın sessizliğinde, yatay ve dikey sıralar halinde düzenlendi ve üzerlerine çim ekildi. Somme'den sonra, bu durumdan ders çıkarılarak, savaşan her askere iki künye verildi; birisi, ölürse maaşının kesilebilmesini sağladı ve diğeri, hiç olmazsa ismiyle birlikte gömülebilmesi için boynunda bırakıldı; tabii eğer bir boynu kaldıysa.

Pek çokları için her şey bitmişti. Kuzey Fransa'da Thiepval'daki kasvetli tuğla ve taş anıt, Somme Kayıpları'nı, yani oralarda ölen ama henüz bilinen bir mezarı olmayan 72.337 kişiyi anmak için dikildi (ve bu sayı artıyor; çiftçiler her yıl topraktan yeni cesetler çıkarıyorlar). Salt isimlerinden ayrılmış oldukları için, birçoğunun "bilinen bir mezarı" yoktur.

Dehşet verici sayılara ulaşan ölüler için, "vurulup düşenler" olarak hemen –gazeteciler, şairler, yazarlar tarafından– ağıtlar düzülüyordu. Belleklerde hâlâ canlı olan yüz binler, bireysel kimliklerin yutulduğu bir ölüler topluluğu, birleşik bir varlık hâline geldiler. Onlar, kendilerini anımsayanların adamakıllı yaşlandıkları gibi yaşlanmadılar. Ve onları –yüzlerini, seslerini, karakterlerini, umutlarını ve düşlerini– anımsayanlar da yaşlandıklarında onların zamanında öldüler. Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının ölüleri –kaybolanlar, vurulup düşenler– unutulup erişilmez oluyorlar. Çok geçmeden, taşlarda ve kitaplardaki öykülerde birer isimden ibaret olacaklar.

Catraeth'ten beri 1.400 yıl geçmiş ve ölen Gododdinlerin çok azı dışında tümü bugün tamamen unutulmuş, Hektor ve

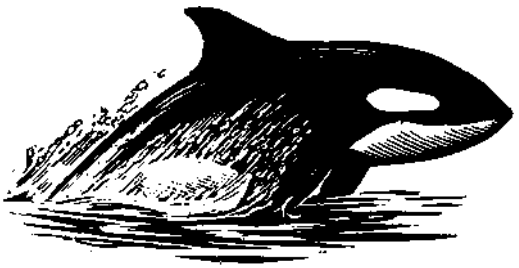
Akhilleus gibi efsanelere karışmıştır. Bir sürü plaket, dünya savaşında can verenleri isimlerinin sonsuza kadar yaşayacağına söz verir, ama yaşamayacaklar, yaşayamazlar. Yirminci yüzyıldaki toplu kıyımlara kurban gitmiş olanlar, pekâlâ Truva'da, Kartaca'da, Termofil'de veya Catraeth'te de ölmüş olabilirlerdi. Onları, anlamı olan herhangi bir biçimde anımsamayacağız. Acemice attıkları ilk adımları, ana babalarınca anımsandığı gibi anımsamayacağız. Sevgililerinin onları niçin sevdiklerini; en çok hangi kitapları beğendiklerini; hangi şakalara güldüklerini; saçlarını nasıl ayırdıklarını anımsamayacağız.

Unutmaya karşı savaş veriyoruz ya da en azından vermeliyiz. Bu belki kazanamayacağımız bir kavgadır, ama yine de karanlıkla savaşmak anlamlıdır. *Y Gododdin*'in yaptığı uyarı, tümünün unutulacağıdır.

Ama yaralı –savaş yaralısı– bir dünyada yaşıyoruz. Savaşın incittiği insanlar hâlâ aramızdalar ve öyle olacaklar, çünkü savaş asla durmaz ve kayıplar gelmeye devam eder. Yaraların çoğu gözle görülmez, ama sağ kurtulan her eski asker, savaşın yaptığı şeylerin yaşayan bir hatırlatıcısıdır. Bugünkü haliyle dünya, henüz geride bıraktığımız yüzyılın o korkunç otuz yılında açılan tüm yaraları hâlâ tam olarak kapanmamış ama iyileşmekte olan bir dünyadır. İster öteden beri söylendiği gibi mermi şoku, ister savaş bunalımı, ister travma sonrası stres bozukluğu deyin. Uygarlıklarımız yaralı yürüyor ve bugünkü uluslar arasında alttan alta süren saldırganlıklar, Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının bıraktığı hâlâ ışıldayan közlerdir. Bunu tamamen atlattığımızı, aştığımızı düşünmek, vahim ve tehlikeli bir hata olur. Bugün bile, dünyanın en ücra köşelerinde sıcak savaş sürüp giderken, bunun tekrar başımıza gelmeyeceğini hayal ederiz. Batı Avrupa'daki yetmiş yıllık barış, savaşın burada bizim için tarih olduğunu düşünme ya-

nılgısına yol açmıştır. Ama savaş her zaman alesta bekliyor ve geldiği zaman ne yaptığını hepimiz anımsamalıyız. Hem bireyler hem de uluslar olarak, taşıdığımız yaraları arayıp görsek daha iyi olur. Yeni örselenmiş ve hâlâ sonuçlarını yaşamakta olanları bulmaya çalışarak başlayabiliriz. Bu yolla, verdiğimiz ve bize verilen zararları anımsarız. Yaraları şimdi görün, şimdi tanıyın ve özel bir tür dikkatle işaretleyin.

9.
ÖYKÜLER

Eden Balina Avcıları

ve Dil Yasası

Çünkü âdemoğullarının başına gelen hayvanların da başına geliyor. Aynı sonu paylaşıyorlar. Biri nasıl ölüyorsa, öbürü de öyle ölüyor; hepsi aynı soluğu taşıyor; insanın hayvandan üstünlüğü yoktur: çünkü her şey boştur.

–VAİZ 3:19

Avustralya'da, Yeni Güney Galler'de bulunan Eden Katil Balina Müzesi'ni ziyaret ettiğim zaman, girişte sergilenen bir dalgıç giysisi vardı. Orkalar, yani katil balinalar ile on dokuzuncu yüzyıl balina avcıları arasındaki benzersiz ilişkiyi anlatan yerel bir efsane hakkında bilgi edinmek için oraya gitmiştim, ama giysi dikkatimi çekti. Neopren (yapay kauçuk) omuzların üstüne katlanmış olarak, giysinin önünü ve arkasını örten kurşun levhadan bir zırh parçası vardı. Giysi, bir tür yumuşakça olan abalon avcısı Eric Nerhus'a aitti; giysinin ağırlığı, Eric'in, su altında avını toplarken deniz tabanında kalmasını sağlamıştı. Kurşun levhadaki diş izlerine gözüm takıldı; karton ya da kâğıdı kolay yırtmaya yarayan delikli çizgiler gibi görünen bir gerdanlık desenine benziyordu.

Giysinin yanındaki tanıtım etiketinde, Eric bir gün deniz tabanında tek başına abalon avlarken ansızın her yerin nasıl karardığı ve Eric'in nasıl boş çuval gibi sarsılıp sallandığı anlatılıyordu. Genellikle büyük beyaz köpekbalığı olarak bilinen harharyas türü bir köpekbalığı, doğruca yukarıdan ona saldırmış ve başını, omuzlarını, gövdesini kocaman ağzına almıştı. Balığın Eric'i ısırıp ikiye ayırmasını yalnızca kalın kurşun levha önlemişti. Eric, bir kolunu kurtarmayı başardı ve yumuşakça toplarken kullandığı keskiyi, canavarın başına, gözüne sapladı. Cehennem gibi saniyelerden sonra, köpekbalığı onu bıraktı ve derinlere daldı. Eric'in seçenekleri sınırlıydı; burnu kırılan ve yaralarından kan akan Eric, su yüzeyine çıkmak ve yardım istemek zorunda olduğunu biliyordu ama tek hamlede yükselemeyeceği kadar derindeydi. Saldırıyla çok sarsılan ve köpekbalığının yakında olabileceğini bildiği için korkan Eric, yine de aklını toplayarak, vurgun yememek için, ağırlıklı hattında yarıya kadar yükseldi ve sonra durup bekledi. Yarı karanlıkta, kendi kanının bulandırdığı suda lezzetli bir yemek gibi asılı dururken, kol saatinin dakika ibresine baktı. Yeterli süre geçtiği için, Eric yüzeye yükseldi ve yeniden teknesine çıkarak güvene kavuştu.

Bu giysi, okyanusun bizim krallığımız olmadığını anımsamaya yarar: Orada başka krallar ve kraliçeler hüküm sürer. Eden'da, insanlarla temas kuran orkalar hakkında bir öykü anlatılır. Orka. Katil balina. Bilimsel adı, *Orcinus orca*'dır. Orcinus, Roma döneminde aşağı dünyayı yöneten tanrının adıdır. *Orca*, Latincede fıçı anlamına gelen bir sözcüktür; bu isim ona hayvanın yuvarlak ve iri gövdesine atfen verilmiştir. İspanyol balıkçılar, bu hayvana, "katil balina" anlamında *ballena asesina* derler. Orkalar, başka balinaları ve yunusları öldürüp yedikleri için, onlara katil balina yerine, balina katili demek daha doğru olur, çünkü yaptıkları şey budur.

***

Arjantin Patagonya'sının Santa Cruz eyaletindeki Pinturas Vadisi'nin altında, Cueva de las Manos yani Eller Mağarası denilen büyük bir mağara vardır. Bu isim, solgun kireç taşı duvarlara yapılmış resimlerle ilgilidir. Bu eserler, son Buzul Çağı'nın sonunda dünyanın sıcaklığı yavaş yavaş yükselirken, iklim gitgide yumuşarken yapılmıştı. O zamanlar, 10.000 yılı aşkın süre önce, orada yaşayan insanlar, ellerini şablon olarak kullanırlardı; el ayalarını kayaya bastırır ve arkadan boya püskürtürlerdi, böylece, ellerini kayadan çekince, açılmış parmakların bıraktığı izler kalırdı. Mağara duvarlarında, havaya kaldırılmış düzinelerce, yüzlerce el görürüz. Öğretmenin dikkatini çekmek için birbiriyle yarışan öğrencilerle dolu bir sınıfa bakıyormuş gibi oluruz. O insanların niçin bunu yaptıklarını bilemeyiz, ama belki geride kişisel bir iz bırakma arzusunun bunda payı olmuştur: Buradaydım. Esin kaynağı ne olursa olsun, bu eylem, ellere sahip olmanın mümkün kıldığı bir eylemdi.

Roma'daki Sistina Şapeli'nin tavanında, Hristiyan Tanrısı ve Âdem, elleriyle birbirlerine uzanırlar. Bu, Michelangelo'nun düşlediği biçimiyle insanlığın yaratıldığı andır. Parmakları birbirine dokunmaz; yaşam, tıpkı bir kıvılcım gibi ya da bir sinapstan akan düşünce gibi, o boşluğu sıçrayıp geçmelidir.

İnsan elinin uzun bir tarihi vardır. Elli milyon yıl önceki ormanlarda, iki tür memeli vardı ve ikisi de sivri fare gibi küçüktü. Bu türlerden biri yerde kalmayı seçerken, diğeri yukarıya tırmandı. Bu ikinci tür, en muğlâk anlamda, bizim atalarımızdır. Dalların arasında koşturup duran minik yaratıklar, zamanla primatların ve dolayısıyla bizim ortaya çıkmamızı sağlayacaklardı. Ağaç tepelerinde dolaşmak apaçık tehlikeler

içeriyordu; bunu en iyi başaranlar ve en çok yavru yapanlar, sarılmaya ve tutunmaya uyum sağladılar. Uzun parmaklar, el parmakları haline geldi. Uzun vadede en önemli şey, o parmaklardan birinin, karşılayan başparmak haline gelmesi oldu. Bu gelişme, türümüzün hayatta kalması ve en sonunda üstünlük kurması açısından belirleyici olmuştur.

Aşağı yukarı aynı zamanda –50 milyon yıl önce– su aygırlarıyla akraba olan memeliler, kesin olarak karaya sırt çevirdi. Onların suyu tercih etmesi, ellere ve parmaklara olan gereksinimi ortadan kaldırdı. Milyonlarca yıllık evrimle, onların bazıları, çok büyük yaratıkları –yunusları ve balinaları– oluşturdu. Onların en büyükleri –mavi balinalar ve Grönland balinaları– belki de dünyanın tanımış olduğu en büyük canlılardır. Balinaların beyinleri de büyüktür, hatta bazıları bizimkilerden çok daha büyüktür. Ama balinaların ve yunusların kendi üç boyutlu dünyalarıyla olan etkileşimi, bizim dünyamızla olan etkileşimimiz gibi değildir. Onlar alet yapamaz ve çevrelerini değiştirip uyarlayamaz. Elbette aileleri vardır; birbirlerine özen gösterir ve kendi aralarında iletişim kurarlar; avlanırlar; ama uygarlık onların ötesindedir. Onlar, dünyalarını şekillendiren ya da yapan değil, gözlemleyen canlılardır.

Yeni Güney Galler'e yerleşen Avrupalılar, 1840'ların başında yeni yeni gelişen kasabalarına, Birinci Auckland Kontu ve Britanya Sömürgeler Bakanı George Eden'a atfen Eden adını verdiler. Orada, 1828 yılından beri, Avustralya'nın doğu kıyı şeridi boyunca bir aşağı bir yukarı göç eden kambur balinaların avlanıp işlendiği bir balina avı istasyonu vardı. Yerleşimcilerin gelişinden önce en az 10.000 yıl boyunca, kıyının o bölgesi, Yuin kavminden Thaua klanına mensup insanların yurdu olmuştu. Thaualar bazen kambur balina avcılığı yaptılar. Yeni gelenler, teknelerinin çevresinde sinsice dolaşan orkaların, dev deniz canlıları için kendileriyle yarıştıklarını

sanarak, ilk başta onlara kızdılar ve onları kovmaya, uzaklaştırmaya çalıştılar. Thaua erkekleri, balina gemilerinde işe alındılar, ama orkaları öldürmek şöyle dursun, incitmeyi bile reddettiler. Dediklerine göre, orkalar, dost avcılardı ve kambur balinaların ya da diğer devlerin etinden en çok sevdikleri kısımların verilmesi karşılığında, insanlarla iş birliği yapıyorlardı. Orkaların istediği, dev diller ve dudaklardı. Orkalar, kambur balinaları gemilerin yakınına getirir ve paylarının verilmesi karşılığında, kaçmalarını önlerlerdi. Thaualar, bu anlaşmayı, Dil Yasası olarak adlandırdılar.

Bu öğüde rağmen, beyazların çoğu, böyle bir fikri çok gülünç buldu. Ama Davidsonlar denilen bir aile, yerlilerin zihniyetindeki bilgeliği kavradı. George Davidson, Eden kasabasına yakın Twofold Bay'de bir istisyon kurarak balina avcılığı yapan ailenin ilk kuşağındandı. İlk başta o da orkaları kovalamaya uğraşan diğerleri kadar şüpheciydi, ama çok geçmeden Thauaları dinlemeye ve Dil Yasasına uymaya başladılar. On dokuzuncu yüzyılın ortası olduğunda, bölgedeki en başarılı balina avcıları arasına girdiler. Gemilerinin gövdelerini yeşile boyadılar; söylendiğine göre, orkalar onları görünce tanıyordu. Her yılın son aylarında, aynı orka sürüsü, yiyecek aramak için Twofold Bay'e gelirdi. Özellikle iri bir erkek, dikkatlerini çekmek için kıyıdaki Davidson binalarına ya da yeşil gövdeli her tekneye yaklaşırdı.

Old Tom adını verdikleri bu hayvanın maskaralıkları efsane oldu. Old Tom'un sürüsü, bazı çubuklu balinaları çevirip yakına sürdüğünde, o, gece ya da gündüz Twofold Bay'e yüzer ve Davidsonlar denize açılıncaya kadar su üstünde sıçramaya ve kocaman kuyruğunu suya vurmaya başlardı. Bazen, adamların zıpkınlarıyla vaziyet almalarını sağlamaya öyle meraklıydı ki, öncü gemiye sabitlenmiş halatı dişleriyle yakalayıp sıkıca tutarak, gemiyi, bekleyen balinalara doğru

çekerdi. Her zaman Yasaya uyuldu. Adamlar, balinaları zıpkınla vurup öldürür, sonra da Old Tom'a ve ailesine yemeklerini ikram ederlerdi. Orka sürülerinin çoğunda olduğu gibi, gerçek lider dişiydi; adamların Stranger adını taktıkları, uzak duran ama her şeye hâkim olan bir dişi şefti. Adamların peşinde oldukları balina etine ve yağına sürünün asla dokunmamasını sağlardı, bu yüzden anlaşma herkesin işine yaradı. Bazen, zıpkınla vurulmuş bir çubuklu balina, çekici tekneyi alabora eder ve adamların suya düşmesine yol açardı. Geleneğe göre, balina avcılarının denize daha çok saygı duyabilmek için yüzme öğrenmemeleri gerektiğinden, bu tür kazalar ölümle sonuçlanabiliyordu. O zaman orkalar devreye girerek, adamlar kurtarılıncaya kadar köpekbalıklarını uzaklaştırır ve adamları su yüzünde tutardı. Dibe batmış adamlar, bazen orkalarca yüzeye çıkarılır ya da su üstünde tutulurdu. Olur ya, bir orka halatlara ya da ağlara dolanırsa, adamlar kesinlikle onu serbest bırakırlardı ve kurtarılan orkanın teşekkür eder gibi sesler çıkardığı işitilirdi. Bu, adamlar ile hayvanlar arasında yüzyıldan uzun süren bir bağdı: Davidson ailesinin üç kuşağı, Old Tom'la, Stranger'la ve diğerleriyle ilişkiyi sürdürdü.

Old Tom en sonunda ölünce, cesedi Twofold Bay'de karaya vurmuş olarak bulundu. İskeleti bugün Eden Katil Balina Müzesi'nde sergilenir; dişleri, halat yakalayıp çekmekten dolayı bağlama direği gibi aşınmıştır.

Orkalarla bağ kurmuş Thaua gibi yerli halklar dünyanın her yanında vardır. Kuzey Amerika'nın ilk kavimleri, katilleri, atalarının yeniden dünyaya gelmiş biçimleri sayarlar.

Thaualaların Dil Yasası, orkaların edindikleri bir anlayışı temel alıyordu. Orkalar, kendi başlarına balina öldürmekte haydi haydi yetenekliydi, ama öyle görünüyor ki, onların türü, binlerce yıldan beri insanları iş başında seyretmiş ve

sivri sopalarla silahlanan o yaratıkların, eşsiz beceriler sergileyen dost avcılar olduklarını anlamışlardı. Thaualara göre, ilk güç birliği yaklaşımı, insanlardan değil, orkalardan geldi. İş birliği yapmak, balinaların fikriydi. Orkalar, kendilerini engelleyen, sınırlayan şeyin mahiyetini anladılar, bu yüzden de daha yeteneklileri arayıp buldular. Atalarının karada yaşamayı bırakmalarından elli milyon yıl sonra, ellerinin yokluğunu hissettiler, bu yüzden de elleri olanları aramaya giriştiler.

2016'da Yeni Zelanda'dayken, Güney Adası'nın kuzey ucundaki Farewell Spit'i ziyaret ettim. Yaklaşık 25 kilometre uzunluğundaki bu dar kum şeridi, pilot ya da kılavuz balinalar için bir mezarlık olmuştur. Zaman zaman, sürüler topluca orada karaya vurur ve onları yeniden yüzdürmeye kararlı olan iyi niyetli gönüllülerin çabalarına rağmen, hayvanlar çoğunlukla ölür, sıklıkla ölü sayısı yüzlerce olur. Bu, balinaların dünya üzerinde var olmalarından beri meydana gelmekte olan bir trajedidir. Konuştuğum yaşlı bir Maori, genellikle tek bir hasta hayvanın bu karaya vurmalarda başı çekiyor gibi göründüğünü söyledi. Sürüler içinde kopmaz aile bağları bulunduğu için, sağlıklı aile bireyleri, kesinlikle kendi canlarına mal olsa bile, hasta akrabayı izleyerek karaya vuruyordu. Yaşlı Maori, sanki hasta balinaların dinlenmek istediklerini söyledi. Hasta balina, aynı zamanda da yüzmek zorunda kalmadan dinlenip nefes alabileceğini düşündüğü sahile ulaşmak ister. Anlaşılan o ki, hasta balinalar sadece durup dinlenmek ister; tüm balinalar, okyanusta sürekli hareket gerektiren bir yaşam seçen atalarının bu kararının sonuçlarına lanet ediyor olabilir.

Çok zeki olduğumuzu düşünürüz. Türümüz, tüm diğer türlere hükmeden konuma yükselmiştir. Ama tüm bu farkı yaratan şey, ellerimizdir. Tüm aletleri ellerimizle yapmakta, tüm teknolojiyi ellerimizle şekillendirmekteyiz. İstediğimiz

ne varsa ellerimizle dokunmakta, tutmakta ve yakalamaktayız. Eller olmasaydı, düşlerimizin hiçbiri gerçekleşmezdi.

Zeki, düşünen orkalar, tüm görkemlerine, okyanus âleminin tartışmasız hâkimi olmalarına karşın, yine de ellerin yokluğunu hisseder. Bazıları, Eden'da hünerli insanoğluyla ortaklık kurarak, buna bir çare bulmaya çalıştı. Eden'dan ve orkalardan çıkan ders, 50 milyon yıl önceki ormanlarda –üstelik sivri farelerce– verilen bir kararın, yazgımızı ne ölçüde şekillendirdiğidir.

Kerala Ateş Ayini

ve sözcüklerden önce sesler

Yaşamak zaten başlı başına bir mucizedir.

–MERVYN PEAKE,
"To Live Is Miracle Enough"

Pek de öyle bir kerede başarılmış değildi; daha çok, zamana yayılmış olarak bir gölgeler silsilesinin çıktığı binlerce kilometrelik zorlu bir yolculuktu. İlk Hintlilerin ataları 100.000 yıl önce Afrika Boynuzu'nu terk edip ilkin karayı sonra denizi aşarak Yemen adıyla bildiğimiz bölgeye ulaşmış olabilir. O göçmenlerin soyundan gelenler, binlerce yıl boyunca, doğan güneşe doğru ağır aksak yol aldılar ve sonra güneye yönelerek, fil kulağı biçimindeki Hindistan'ın batı kıyı şeridine ulaştılar. O zamana gelindiğinde, atalarının Afrikalı kökenini anımsayan varsa, ne kadarını anımsadığını kim söyleyebilir? Hindistan'ın en güney ucuna ulaşan o gezginler ise en güneydeki Kerala bölgesinin bugünkü sakinlerinin ataları oldular.

Alt kıtanın güneyine, 3.000 ila 4.000 yıl önce başka yerden yeni bir halk geldi. O insanların kökeni kesin değildir, ama Orta Asya'dan kopup geldikleri sanılmaktadır. O yeni gelen-

leri birleştiren öğe, Sanskritçe olarak bize kadar ulaşan bir dildi. Onlar kendilerine Aryanlar diyorlardı; soyluluk, asalet ima eden bir sözcüktü bu. Hindistan'ın kuzeyinde karşılaştıkları yerli kültür zaten oldukça gelişmişti. Arkeologlar, o eski, yerel yaşam biçimini, bölgenin en büyük kentlerinden biri olan ve Indus Nehri'nin bir kolu boyunca gelişen Harappa'ya atfen Harappa kültürü olarak adlandırdılar. Harappa, MÖ 2250'de on binlerce insanı barındırıyordu. Gömülmüş yıkıntılarda yapılan modern kazılar, özenli bir ızgara plana göre düzenlenip inşa edilmiş caddeler ortaya çıkardı. Tarlalarını suladıkları çok gelişkin bir sulama sistemi ve evlerde banyo yapmaya olanak veren atık su sistemleri vardı. Her şehirde, gerekirse insanların toplanabildikleri, savunulması kolay yüksek bir noktaya kurulmuş bir iç kale vardı.

O Aryanlar, hayvancılık yapan göçebelerdi ve belki, aralarına karıştıkları insanlar kadar kibar bir tarzları yoktu. Sahip oldukları şeyler, atlar ve arabalar, bronz silahlar ve bir de orada kalma kararlılığıydı. Önceden arkeologlar ve antropologlar, bir istiladan, fetihten söz eden yorumlar yaptılar. Ama sonradan, o farklı halkların böyle bir araya gelmesi bir göç olarak, barışçıl bir karışıp kaynaşma olarak tanımlandı. Yine de bunun doğurduğu sonuçlar vardı. Harappalılar yazı yazan, kayıt tutan insanlardı, ama Aryanlar geldikten sonra, belki toplumun kabalaşmasından, böyle bir uzmanlaşmayı ve yetkinleşmeyi dışlayan bir geriye dönüşten dolayı, o beceri bin yılı aşkın süre kaybolup gitti. Şehir yaşantısı da bozulup çöktü ve bu yaşam tarzını, çok daha sonra, eskisinden daha kaba, daha az örgütlü bir biçimde yeniden öğrenmek gerekli oldu. İklim değişikliği bunda rol oynamış olabilir; bir zamanlar bereketli olan topraklar verimsizleşip çoraklaştı, insanlar nehir vadilerindeki şehirleri terk edip, başka yerlerde daha çetin koşullarda yaşamak zorunda kaldılar. Yeni gelenler,

hayvan kurban ediyor, ateşe tapıyorlardı. Onların evreni kavrama tarzı, zamanla, Harappalıların düşünüş tarzıyla karışıp kaynaştı. Bunun nihai sonucu, parçaların toplamından büyüktü ve Hindu olarak tanımlanan yaşam tarzının temellerini oluşturdu.

Brahmanlar denilen ve kendilerini ayrı tutan bir ruhban sınıfının yönettiği o Aryanlara göre ateş, yaşamın kalbindeydi. Tanrılar için, özellikle üstteki gökleri kontrol ettiğine, kaostan düzen yarattığına inandıkları Varuna için ve her yılın en sıcak döneminde, kutlu muson yağmurlarını serbest bırakmak üzere dev bir ejderhayla savaşa gidip onu öldüren İndra adlı savaşçı için ilahiler söylerlerdi. Aryanların ilahileri ve başka ezgileri, Hindistan'a gelmelerinden çok önce vardı ve torunlarınca ezberlenip kuşaktan kuşağa aktarılıyordu. MÖ ikinci binyılın sonu dolayındaki bir zamanda, bu şarkılar yazıya dökülerek, *Rig-Veda* denilen kapsamlı bir derleme oluşturuldu. Brahmanlar, kutsal ilahilerin koruyuculuğunu yaptılar ve yalnızca kendi aralarında paylaştılar. Bunların sözlerini başka hiç kimse bilmeyecekti. Her erkeğin, kadının ve çocuğun toplumdaki yerine göre sınıflandırıldığı ve eğitildiği kast sisteminin temeli bir ayrımda yatıyordu. Başlangıçta yalnızca din adamları, savaşçılar ve köylü çiftçiler arasında ayrımlar vardı ve birinden diğerine geçiş yapılabiliyordu. Zamanla, yüzyıllar geçtikten sonra, kast sistemi katılaştı, öyle ki, binlerce kast oluştu (bugün de hâlâ vardır) ve bir kişinin bir kasttan diğerine geçme umudu asla olamazdı.

Sanskritçede ateş tanrısı, Agni'dir (yakmak anlamına gelen İngilizce "ignite", fiili bu kökten türemiştir) ve Kerala'da, Nambudiri adı verilen bir Brahman kastı, binlerce yıldır Agni kömürlerini sürekli körüklemeyi görev edindi (mecazi anlamda). Ne şekilde olursa olsun, ayinler sürüp gitti. Matematik denklemleri gibi incelikle yapılandırılmış, müzikteki korolar

gibi tekrarlanan mantralar –ses akışları– denilen biçimler, konuşulan Sanskritçenin bir parçasıydı. Bunlar, ayinlerin içkin bir unsuruydu ve Kerala'da, Atiratram –Agni için ateş ayini– en derine işlemiş, en dikkatle anımsanan ayindi.

Kerala Ateş Ayini olarak bilinen Atiratram'ın tümüyle sergilenmesi on iki gün alır. En son 1975'te, California Üniversitesi'nden felsefe profesörü Hindolog Frits Staal'ın isteğiyle, Shoranur yakınındaki Panjal köyünde tümüyle tamamlandı. 2011'de zengin Hintli iş insanlarınca para ödenerek, kısaltılmış bir gösteri gerçekleştirildi, ama doğrusu, binlerce yıldan beri yalnızca ezbere dayalı olarak kuşaktan kuşağa aktarılan bu ayin, dipsiz unutuluş uçurumuna yuvarlanmak üzeredir. Bazı temel yönleriyle şimdiden yitirilmiş bile olabilir.

Tahminlere göre, her iki haftada bir koskoca bir dil, onu konuşan son yaşlının ölümüyle yok oluyor. Evreni anlamanın ve burada, dünyada olmanın ne anlama geldiğini kavramanın eşsiz ve yeri doldurulmaz bir yolu da söz dağarcığıyla ve dilbilgisiyle birlikte siliniyor. Bir zamanlar parlak olan ama güneşte aşırı süre bırakılan bir kumaş gibi, Atiratram da gitgide soluyor.

Ateş ayini, sırf bir şey yapıp etmek uğruna yapıp etmekle ilgilidir. İşlemlerin ve törenlerin yürütüleceği kutsal yerler inşa edilir; buralar, direklerle yapılan ve çatıları hint kamışıyla örtülen kapalı mekânlardır. İnanışa göre, dünya, Tanrı Prajapati tarafından yaratıldı ve çaba harcanarak yıkıldı, yerle bir edildi. Ayin merkezlerindeki etkinliklerin çoğu, Prajapati'nin yeni baştan yarattığı ve doğan güneşe doğru uçuşa geçmeye hazır, yüzü doğuya dönük iri bir yırtıcı kuş, bir doğan şekli oluşturmak üzere tek tek dizilip düzenlenen –kare, dikdörtgen ve üçgen biçimindeki– kerpiçlerden özel olarak yapılmış geniş, düz bir sunağın inşa edilmesini temel alır. Ayin aralıksız sürer; Brahman rahipleri, gece gündüz mantralar söylerler.

Profesör Staal'ın çektiği *Altar of Fire* (Ateş Sunağı) adlı belgesel film, çevrimiçi izlenebilir. Bu belgesel, 1975'te Kerala'da Nambudiri Brahmanlarının o son gösterisinin kaydıdır. Din adamlarının tekdüze ve acıklı sesleri ayinin görüntülerine eşlik eder. Geleneği sürdürmek için ezber yoluyla mantra öğrenen küçük bir oğlanın çekimleri de vardır. Baba ve oğul, bağdaş kurarak karşılıklı otururlar. Yaşlı adam, eliyle, gencin başını ritmik olarak ileri geri, bir yandan diğer yana sallar; bu hareket, kas belleğini geliştirerek anımsama sürecine yardım ediyor gibi görünmektedir. Oğlanın parmakları, bazı dize ölçülerinde refleks olarak hafif hafif vurur. Ayinin sonunda, kapalı mekânlar ateşe verilir, yanıp kül olur. Seyirciler, bu yıkım anlarını görebilmek için birbirlerini iteklerler.

Büyüleyici ve başka bir âleme özgü, hatta tümden yabancı bir etki oluşur. Mantralar ("düşünme araçları" gibi bir anlamı olan Sanskritçe bir sözcük) ise kavranması hepsinden zor olan şeylerdir. Antropologlar, paleontologlar ve benzer uzmanlar, dilin kendisinin, insanın öyküsüne daha geç girdiğini öne sürmüşlerdir. O göçmenler Afrika'dan yola çıktıkları zaman, belki de sözcükleri olmayan insanlardı. Belki Neandertaller ve onlardan önceki antik kuzenlerimiz de konuşamıyorlardı.

Profesör Staal'a göre, konuşmadan önce ayin vardı; içgüdüsel ve zorlanımlı, kalıplaşmış davranışlar vardı. Belki insan ayinlerinin kökeni, kuşların çiftleşme dansları ya da böceklerin oğul vermesi gibi davranışlarda yatıyor olabilir. Ayin, dilden önce geldiği gibi, anlamdan da önce geliyor olabilir; atalarımız, sırf iş olsun diye ya da düpedüz eğlenmek için edimler ve kalıplar yaratıp tekrarlamış olabilirler. Staal'a göre, çok daha sonra, dilin ortaya çıkışından sonra, zamanda geriye giderek, olmayan anlamı bulmaya uğraştık. Bazı gelenekler, eylemler ve davranışlar, anlamdan bile eskidir.

Ateş ayini 1975'te filme çekildiği zaman, özellikle mantralar, Batılı izleyenleri çok şaşırttı. Söylendiğine göre, İngiliz matematikçi Alan Turing, Atiratram'ın temelinde yatan matrisi algıladı ve ilk bilgisayarlarını yaparken çerçeve olarak bunu kullandı. Mantralar arasında, Sanskritçeye ya da başka herhangi bir dile çevirisi olmayan dizilimler, bölümler, örüntüler ve uyaklar vardır. Din adamlarına sorulunca, yalnızca seslerin "kuşaktan kuşağa aktarıldığı"nı söyleyebilirlerdi. Staal, doğada paralellikler bulmak için mantraları çözümlediği zaman, olası bir açıklama ortaya çıktı. Mantraların en yakın eş değerlisinin kuş şakıması olduğu saptandı. Kerala Ateş Ayinindeki mantraların içerdiği seslerin bazılarının, bizim türümüzün sözcüklerden önce, dilden önce çıkardığı sesler olduğu öne sürülmüştür. Dil gelişirken, tahta üzerinde yoğrulan bir hamur topağının tohumlar toplaması gibi, daha eski sesleri toplayıp almış, derlemiş olabilir. Atiratram öyle eski olabilir, içerdiği ezgiler yıllar boyunca aslına uygun şekilde yinelenerek kuşaktan kuşağa öyle aktarılmış olabilir ki, birbirimizle havadaki kuşlar gibi, ormandaki hayvanlar gibi iletişim kurduğumuz zamanlar çıkardığımız sesleri, fosilleşmiş olarak içinde barındırır.

Bazı insanlar, dünyayı ve evreni anlama çabasına girerek, tüm ömürlerini varoluş sancısıyla geçirdiler. Atalarımızı –konuşmanın olmadığı bir zamanda– doğdukları yerlerden çekip gitmeye yönelten şey her neyse, onlar, tüm bunun taşıdığı anlamı dert etmemiş olabilirler. Onlar, göçmen kuşlar ya da başıboş dolaşan sürüler gibi, dış ve iç uyaranlara yanıt vererek, bizim artık hissetmediğimiz dünyasal ve evrensel ritimlere uygun şekilde hareket ettiler. Bugün bile, iyi ya da kötü her eylemimiz, evreni yapmanın ve yeniden yapmanın bir parçasıdır; ne daha fazlası ne de daha azıdır. Her davranış, iyi ya da kötü bir katkıdır. Binlerce yıldan beri öyküler anım-

samakta ve birbirimize anlatmaktayız. Türümüzün ne zaman uyandığını, ilk ne zaman bilinç kazandığını bilmemizin bir yolu olmadığı için, en eski öykülerin kaç yıllık olduğunu söyleyemeyiz. Öykülerden önce, anlamdan önce, yalnızca eylem vardı. En eski atalarımız, bilinç diye bir şeyin olmadığı bir zamanda yürüdüler ve yarattılar, yaşadılar ve öldüler. Tüm bunu anlamamız gerekmez. Çok uzun zaman boyunca, tüm farkı yaratan, eylemlerdi, hatta bilinç dışı eylemlerdi. Genel işleyişin oldukça yakın bir döneminde, eylemleri, hareketleri, geliş gidişleri anlamak için öyküler yarattık. İyiliğe yönelik eylem, anlatabileceğimiz her öyküden önemlidir. Öyküler, sözcüklerdir ve sözcükler, yaşamsaldır; daha da önemli olan ise her ânı nasıl yaşadığımızdır. Burada olmak zaten başlı başına bir mucizedir. Sahip olduğumuz şey, bir şey yapma, bir şey üretme, bir hayat yaşama zamanı ve şansıdır. Bize ayrılmış o zamanda, hiç değilse iyi bir şey yapabilir ve iyi bir şey yaşayabiliriz.

Lindisfarne İncili

ölüm ve doğum

Toprak altındaki beş yıllık uzun uykularından,
Dingin ve solmadan çıkarlar birer birer.

–HOPE MIRRLEES,
"Paris: A Poem"

Bu kitabın bellekte bırakacağı bir şey ararsanız, şunu düşünün: Lindisfarne İncili, erişkin bir porsukla aynı ağırlıktadır.

Vellum –yüzden fazla dananın derisinden yapılmış ince parşömen sayfaları– kullanılarak ince bir ustalıkla üretilen ve ağırlığı yaklaşık 8,6 kilo olan eser, Northumberland'daki Lindisfarne adasında hazırlanmış bir kutsal kitaptır. Söz konusu İncil, Yeni Ahit'ten –yani Matta, Markos, Luka ve Yuhanna kitaplarından– oluşur. Bunlar, 2.000 yıldan beri anımsanan ve sonu gelmez biçimde anlatılıp duran öykülerdir. Orta Çağ elyazmalarının çoğunun aksine, Lindisfarne İncili, kendi varlığının açıklamasını sunar: Bu, sekizinci yüzyılda Piskopos Eadfrith'in eseriydi.

Sanat uzmanları, bir başyapıt olarak bu kitaba çok saygı duyarlar. Üstelik bu eser yerli üretimdir, İsa'dan sonraki

birinci binyılın orta yüzyıllarında Britanya'nın batısında ve İrlanda'da kökleşen ve gelişen Hristiyanlık biçiminden doğmuştur. Aynı zamanda da İngiltere'nin kuzeyinin değiştirilemez, yadsınamaz oluşturucu öğelerinden ve atomlarından yapılmıştır; yalnızca dana derisinden değil. Öteden beri söylendiğine göre, gerekli boyar maddeler uzaklardan gelmişti –Akdeniz'de bulunan lapis lazuliden, yani lacivert taşından ve Afganistan'da bulunan sarı orpimentten, yani sarı zırnıktan elde edilmişti– ama bugün bazı uzmanlar, renklerin yerel kaynaklardan elde edildiğini ısrarla belirtiyorlar.

Roma, dördüncü yüzyıla gelindiğinde, isteyerek ya da istemeden Hristiyanlığı benimsemişti, ama beşinci yüzyılda imparatorluğun yıkılmasıyla, eski pagan yaşam biçimleri zararlı ot gibi filizlenmeye başladı. İlk yıllarda Hristiyanlık, aslında şehirlere özgü bir din olmuş, yollar (inşa edilen en eski yapılarımız) boyunca kutsal insanlarca taşınmıştı. Sık kullanılan yolların dışında, gözden ve gönülden uzak yerlerde, eski tanrılar gizliden gizliye varlığını sürdürmüştü. Yollarda asker olmayınca ve her türlü gidiş geliş azalınca, paganlar sessizce yeniden gün ışığına çıktılar. Hristiyanlık kenara köşeye itildi ve orada, sarmaşık gibi, en ücra yerlere sarılıp tutundu. Aşağı yukarı yüz yıllık bir sürgünden sonra, sessiz sedasız Britannia ana adasına döndü. MS 563'e gelindiğinde, İrlandalı rahip Columba, Tanrı'sının sözünü yeniden yaymak amacıyla Hebridler'in Iona adasına ayak bastı. Iona'dan bir piskopos –Aidan– Northumbria kralı Oswald'ın davetiyle 635'te Lindisfarne'ye geldi. Böylece, Hristiyanlığın –Roma tarzı değil– İrlanda, Kelt tarzı bir yorumu gelişti ve bu tarz, Lindisfarne İncili gibi büyük iman yapıtlarında yansımasını buldu.

Piskopos Eadfrith, kendi dinsel görüşünden esinlendi ve hem okuyanları hem de okumayanları mest edebilecek bir şey yarattı. Latince sözcüklerin tek başına etkileyip coştura-

madığı kişiler için, ilahî dokunuşun aydınlattığı sayfalar vardı. Evanjelistlerin tasvirleri, kuşkusuz o zaman ne denli şaşırtıcı idiyse, bugün de o denli şaşırtıcıdır; Matta'yı simgeleyen melek, Markos'u simgeleyen aslan, Luka'yı simgeleyen tosun ve Yahya'yı simgeleyen kartal. Baştanbaşa, hipnotize edici, baş döndürücü ve büyüleyici illüstrasyonlar ve geometrik tasarımlar vardır. Luka İncili'nin tek sayfasında 10.000'den fazla kırmızı mürekkep noktası bulunur: bunları yapmak tam bir günlük emek gerektirir.

Lindisfarne İncili, kendi türünde biricik eser değildir. Kells Kitabı, Durham İncili ve Durrow Kitabı; bunların hepsi ve daha fazlası, esin kaynağı olarak inanca tanıklık eder. Kitaplar ve öyküler, o insanlar için anlamlı ve önemliydi; kiliselerin ve katedrallerin aksine, gerek duyulduğunda taşınabiliyordu. Çevrede Vikinglerin dolaştığı 875 yılında, Lindisfarne keşişleri, sığındıkları adayı terk edip gittiler. İncil'i ve en büyük aziz bildikleri Cuthbert'in kemiklerini de yanlarına alarak, 200 yıl süren bir yolculuğa çıktılar. O keşişler ve ardılları, İngiltere'nin kuzeyini baştanbaşa dolaştılar, hâlâ Cuthbert'in adını ya da Cuddy lakabını taşıyan pek çok yerde durdular. Durham'da onun adına bir katedral kuruluncaya kadar, İncil ve kemikler binlerce kilometre yol katetti.

Yahya, "Başlangıçta söz vardı," der; bunun anlamı, doğru sözün, hiçlik kaosundan düzen çıkardığıdır. Kaos, dinsel gerileme yıllarında tehdit oluşturan ve ancak kıl payı uzak tutulan şeydi. Eadfrith, Tanrı'nın yeniden dirilişini simgelemek üzere Yahya'yı kartal yaptığı zaman, Hristiyanlık 700 yaşındaydı ve o sırada dünyada başka bir inanç uyandı. Uzaklarda, doğuda, 610 yılında Muhammed, Mekke yakınındaki bir mağarada Başmelek Cebrail'in kendisine öğrettiğini söylediği öyküleri aktarmaya başladı. Piskopos, Lindisfarne'deki elyazması atölyesinde parşömen üzerine kırmızı noktalarını

koyuyorken, İslam'a inananlar, epey zamandır başka öyküler bellemişlerdi.

Hristiyanlık bugün yaşlı görünüyor ve 1.400 yıldan beri bu dünyayı İslam'la paylaşmıştır. Daha genç olan inanç, yarışın en başında dinamikti, hırslıydı. Muhammed, Tanrı'ya itaat etti (İslam, "itaat" demektir) ve işittiklerini anlatıp yaydı. Mesaj güçlüydü ve elli yıl içinde, yeni dinin yükselen suları, eski klasik dünyayı neredeyse tamamen yuttu. Batı Hristiyanlığı sürekli geri çekilmişti; Lindisfarne'ye ve Iona'ya, Skellig Michael'a ve İrlanda'ya. Silinip gidebileceği belirsizlik yıllarında Hristiyanlığı canlı tutan, kitaplar ve öykülerdi.

Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında eski dünyadan çıkıp gelen o rahipleri zihinde canlandırmak zordur. Buzul Çağı avcılarından oluşan herhangi bir grup kadar hayal meyal, o rahipler de dünya üzerindeki aynı kadim yollardan bazılarını izlemiş olabilirler. Kutsal Topraklar'dan yola çıkıp, batan güneşi izleyerek batıya yol aldılar. Bazıları, üçüncü ve dördüncü yüzyıllardaki Büyük Antonios'tan ve Çöl Babaları'ndan esinlendiler. Tanrı'nın eşliği dışında her şeyden sakınan o manastır geleneğinin kurucuları, Mısır çölünde yapayalnız yaşamayı seçmişlerdi. Onların çileci, münzevi yaşam tarzı, sonra Doğu Akdeniz'de uygulandı, oradan Fransa'ya –Marsilya'ya ve Tours'a, sonra da eski Britannia'ya– taşındı. O gezginler hakkında bugüne ulaşan tasvirler, saçlarını uzattıklarını, ama tepelerini öne doğru kazıttıklarını gösteriyor. Onlar, sade giysiler giyiyor ve dünyanın en ücra yerlerine ulaşmaya çalışıyorlardı. İngiliz Adaları'na varınca nasıl bir izlenim bıraktıkları hakkında ancak tahmin yürütülebilir. Yine de hayatta kaldılar, kendilerine yer edindiler. Kendi cemaatlerini oluşturdular, keresteden ve turbadan binalar, yani manastırlar inşa ettiler, aklın alabileceği en zor koşullarda yaşadılar. Bazıları zanaatkârdı, değerli metalleri işleyebiliyor, taşları parlata-

biliyorlardı, bu yüzden de karşılaştıkları kralların ve beylerin dikkatini çektiler, gerek duydukları himayeye ve korunmaya böylece kavuştular. En az bunun kadar, belki de daha önemli olarak, yazı yazabiliyor, o kralların ve şeflerin sözlerini parşömen üzerine geçirebiliyor ve taşlara kazıyabiliyorlardı. Iona ve Lindisfarne gibi yerlere yerleşip huzura kavuşunca, anımsadıkları öyküleri yeni kitaplara aktardılar ve o kitaplar için altından ve parıltılı taşlardan kapaklar yaptılar.

İnanıp izledikleri din, itaat ettikleri söz, yalnızca yedi yüzyıllıktı; hiç uzun bir zaman sayılmazdı ve Karanlık Çağlar olarak anımsanan yıllarda neredeyse silinip gitmişti. Bu dinin esnek temelleri öykülerden ve bellenmiş şeylerden kuruldu ve sapasağlam yerinde kaldı. Tüm Batı uygarlığı, o temel üzerinde yükselmiştir. Yasalarımız ve ahlakımız, en alt katmanlarla kaynaşmış, milyarlarca yıllık ana kayaca kazınmıştır. Ta 1.400 yıl önce, yapının neredeyse sıfırdan tekrar inşa edilmesi gerekli olmuştur.

Stirling'deki evimizi yeniliyoruz. Modern Britanya'da yaşayanların çoğunluğu gibi, biz de, ilk yapılırken niyet edilenden daha uzun ayakta kalmış Viktorya tarzı konut stoğunda yaşıyoruz. O stoktaki küçük payımızı elimizde tutuyor, elektrik ve su tesisatını değiştiriyor, duvarları ve tavanları yeniden sıvatıp yeni renklere boyatıyoruz. Şömineleri ortaya çıkarıyor ve bacaları kaplatıyoruz. Çatıyı elden geçirtiyor, pencereleri tamamen rüzgâr ve su geçirmez yapmak için yeniletiyoruz –ama yine orası, gözle görülmeyen eski temeller üzerine kurulmuş aynı eski evdir. Bizim tüm çalışmamız, bir bellek edimidir, orada var olmuş şeyi, kalmaya değen şeyi fiilen anımsama edimidir. Ev, salt bir öykü olmaktan çok, yapıcı eylemin eseri olan somut ve gerçek bir şeydir.

Biz ya da başka biri özen gösterip bakmasaydı, ev çöküp onarılamayacak duruma gelir, sonra da bütünüyle yıkılırdı.

Uygarlıklar yıkılır. Mısır, Yunan, Roma, hepsi de sendeledi ve çöktü. Bizim uygarlığımız da bir o kadar kolay etkilenebilir. Ya bir şekilde yeniden canlandırılacak, yeni kan verilerek solgun, sararmış teni pembeleştirilecek ya da hiçbir şey yapılmayacaktır.

O eski Hristiyanların tuttukları yol şimdi tamamen saflık gibi gelebilir. Onlar, yaptıkları şeye nasıl inanabilmişlerdi? Niçin öyküler için yaşadılar ve öldüler? Ama inanın yaptılar ve onlar göçüp gittikten sonra kalan, içeride yumuşak canlı şeyin ölmesinden sonraki sert kabuktu. Sevgili beden ölür, toprağa verilir ve yüzlerce yıl sonra, cansız kemikler hâlâ iskele direği kadar serttir.

Bize alışılmış, olağan gelen uygarlık, havada bir toz zerresi gibi asılı durmaz. Daha çok, tarihin oluşturduğu kemikleşmiş bir iskelettir bizi yüksekte tutan. Kuru kemikler. Onu çekip alsanız, bizi yukarıda ne tutacaktır? Dünyamız, onsuz ayakta kalmayacaktır.

Zaman zaman, yerlerine devrimci prefabrik yapılar ve yüksek apartmanlar dikebilmek için eski uygarlık kulelerini yıkmaya yönelik girişimlere kalkışılır. Faşizm, komünizm, sosyalizm, hatta hümanizm; bunlar ve başkaları, yeni dünyalar hayal etmiştir. Bu denemeler, bugüne kadar işlememiştir ve asla eski değerlerin yerine daha iyi bir şeyler koymamıştır. Açıkça anlaşıldığı gibi, bunca zamandan sonra bile, yeni değerler icat etmekte iyi değiliz.

Batı uygarlığı, özellikle son yüz küsur yılda kötü yaralar almıştır. Yirminci yüzyılda, kan kaybından ölmenin eşiğine gelmiştir. 1918'de silahlar susunca, Fransa'nın –ya da Fransız ulusunu oluşturan yapının– varlığını sürdüremeyecek kadar ağır yaralanmış olabileceğinden içtenlikle kaygı duyuldu. İki milyon insan can verdi. Haritadaki şekil yine yerinde duruyordu, ama tamamen tükenmişti. Her nasılsa, Fransa'nın bir

biçimde ayağa kalkması ve yine yoluna devam etmesi sağlandı. O yüzyılın ilerleyen yıllarında, Sovyetler Birliği, Çin, Kamboçya ve başka birçokları gibi yeni değerler benimsendi, on milyonlarca can kaybı oldu.

Binlerce yıldan beri ayakta kalan ve varlığını sürdüren bir uygarlığın artık vadesini doldurduğu, postu sermiş istenmeyen konuk gibi olduğu söylenebilir. Tüm bunu oluşturan şey, Roma İmparatorluğu'ndan, klasik Yunan'dan daha eski olan ve değişik biçimleriyle hep anlatılagelen öykülerdir. Kişilerin isimleri değişmiş olabilir, ama öykülerin temel hakikati hep aynı kalmıştır. Belki artık fikirler aşınıp iyice incelmiş –saydamlaşmış, ısıtmayacak kadar eski püskü hale gelmiş– olabilir.

Yine de yaşam biçimimiz, en kötüsünü atlatıp varlığını korumuştur. O kanlı Birinci Dünya Savaşı'ndan sağ çıkanlar, paramparça ölümün kötü kokusuyla kirlenmemiş temiz hava soluyabilecekleri yüksek yerler aradılar. Kanadalı antropolog Wade Davis, *Into the Silence* (Sessizliğe Doğru) adlı kitabında, İngiliz dağcıların o savaştan hemen sonra Everest'in doruğuna çıkmak için gösterdikleri insan üstü çabaları anlattı. Öncü kolda, o zamana kadar akla hayale gelmemiş şeyleri görüp bundan sağ çıkan adamlar vardı. Onların ruhları sınavdan geçirilmiş ve bazen örselenmişti. Kilisede yetişmiş adamlar, savaştan sonra öyle yerlere asla ayak basmadılar, bir daha asla Ulusal Marş çalarken ayağa kalkmadılar. George Mallory gibi adamlar, Kral Edward dönemindeki gençlik yıllarının masum dünyasının tuz buz oluşuna, kana bulanışına tanıklık ettiler. Everest kayalarında ölmek, ona ve onun gibilere pek korkutucu gelmedi, çünkü onlar, aynı kuşaktan başka adamların her gün "gülümseyerek ve yiğitçe" ölümün "zayıf engel"ini aşmalarına yıllarca tanık olmuşlardı.

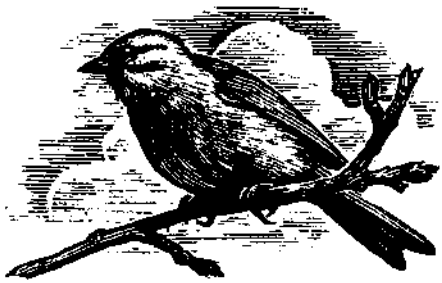
Friedrich Nietzsche, on dokuzuncu yüzyılda Tanrı'nın öldüğünü ilan etmişti. 1914-1918 yılları arasında, erkekler ve kadınlar, bunun meydana gelişine, cesetlerin düşüp soğuyuşuna tanık olduklarına inandılar. 1922'de T. S. Eliot, Çorak Ülke şiirini yayımladı. Yazarın, uygarlığın durumu, bizatihi yaşam hakkında duyduğu derin üzüntü ve umutsuzluk apaçıktır. Eliot, başka pek çok şey yanında, kültürel ve manevi meseleleri de göz ardı etme pahasına savaş katliamını sanayileştiren türden teknolojinin yükselişine ağıt yakar. Hope Mirrlees bir diğer Modernist şairdi, ama 1919'da yazdığı "Paris" şiirinde, büyük felaketin ötesindeki yeni yaşam pırıltısını gördü. Kentin yerle bir oluşunu, bunun getirdiği ölümü betimledi, ama yeniden diriliş belirtilerini de anlattı:

> Güneş doğuyor,
> Birazdan Les Halles açılacak,
> Notre-Dame'ın iki kulesinin ardında
> gökyüzü safran rengi.

Yüzyıl sonra Notre-Dame yandı. Ama duvarlar ve temeller yerinde kaldı, katedral yeniden yükselecek. Notre-Dame, onu inşa eden dinin cisimleşmesi olmaktan çok, bir öyküdür ve en uzun süren şey, öykülerdir. Eğer uygarlığımız sürecekse, bu, ölümün kaçınılmazlığı ve yeniden doğuş umudu hakkında birbirimize anlatageldiğimiz öyküleri anımsayarak olacaktır.

10.

YANKILAR

Edwin Serçesi

ve küçük şeylerin takdir edilmesi

Babadan kalma birkaç dönüm arazisine
Severek bakan adam mutludur
Öz toprağında alışkın olduğu
Havayı solumaktan hoşnuttur.

–ALEXANDER POPE,
"Ode on Solitude"

Bahçemde, kontrolden çıkan bir çalı var. El parmaklarım kadar ince ve boyumun iki katı yüksekliğinde sağlam soluk dallar, başparmağı büyüklüğünde, kenarlarında minicik dişler olan misket limonu yeşili yapraklar. Yaklaşınca, güneşin ısıttığı toprak gibi tozlu, küflü bir koku yayıyor. Söylemeye utanıyorum ama ne tür bir bitki olduğu hakkında hiçbir fikrim yok. Yılın sonuna doğru, beyaz çiçekler açarak, varoluşunu kutluyor. Serçeler burayı yuva edinmiş; onu cıvıltılarıyla dolduruyor, bu yapraklı gökdelene girip çıkıyor, böylece burası, onların yaşamıyla cıvıl cıvıl oluyor. Kuşlar arasında en çok serçeleri severim. Küçük ve cilveli; boz, siyah ve tombuldurlar. Pek az üstünlükleri olsa bile, yürekli hayvanlardır. Kuşlar

âleminin o küçük uçakları, uçmak için çok çalışırlar. Zıplayan bir top ya da suda seken bir taş gibi ani yükseliş ve dalışları vardır. En kısa uçuşlarında bile, nasıl uğraştıklarını neredeyse hissedebilirsiniz. Güdük kanatları azimle vızıldar. Serçelerin konuşacak çok şeyleri vardır. Hep ötüşürler.

Son zamanlarda, yakın çevremdeki yerlere bakınca, ne kadar çok şeyi göz ardı ettiğimi, kanıksadığımı fark ettim. Caddelerde sıra sıra ağaçlar var. Hangi tür olduklarını merak etmeden, yazın onların gölgesinde yürümüş ve kışın çıplak gövdelerinin yanından geçmişimdir. Yol kenarlardaki yabanıl ve bahçelerdeki evcil çiçekler için de, kuşların çoğu için de aynısı geçerlidir. Ufukta, evlerin arasındaki boşluklardan göz ucuyla mavi görünen kadim dağlar vardır. İsimlerinden de emin değilim. Onlardan biri, Ben Lomond'dur. Yakın zamanda jeoloji ve botanik hakkında bir şeyler okuyorken, resimlerle karşılaştırmak için yapraklar ve tomurcuklar koparıyor, onları cebime koyup eve götürüyordum, her şeyi öğrenip belleğime yerleştirmeye çalışıyordum. Bilip öğrenme zahmetine girmediğim basit şeylerin böylesine çok olması beni kaygılandırıyor.

Yararlandığımız ve gözü kapalı benimsediğimiz ortak bilgilerin dağlar kadar kadim olduğu sanılır. Başka kuşakların tamamen farklı bir coğrafyayı, zihnin bir coğrafyasını kabul ettiklerini –onlarla ilgili her şeyi daha eski bir prizmadan gördüklerini– unutmak kolaydır. Bildiklerimizin ya da bize öğretilenlerin çoğu, türümüze göre oldukça geç kazanılmıştır. Yalnızca on dört yüzyıl önce, atalarımızdan bazıları, Hristiyanlıkla ilk kez karşılaştılar. Gençti, yeniydi; rüzgârla taşınmış, kolay incinen bir tohumdu ve ilk başta köksüzdü, yok edilebilirdi.

Bir zamanlar İngiltere'nin doğusunda ve İskoçya'da (henüz bir İngiltere ya da bir İskoçya yokken) boydan boya ya-

yılmış iki krallık vardı. Bunlar, Britonlardan ve Angluslardan, yerlilerden ve yabancılardan oluşan Bernicia ve Deira'dı. MS yedinci yüzyılda birleşerek Northumbria krallığını oluşturdular. Güneyde, Kral Penda'nın hükmettiği Mercia vardı. Başkaları da vardı; tarihçilerin Heptarşi dedikleri yapıyı oluşturan yedi krallık. Bu yer ve kişi isimleri, kulağa yabancı gelir, Tolkien'e ya da *Taht Oyunları*'na –elflere, orklara ve dragonlara– yaraşan isimler gibidir. Yabancı veya tuhaf olsun ya da olmasın, onlar, atalarımızın pagan olarak tanıdıkları krallar ve yerlerdi.

Herkes bir şeye tapınır ve kasvetli gri suları aşarak Cermen topraklarından gelen ilk göçmenler, Odin'e, Thor'a, Loki'ye ve diğerlerine tapınmak için sunaklar yaptılar. Hristiyan dininin rüzgârla taşınan zayıf tohumu onların arasında tutundu, orada burada parlayan köklerden bir ağ ördü ve çok geçmeden, krallar meraka düştüler.

Onların krallıkları, kara topraktaki saban izlerinin, başka tohumların ve mevsimlerin şekillendirdiği yılların hükmü altındaki uyrukların, yani çiftçilerin, bahçıvanların ve hayvancıların krallıklarıydı. Ebeveynler ve onların ebeveynleri tarafından açılmış, sınırları toprak setlerle ya da alçak duvarlarla belirlenmiş tarlalar.

Britanya, buzulların gerilemesinden sonra binlerce yıl ormanlarla –önce titrek kavak, huş ve söğüt, sonra meşe, sonra dişbudak, kayın, karaağaç, pırnal meşesi, gürgen, ıhlamur, akçaağaç vb. ormanlarıyla– kaplanmıştı. İsimleri daima bilmişimdir ama birbirinden ayırt etmekte zorluk çekerim. Neolitik çiftçiler cilalı taş baltalarla ilk işe koyuldukları zaman, burası hâlâ gölgelerle kaplı doğal bir ormandı, titreşen yaprakların dağıtıp saçtığı ışık altında benek benek görünen geyikler dolaşırdı. MÖ son binyılın ortasına gelindiğinde, bu adaların yarısı ağaçsız kalmıştı. Orman kesimi asla durma-

dı ve gelenlerin tümü, yeşil tavanda daha çok delik açtı. O Angluslar ve Sakson ahbapları, içlerinde en hummalı çalışan, bitkilerden en iyi anlayanlardı. İlçelerde, erkeklerin ve kadınların bir yıldan diğerine ayrılıp gitmek için pek az neden gördükleri coğrafyalarda küçük hayatlar kök saldı. Dünyaları küçüktü, ama her gün gördükleri aile gibi tanıdıktı ve her şeyin, herkesin bir adı vardı.

Bede'nin *Ecclesiastical History of the English People* (İngiliz Halkının Dinsel Tarihi) adlı kitabından bildiğimiz üzere, Edwin, MS 616'dan sonra Bernicia ve Deira krallığı yaptı. Aşağı yukarı 627 yılında, Kral Edwin, tapınmak için farklı bir tanrı bulmaya karar verdi. Paulinus isimli ulu bir adam ona gelerek, Hristiyanlık yolunu izleyebileceği önerisinde bulundu. Edwin temkinliydi ve bu öneriyi onunla tartışmak üzere en iyi adamlarını toplantıya çağırdı.

Onlardan biri, biraz düşündükten sonra şöyle dedi: "Majesteleri, insanın bugün yeryüzündeki hayatını, hiç bilmediğimiz zamanlardaki hayatla kıyasladığımızda, bu, bir kış günü danışmanlarınızla oturup yemek yediğiniz davet salonundan tek bir serçenin hızlı uçarak geçişi gibi geliyor bana. Ortada, salonu ısıtan rahatlatıcı bir ateş var; dışarıda şiddetli kış yağmuru ya da kar fırtınaları kopuyor. Hızla uçan serçe, salonun bir kapısında girip diğerinden çıkar. İçerideyken kış fırtınalarına karşı güvendedir; ama birkaç saniyelik rahatlıktan sonra, gelmiş olduğu soğuk kış dünyasına uçarak gözden kaybolur. Öyle olsa bile, insan dünyada kısa bir süre bulunur; ama bu yaşamdan önce olanlar ya da sonra olacaklar hakkında hiçbir şey bilmeyiz. Dolayısıyla, bu yeni öğreti, daha kesin bir bilgi getirmişse, o öğretiyi izlememiz çok doğru görünüyor."

Danışmanın bir salon, bir ateş ve bir serçenin uçuşu hakkında çizdiği resim, güçlü bir etki bıraktı. Edwin'in o adamı, hayatın kısa olduğunu anlamıştı. Kısa olmasının yanı sıra, bi-

linmezin karanlığından dolayı önü ve arkası gölgedeydi. Yaşamın ılıklaştırdığı o kısa parlak anlar bile, çoğumuzun tam olarak, gündelik ayrıntılarıyla fark etmeye zaman bulmasına yeter de artar. Matta İncili'nde şöyle söylenir: "İki serçe bir meteliğe satılmıyor mu? Ama Tanrı'nın izni olmadan bunlardan bir teki bile yere düşmez." İnanca ya da inançsızlığa bakılmaksızın, tıpkı her serçenin görülmesi ve sayılması gibi, her birimizin evrende bir değere ve aynı değere sahip olduğumuz mesajı verilir.

Edwin, seçimini yeni dinden yana yaptı, zihnin coğrafyası için alternatif bir haritayı, onu görmenin ve onda gezinmenin yeni bir yolunu seçti. *Anglo-Saxon Chronicle* (Anglosakson Tarihçesi), onun –ve kendisiyle birlikte halkının– York'ta 627 Paskalya yortusunda vaftiz edildiğini kaydeder. Edwin, önce ahşaptan, sonra da taştan bir kilise inşa edilmesini buyurdu. Çoğunlukla öyle yapılır; bir askeri anımsamak için mezarına tahtadan bir haç dikilir, sonra bu tahta haç Portland taşıyla değiştirilir. Önce canlı ağaç, ardından dünyanın kalıcı kayası, önce rüzgârın taşıdığı tohum, ardından dağ. Edwin, Paulinus'u başpiskopos olarak görevlendirdi. On yedi yıl krallık yaptıktan sonra, Ekim 633'te, Haethfield (Doncaster yakınındaki Hatfield) meydan savaşında Mercia Kralı Penda tarafından yenilgiye uğratıldı ve öldürüldü.

Jeoloji, hayvanlar ve kuşlarla ilgili kitapların yanı sıra, tarih kitapları da okurum. Sanırım tüm öğrendiğim, yeterince bilmediğim, bilemediğim gerçeğidir. Serçeler özgüvenimi tazelememi sağlar; kısa uçuşlarıyla, zamanın dar olduğunu ve elde olandan en iyi şekilde yararlanmak için çaba gerektiğini anımsatır. Hiçbir şey, anlam çıkarılmayacak kadar küçük, kısa değildir. Kâşif ve doğa bilimci John Muir –Amerika'daki Ulusal Parkların İskoç kökenli kurucusu– yüz yılı aşkın süre önce *My First Summer in the Sierra* adlı kitabında, "herhangi bir şeyi

tek başına seçip ayırt etmeye çalıştığımızda, onun, evrendeki başka her şeyle ilişkili olduğunu saptarız," diye yazıyordu.

Ağaçlara ve serçelere dikkat ediyorum. Her gün gördüğüm şeylerin isimlerini bilebilirim ve böylelikle onları doğru dürüst görebilir, hak ettikleri yere koyabilirim. Dünyada kısa bir süre bulunuruz, ama bu yaşamdan önce olanlar ya da sonra olacaklar hakkında hiçbir şey bilmeyiz. Yaşam kısadır ve her bir şey, başka her şeyle ilişkilidir. Wordsworth, açan en bayağı çiçeğin, "gözyaşı döktürmeyecek kadar derinde" yatan düşüncelere kapılmasına neden olduğunu söylüyordu. Bir tek bahçenin içindekileri bilmek ve takdir etmek yeterli olabilir.

Flow Country

bataklıktaki gölgeler ve kayıp diller

Soylu bedeninin kanı,
Toprakta yatarken.
Güzel bedeninin kanı,
Kefeni ıslatıyordu.
İçtim onu ben,
Soluksuz kalıncaya dek.

– *A MHIC IAIN 'IC SHEUMAIS*
(geleneksel Gael şiiri)

2019 yazında, İskoçya'nın uzak kuzeydoğusundaki Flow Country denilen yabanıl bölgede birkaç gün geçirdim. "Flow" sözcüğünü, bazıları "go" sözcüğüyle; bazılarıysa "bataklık" anlamındaki Norsça *floi* sözcüğünü anımsatan "plough" sözcüğüyle benzer şekilde telaffuz eder. Bu uyuşmazlık çok yerindedir, belirsizlik ve unutma örüntüsünün bir parçasıdır. Caithness ve Sutherland ilçelerini kapsayan Flow Country'nin sınırlarını çizmek, Brigadoon'un yerini saptamak gibidir: Halk, onun orada olduğunu bilir, ama ha-

ritadaki tam yeri konusunda pek uzlaşamaz. Bu ise oranın sisli, gizemli niteliğini daha bir güçlendirir.

Flow Country, 3.885 kilometre karelik bir alanı kaplar; Orkney'den iki kat büyük alanıyla, tüm Avrupa'daki en geniş örtü bataklığıdır. Örtü bataklığı, isimler arasında en romantik olanı değildir; çamurlu, sümüksü bataklığı ve keskin kokuları akla getirir. Bu ismin talihsiz çağrışımları vardır, çünkü böyle topraklar, efsanevi denilebilecek nitelikler taşır.

Örtü bataklığı, yağışların çok yoğun olduğu, dolayısıyla suyun rüzgâr ve güneş etkisiyle buharlaştığından daha hızlı biriktiği yerlerde oluşur. Bazı bitkiler sürekli ıslaklığı sever ve bu yüzden, su birikintileri arasında iyi büyür. Bunlar ölünce, kalıntıları çürümez (çünkü asitli, anaerobik koşullar hüküm sürer), ama üst üste birikir. Bitki örtüsü tabaka tabaka kalınlaşarak turba oluşturur. Bu, yalnızca çukurları ve kovukları doldurmakla kalmayıp, yamaçlara ve vadilere kilometre karelerce yayılan bir battaniye gibidir. Turba içindeki her türlü organik madde –devrilmiş ağaçlar, tohumlar, çiçek tozu tanecikleri, irili ufaklı ölü yaratıklar– bunların hepsi gömülmeye, çürümeyecek şekilde tamamen örtülüp korunmaya mahkûmdur. Geri dönüşüm yerine, biriktirme geçerlidir. Zamanın işlemeyeceği şekilde kapana kısılan örtünün altındaki uyku, deliksiz ve derindir.

Son Buzul Çağı'nın bitiminden beri Caithness ve Sutherland'de büyümekte olan Flow Country, yer yer 9 metreyi aşan derinliğe sahiptir. Çoğu zaman kasvetli, özelliksiz, donuk renklere –boz, gri ve kahverengi– bürünmüş bir arazi görünümündedir; orada burada, ya gökyüzünün o andaki ruh hâlini yansıtan ya da suyun içerdiği tanen nedeniyle simsiyah parlayan ve ham petrol kadar yansımasız olan göletler vardır. Burası, sevilmesi, hatta fark edilmesi zor bir yer olabilir. Otomobille yolculuk edenler, çoğunlukla, Flow

Country'nin yer olarak varlığından bile habersizce kenarından hızla geçip giderler. Var olmaktan çok, yokmuş gibi görünebilir.

Ama sonra... Elementlerin el ele verip, hayal edilemez ölçüde sevimli, yanardöner, şekil değiştiren bir gösteri sanatı sergiledikleri, mutluluk kadar kısa süren anlar, dakikalar vardır. En çok ışıkla –değişip duran gölge ve zıtlık örüntüleriyle– ilgilidir. Mevsimi geldiğinde, dağınık renk benekleri sunan her türden çiçek de açar: pembe çan fundası; beyaz bayağı pamuk otu; sarı bataklık zambağı; mor böcekkapan; çeşitli tonlardaki bataklık yosunları; kusursuz beyaz yıldızlarıyla kuşotu; minicik boynuzlarıyla gri-yeşil liken.

İskoçya'nın Gael dili –o coğrafyada doğup büyümüş ve hava koşullarıyla beslenmiş bir diğer canlı varlık– herhangi bir çiçek kadar parlaktır (ve anlaşılan, yok olma tehlikesi altındadır). Dağdan, bataklıktan ve taşkından doğan bu dil, kendine beşik olmuş yerlerin biçimlerini ve değişken ruh halini, sonra onun yerini alan İngiliz dilinden çok daha duyarlı şekilde ifade eder. Güneş ışığının rüzgârlı bir günde bataklık üzerinde oluşturduğu hızla hareket eden bulutların gölge örüntülerini betimleyen *rionnach maiom*; denizden perde perde esip gelen sağanakların ara verdiği anları betimleyen *tioradh*; bataklık üzerinde titreşerek hızla uçuşan ışıltılı sıcaklık sisini betimleyen *na luin*, sayısız sahipsiz define arasındadır. Gael dili, narince yinelenen sözcüklerden ve seslerden oluşan bir şiirdir; yerlerin, şeylerin ve atmosferlerin gizli benliklerini açığa vurur. Ama coğrafyalar ve diller öyle sıradan şeylermiş gibi görülmemelidir. Unutulmaya ve kaybolmaya biri ne denli duyarlıysa, diğeri de o denli duyarlıdır.

Tüm bu bölgenin UNESCO Dünya Mirası listesine alınması için uzun süredir yürütülen bir kampanyayı desteklemek için Flow Country'yi ziyaret ettim. Bu çaba yıllardan beri

sürmektedir ve UNESCO'dan olası bir karar çıkıncaya kadar gidilmesi gereken daha çok yol vardır. Thurso'da, Wick'de ve Inverness'te şaşırtıcı sayıda çok insan, göz önünde saklı duran bir harikanın önemi hakkında benim gibi konuşmacıları yaptıkları konuşmaları dinlemek için belediye ve okul toplantı salonlarına doluştu. Bazıları, yaşam dolu bu yerden ve orada yetişen canlılardan söz ettiler. Bir arkeolog olarak, insanoğlunun bıraktığı ayak izleri hakkında konuşmak için oradaydım. Orası benim kendi yerim olmadığı için, kendimi yabancı gibi, başkasının işine burnunu sokan biri gibi hissettim. Ama örtü bataklığı bölgesi, doğası gereği suskundur ve onun adına konuşacak seslere ihtiyaç duymaktadır. Flow Country, atalarımızın yaşamlarına ilişkin kanıtların bulunduğu bir zuladır. Dikili taşlar, ölülerin odalı mezarları ve yaşayanların evleri, yavaş yavaş yutularak bu matrise karışmıştır. Gittiğim her yerde, turbalıklarda kaybolan, şu ya da bu gölette boğulduğuna inanılan ve bir daha asla görülmeyen insanlarla ilgili masallar işittim. Turba oluşmadan önce, bu arazide tarımla ve hayvancılıkla uğraşan çiftçiler yaşıyorlardı, orada saklı yatan da işte o yaşamlardır. Yaşanmış hayatlara ilişkin binlerce öykü, güven içinde bekliyor. Turba, herhangi bir yağmur ormanından çok daha etkili bir karbon deposudur. Böyle çevreleri koruyarak, gezegeni, aksi halde olabileceğinden daha serin tutarız. Örtü bataklığı, geçmiş için olduğu kadar gelecek için de önemlidir.

Flow Country, iş olanağı yaratmak ve bomboş bölgenin potansiyelinden yararlanmak amacıyla, Ormancılık Komisyonu tarafından sayısız kozalaklı ağacın dikildiği 1970'lerde ve 1980'lerde tam anlamıyla tehdit altındaydı. Teşvik amacıyla vergi bağışıklığı tanındığı için, zenginler buraya yoğun yatırım yaptılar, ta ki kampanyacılar, bu girişimin durdurulması için Muhafazakâr hükümeti ikna edinceye kadar. Teşvikten

vazgeçildi ve ağaç dikimi durduruldu, ama kilometrelerce uzunluğunda drenaj kanalları açılarak verilen hasar bugün bile açıkça görülüyor. O yer benim değil, ama yine de oranın yazgısı hepimizi ilgilendirmelidir, çünkü koskoca bir coğrafyayı unutmak, kendimiz ile dışarıdaki doğal dünya arasında oluşan mesafenin bir başka belirtisi olacaktır.

Ben, Gaelce de konuşmam, ama o kadim dilin, kendisini var eden coğrafyada yaşayacağını bilmem gerekiyor. En eskisi olmasa da çok eski bir kuzey dili olan Gaelce anayurdu Dış Hebridler'de bile gitgide sönüyor, kuruyor, güçsüz düşürücü İngilizcenin etkisiyle kan kaybediyor. Edinburgh Üniversitesi Kelt Dilleri kürsüsünden Profesör Rob Dunbar, kaygısını dile getirmiştir. 2017'de *The Herald* gazetesine verdiği demeçte, "Gaelce konuşan ailelerin çocuklarının sayısı azalma gösteriyor ve şimdi nüfusun ancak kıl payı çoğunluğunun Gaelce konuştuğu bir noktadayız," demiştir. "Bu dili öğrenen gençlerin sayısı dikkate alınınca, Dış Hebridler'de Gaelce konuşanlar çok geçmeden azınlığa düşeceklerdir. Ebeveynlerin bu dili çocuklarına aktarıp aktarmadıkları sorusu akla geliyor ve bu koşullarda, adalarda dilin uzun vadeli yaşam şansı ciddi tehlike altındadır."

Kendisi de daha eski bir Kelt dilinin yerini almış olan Gaelce, bir zamanlar tüm İskoçya'da konuşulurdu. Dış Hebridler'de bugün görülen zayıflama, yüzlerce yıldan beri açılıp gelişmekte olan bir öykünün en son bölümünden başka bir şey değildir.

Tıpkı Flow Country'nin geçmişe ait şeyleri barındırması gibi, Gael dili de coğrafyanın yeri doldurulamaz belleğidir. Bu dili konuşanlar, bu toprağa bağlıydı, doğa güçlerine tabiydi. Onların sözcüklerini yitirdikçe, taşıdıkları anlam yükünü de kaldırıp atarız. Onlar çiftçi ve avcıydılar, akışkan, değişken bir dünyanın her ince ayrımını birbirlerine ilete-

bilmeye gerek duyuyorlardı. Flow Country gibi geniş bir alan, ilk bakışta özelliksizmiş gibi, kilometrelerce uzanan bir hiçlikmiş gibi görünür. Ama yaşamlarını kısmen orada geçirmiş olanlar için, ayrıntılı, doğru dil kullanımı, zihinlerde haritalar taşınmasını ve gerek duyulunca bunların araziye yansıtılmasını olanaklı kıldı. Kanadalı antropolog ve yazar Wade Davis, bir radyo konuşmasında, dilin "salt dilbilgisi ya da söz dağarcığı olmadığını, dilin, insan ruhunu yansıtan bir şimşek ... zihinde yetişen eski bir orman olduğunu" söylemişti. Bir yerin sakinleri, farklılığı, ayrıntıyı ve ince ayrımı ileterek, boşluğu biçimle ve anlamla dolduran bir anlayışı ve takdiri aralarında paylaşabilirlerdi. Doğa yazarı J. A. Baker'ın 1967'de yayımlanan *The Peregrine* adlı kitabında dediği üzere, "Görülmesi her şeyden zor olan şey, gerçekten orada olandır."

Bu bölümün başındaki dizeler, Donald MacIain 'Ic Sheumais'in –James'in oğlu olan John'un oğlu Donald'ın– 1601'de North Uist'teki Carinish Muharebesi'nde yaralanmasıyla ilgili eski bir Gaelce şiirden alınmıştır. Ok yarası alan Donald'a kadınlarından biri baktı. Eski düşünce biçimine göre, kan – yaşamın kendisi– topraktan gelir. Ölünce, kanın geri dönmesi gerekir. Toprağı seven ve ona yakın yaşayanlarda, sıklıkla derin bir birlik ve paylaşma duygusu vardır. Donald'ın kadını, bu borcun böyle erkenden ödenmesine izin vermek yerine, onun dökülen kanının vakti gelmeden toprağa dönmesini görmek yerine, emip kendi içine çekti. İnsan yapımı, inşa edilmiş çevrede gitgide daha uzun zaman geçirdikçe, toprakla olan bu temel bağı koparır ve ondan uzaklaşırız. Bu bağ, İskoçya'da Gael dilinin havzasında bugüne kadar varlığını korumuştur, ama artık o dilin iliği kemiği kuruyor.

Bazı tarihçiler, bu gerilemenin geçmiş izlerini, ta 1070'te Kral III. Malcolm'un –Malcolm Canmore'un– Anglosakson

prenses Wessex'li Margaret'le evlenmesine kadar götürürler. Prenses, Gaelce konuşmuyordu, üstelik de İngilizce konuşan soyluları ve kilise görevlilerini krallığına çağırması için kocasını teşvik etti. Margaret, bir azize –İskoçya'nın İncisi– olarak anımsanır, ama en az bir tatsız eğilimi başlattı. On beşinci yüzyıl sonuna gelinince işler kötüye gitti ve Gaelce tamamen gözden düştü. Batıdaki adalarda kök salmış neredeyse bağımsız bir deniz krallığının hükümdarları olan Adalar Lordları zaman zaman doğrudan ya da dolaylı olarak İskoçya krallarına meydan okumuşlardı. 1462'de Adalar Lordu John MacDonald, İskoçya'nın kontrolü için verilen uğraşta, İngiliz Kralı IV. Edward'ın safına geçti. Bu anlaşma gizli tutuldu, ta ki 1493'te İskoç Kralı IV. James ihaneti öğreninceye ve John MacDonald'ın Lordluğunu elinden alıp, sonra kesin olarak kendi üzerine alıp varislerine aktarıncaya kadar. Lordluğun halkı Gael dili konuştuğu, İskoçya tahtına karşı Gael dilinde komplo kurulduğu için, dilin kendisi hedefe oturtuldu, hainlerin dili diye günah keçisi yapıldı. Bu şekilde karalanan dil, o zamandan beri azar azar nihai çöküş sürecindedir.

Bana öyle geliyor ki, yalnızca kadim halkların edimlerinden değil, onlara beşik olmuş kadim yerlerden de, anlama uğraşı içindeyken kullandıkları sözcüklerden de dersler çıkarılması gerekir. Bu coğrafya, insanlardan önce orada vardı. Zamanla insanlar geldiler ve yaşamları o yerlerce şekillendirildi. Yerler, onların dillerini de şekillendirdi; kendi dünyalarını anlamak ve birbirleriyle paylaşmak istiyorlarsa bir dil yaratmalarını gerektirdi. Bilgelik, o zamanlar konuşulmuş sözcüklerdedir. İskoçya'da İngilizceden önce o dünyaya anlam kazandıran, Gael diliydi. Flow Country, geçmiş 10.000 yılı derinliklerinde barındırır; Gaelce, bölgenin daha eski anlamını barındırır ve onu daha iyi anlatır. Daha çok kayıp

meydana gelmeden, dünyada hâlâ yaşayan o kadim dilleri korumak ve canlandırmak için ne gerekiyorsa yapmalıyız. O dillerin kaybı, sel suyunun yükselmesidir, unutulan her sözcük, bir esin kıvılcımının sönmesidir. Erişebildiğimiz tüm dillere gereksinimimiz vardır.

Tiwi Adaları

ve ölümün icadı

Sorgularlar birbirlerini, gençleri, altın kalplileri,
Yoksun bırakıldıkları dünyanın, sessiz cennetlerinde.

–HUMBERT WOLFE,
"Requiem: The Soldier"

İki yıl önce, Avustralya'nın Kuzey Toprakları'na bağlı Tiwi Adaları'nın Snake Bay Havalimanı'ndan kalkacak uçağa yetişemedim. Gideceğim yer, bir okyanus şeridini aşmak kaydıyla, yalnızca 80 kilometre kadar uzakta bulunan Darwin'di, ama dünyanın yabanıl yerlerinde 80 kilometre çok uzun bir yol olabilir. Günün geç bir saatinde havaalanına vardım, güneş gökyüzünde alçalmıştı. Snake Bay Havalimanı'nda hiç personel yoktu. Karanlık öyle hızlı çöktü ki, neredeyse yere vurma sesini işittim. Ayrıntıları kontrol etmek ancak o zaman aklıma geldi. Tek ışık kaynağım olan telefonuma baktım ve pil seviyesinin %4 olduğunu gördüm. İçime tuhaf bir kaygı çöktü. Snake Bay Havalimanı, Melville Adası'ndadır. Büyükçe sayılabilecek diğer Tiwi adası, Bathurst'tür ve bu iki ada da 8.000 yıl önce son Buzul Çağı'nın bitmesiyle deniz düzeyleri

yükselince Avustralya anakarasından kopmuş minicik kara parçalarıdır. Bu adalar, anakaradaki komşularından ayrı ve farklı, yaklaşık 2.500 kişilik yerli bir grup olan Tiwi halkının yurdudur. Snake Bay Havalimanı hakkında söylenecek pek bir şey yoktur. Gerçekte, tuğlayla inşa edilip üstü kapatılmış bir geçittir; çalılar kesilerek yapılmış bir iniş pistine gitmek için yüksek tel örgüler arasından geçilir. Duvarlarda parlak renkli resimler vardır; bunlar Tiwi yerlilerinin uzun zaman önce ne avladıklarının ve yediklerinin bir göstergesi olarak, kaplumbağaları ve köpekbalıklarını tasvir eden Aborijin sanat eserleridir.

Sık çalılıklar arasından, bir 4×4 araç için bile çetin olan tozlu bir yolu aşarak havaalanına ulaşmam yaklaşık 40 dakikamı almıştı. Mehtapsız karanlık gecede, tuzlu su timsahlarının yaşadığı bilinen su kanallarını geçip, yaya olarak geri dönme düşüncesi hiç hoş değildi. Binlerce kilometre (ve koskoca bir dünya) uzaktaki Sidney'de bulunan yapım koordinatörünün numarasını girdim ve yeşil düğmeye bastım. Şükürler olsun ki, kadın, üçüncü çalışta cevap verdi. İçinde bulunduğum durumu açıkladım.

"Bana bırak," dedi.

Telefonumun pil durumundan söz etmeye fırsat kalmadan görüşmeyi bitirdi. Ekrana baktığımda, %2 gördüm.

Saati bilmemi sağlayan tek araç olan telefonumun beklerken kapandığını söylemem yeterli olur. Gecenin yarısını karanlıkta uzanarak, yaklaşan bir tuzlu su timsahının –eğer ses çıkarırsa– nasıl bir ses çıkarıyor olabileceğini merak ederek geçirmiş gibi hissediyordum ki, iniş pistinin ışıkları kendiliğinden yandı. Üçüncü Türden Yakınlaşmalar adlı filmden bir sahne gibiydi, kör edici şiddette bir ışık üçgeni, zifiri karanlığa doğru geliyordu. Yaklaşan bir hava aracının sesini işittim; sonradan anlaşıldığı gibi, yapım koordinatörümün hızlan-

dırma çabalarıyla, evrenin kıyısında terk edilmem yüzünden özür dileyerek benim için rotasını değiştiren bir tarifeli uçaktı.

Karışık duygular arasında, pist ışıkları ve uçak gürültüsü, o gece içimde, çok uzak bir yerden ya da zamandan bilinen dünyaya dönmüşüm gibi bir duygu uyandırdı. Büyük bir kent olan Darwin'den, parlak ışıklardan yalnızca 80 kilometre uzaktaydım, ama tropikal bir adanın ortasında Avustralya çalılığında karanlıkta tek başıma dünya tarihinin herhangi bir zamanında olabilirdim. O açıdan bakınca, fiilen zamanın dışındaydım. Tahta bir bankta uzanırken ve sonsuzluğa bakarken, zihnimde düşlere yer açılmıştı. Cep telefonu ve modern dünyanın diğer öğeleri olmayınca, düşler, başka her şey gibi gerçek olmuştu.

Tiwi Adaları'nda Purrukapali, karısı Bima ve erkek bebekleri Jinani'nin öyküsünü herkes bilir. Bima her gün yiyecek toplamak için ormana gider, Jinani'yi de yanında götürürdü. Purrukapali'nin erkek kardeşi Japara'yla tutkulu bir aşk yaşıyordu ve Japara'nın, kendileri sevişirken Jinani'yi bir ağacın gölgesine bırakma konusunda Bima'yı ikna ettiği o uğursuz gün gelip çattı. Zaman geçti, güneş gökyüzünde yükseldi, gölge olan yer aşırı parlak, aşırı sıcak hale geldi ve bebek bu yüzden öldü. Purrukapali, küçük oğlunun cesedini buldu ve olan biteni hemen anladı. Önce Bima'ya saldırarak, bumerangıyla kafasına vurmaya başladı. Bima ormanın derinliklerine kaçarken, Purrukapali öfkesini Japara'ya yöneltti. Öldüresiye dövüşe tutuşan adamlar en sonunda deniz kıyısındaki bir kumsala ulaştılar; orada Japara, bebeği üç gün sonra hayata döndürebileceğine söz vererek kardeşini yatıştırmaya çalıştı. Purrukapali ona inanmadı. Ölü oğlunu kollarına alarak sulara doğru geri geri yürürken, "Beni izlemelisin," diye bağırdı. "Ben ölürken, herkes ve her şey ölmeli." Purrukapali ve Jinani, dalgalara karışıp gözden kayboldular. O andan önce,

dünyada ölüm yoktu; ondan sonra, yaratılmışların hepsi için ölüm kaçınılmaz oldu. Sebep olduğu şeylerden utanç duyan Japara, kendini aya dönüştürdü. Her ay yeniden doğsa bile, her ayın üç günü ölü kalmak zorundaydı. Bima kendini çulluğa dönüştürdü ve o kuşun çığlıkları, ölü oğlu için sonsuza kadar yas tutan bir annenin çığlıklarıydı.

Sonraki yıllarda, Tiwi Adaları'nın üstüne yeni bir karanlık çökmüştür. Tıpkı Avustralya'nın her yanındaki yerli halklar için olduğu gibi, iki yüz elli yıldan beri Avrupalı yerleşimcilerle olan temas, korkunç kayıplara yol açmıştır. Yeni gelenler –ilkin Hollandalılar, sonra Portekizliler, sonra da İngilizler– ilk önce, en azından Tiwi Adaları'nda uzak tutuldular. Mızrak fırlatan savaşçılar, her türlü temas girişimini püskürttüler, ta ki yirminci yüzyılın ikinci on yılında bazı Hristiyan misyonerler karaya ayak basıp yerleşinceye ve binlerce yıldan beri süren yalıtılmışlığı, geleneklerin altını oyuncaya kadar. İngiliz İşçi Partisi hükümeti, 1970'lerde, adalıların geleneksel haklarından bazılarını geri verme çabasına girdiğinde, zaten eski yaşam biçimleri onulmaz biçimde yara almıştı. Misyonun etkinliklerine son verildi, ama onun yokluğunun bıraktığı boşluğu, içki ve uyuşturucular doldurdu. Bağımlılıkla birlikte, adalar, dünyada en yüksek intihar oranlarının görüldüğü yerler arasına girdi. Bazı tahminlere göre, her dört adalıdan biri, canına kıymaya kalkışmıştır. Söylenceye göre ölümün icat edilmiş olduğu bu yerde cenazelere sık rastlanır.

Tiwililer, anımsanamayacak kadar eski zamanlardan beri, ölülerinin mezarlarını işaretlemek için direkler yaptılar ve diktiler. Demirağacından oyulan, siyah odun kömürüyle, beyaz kille ve kırmızı ya da sarı aşı boyasıyla boyanan bu direklere *tutini* adı verilir. Yol işaretleri gibi, bunlar da ruhların öteki dünyaya giderken yollarını bulmalarına yardımcı olur. Tiwi Adaları'nda da gerek canlıların gerekse ölülerin birçoğu-

nun ruhları kaybolur. Yaşama anlam veren geçmişin öğrettiği dersler unutulmuştur. Önceki zamanları anımsayan, bilen ve açıklayabilen yaşlılar göçüp gitmişlerdir.

Avcılık ve toplayıcılık günleri geçmişte kalmıştır. Çalışma çok azdır, para da çok azdır. Gelip geçen turistlere satmak amacıyla sanat ve el sanatı eserleri yapımını özendirmek için bazı çabalar gösterilmiştir. Alkol satılan sözde sosyal kulüpler ağırlıklı olarak yaşamın merkezinde yer alır. Her yetişkin, yasanın kaç kutu bira satın almasına izin verdiği kesin olarak bilir. Bu miktar kısıtlaması olumlu bir sonuç yaratıyorsa, bu sonucun ne olduğunu söylemek zordur. Kulüplerin dışında, çevre tellerinin ötesinde, şu ya da bu suçu işlediği için yasak konulan birçok kişi sinsice dolanıp durur. Bira tamamen içildiği zaman, herkes evine gider. Yine de birçokları için ev, şu ya da bu biçimdeki sarhoşluk nedeniyle korku, şiddet ve tecavüz olaylarının meydana geldiği bir yerdir.

Herkes iyice küfelik olduğunda, işte o zaman, Purrukapali dönerek onlara musallat olur. Bugün kendilerine yaptığı onca şeyden dolayı, onu hâlâ anımsarlar. Eskiden bir adamı, bir kadını ve her ikisinin sorumluluklarını anlatmış olan bir öykü, ölmek için özendirici, teşvik edici olup çıkmıştır. Ayın doğuşunu, çulluğun haykırışını ve yaşamı kaçınılmaz olarak ölümün izlemesi gerektiğine ilişkin bilgiyi açıklayan kadim bir efsane, yozlaşıp umutsuzluğa dönüşmüştür. Başlangıçlar hakkındaki bir öykü, şimdi yalnızca son için ilham kaynağıdır. Tiwililere ait her şey neredeyse geçip gitmiş, cılız yankılara indirgenmiştir. *Tutini* direklerinin bir kol boyu uzakta tuttuğu *mapurtiti* denilen hortlaklar, *nyingawi* denilen küçük ruhlar, gökyüzünde uçup, yemek için kayıp Tiwilileri arayan *yamparriparri* hakkında konuşabilen ancak birkaç kişi vardır. Bölük pörçük öyküler, belirsiz ve aptalca görünür, çocukları kandırmak için anlatılan masallar gibi gelir.

Snake Bay Havalimanı'nda karanlıkta beklerken, ölümün icadını düşündüm. Evrenle ve evrendeki yerimizle ilgili anlayışımızın çok büyük bölümünü, daha önce –çok, çok uzun zaman önce– göçüp gidenler bize sağlamıştır. Elbette geçmiş ve gelecek hakkında bilgimiz vardır. Bilinmeyen, bilinemeyen bir ömür geçirmek üzere doğduğumuz ve ardından ölümün gelmesi gerektiği de bize açıklanmıştır. Arada kalan günlerin, ayların ve yılların bir şekilde doldurulması gerekir. Tüm o fikirlerin zamanın birinde şekillendirilmiş, o derin kavramların geliştirilmiş ve birçoklarınca anlaşılabilen sözcüklerle ifade edilmiş olması gerektiğini anımsamak önemlidir. Gerçekliğin biçimi ve dokusu apaçık değildir, apaçık olmaktan çok uzaktır. Yapay zekâ mimarları, gerçekliğin ve varoluşun, sırrına erilmez ölçüde karışık olduğunu, öyle ki insanlığın, bunları anlamak şöyle dursun, nasıl algılayabildiğine dair bir kavrayış edinmeye bile yeni yeni başlayabildiklerini itiraf etmek zorunda kalmışlardır.

Fikirler öldüğü zaman ve türümüz, bir zamanlar işe yaramış açıklamaları geride bıraktığı zaman olan bitenlere tanıklık etmek de öğreticidir. Öykülerin bir önem, bir anlam taşımaları için doğru olmaları, hele hele bilimsel olmaları gerekmez. Tiwililer, hayal edilemeyecek kadar uzun zaman boyunca şu ya da bu tür bir toplum olarak yaşadılar; Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden hemen önceye kadar varlıklarını sürdürdüler. Tüm parlak zekâmıza karşın, bunu tümüyle yıktık. Belki de Tiwililer felaket tellalı olabilirler. Bir zamanlar onlar, kendilerinin işine yarayan gerçek ya da hayali bütün bir evreni biliyor ve tam olarak açıklıyorlardı. Hortlaklar, küçük insanlar ve uçan canavarlar, onların inancının birer parçasıydı. Aptalca ya da değil (en azından bizim gözümüzle), bunlar, on binlerce yıl boyunca yaşama anlam verdi, insanları sağlam, aklı başında ve ayık tuttu. Artık o insanlar için bira,

uyuşturucu ve intihar vardır. Atalarımızın inandıklarının çoğunu, kutsal hayaletleri, her şeyi, ortadan kaldırdık ve şimdi sıra bize geldi, ağrı kesicilerle, antidepresanlarla, beta-blokörlerle, statinlerle ve uyku ilaçlarıyla ayakta kalmaya çalışıyoruz. Tiwililer gibi, bize de açıkça bilimsel gerçeklerden fazlası gereklidir. İnanacak bir şeyler gereklidir. Yirminci yüzyılın ideolojileri, tüm yanıtları içinde yaşatan zihnin eski ormanlarını kesti. Tıpkı orangutan ve jaguar gibi, umut da yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan bir tür. Ölüleri ve ölümü uzak tutmak için kendi *tutini* direklerimize ihtiyacımız var.

II.

KAYIP

Vedbaek

bir anne ile bebeği ve umutlu yaşamak

İlk önce atalarımıza, tümülüslerde yatan
Ya da fundalık tepelerdeki isimsiz taş anıtların altında
Ya da dalgaların ada kıyılarına çarptığı yerlerde ...
Herkese, kile bulanmış ya da kirece bulanmış,
kaskatı ya da dağınık,
Onların dönemlerinin değerlerini terk ediyoruz,
Onlara önemli şeyler olarak görünen şeyleri.

–W. H. AUDEN ve LOUIS MACNEICE,
"Their Last Will and Testament", *Letters from Iceland*'dan

Yıllar önce, öğrenciliğimde, hocalarımdan biri, arkeologların ağzına kadar balla dolu olan 2.500 yıllık bir amfora bulduklarına ve balın tadının hâlâ iyi olduğuna dair bir öykü anlattı. İlk başta görülmeyen ama bir süre sonra fark edilen bir bebek bedeni saptandı; balın tatlılığıyla sarılıp sarmalanmış, zamandan hiç etkilenmemiş, arıların büyüsüyle ve ölümsüz sevgiyle mükemmel şekilde korunmuştu. Bizim türümüz işte böyle düşünür; böylelikle ve sayısız başka yollarla gerçekliğe anlam vermeye, insani zihinlerimiz için katlanılabilir kılmaya

çalışırız. Bilimci gibi düşünmek –*Homo sapiens*'in çok yakın zamanlarda kazandığı bir beceri– öyle zordur, öyle çok şey ister ki, canla başla öğrenilmesi ve uygulamayla pekiştirilmesi gerekir. Bilimciler bile, ancak kısa süreli olarak bilimci gibi düşünebilirler. Geriye kalanlarımız için, gerçekliğin dokusu erişilmez bir şeydir. Sevgi ve bal, bize daha rahatlatıcı gelir.

Arkeologlar, son avcıların yaşam tarzlarını tanımlamak için Mezolitik terimini kullanırlar. Kökenine bakılırsa, bu sözcük, Orta Taş Çağı anlamına gelir. Kalınlıkları farklı iki dilim ekmeğin arasına konulmuş cinsi anlaşılmayan bir peynir gibidir; Paleolitik (Eski Taş Çağı) kalın dilim, Neolitik (Yeni Taş Çağı) ince dilimdir. Birkaç bin yıl boyunca, son Buzul Çağı'nın buzulları ve buz katmanları gevşeyip erirken, sonra da gitgide küçülüp tamamen yok olurken, avcı atalarımız azimle dayandılar. İlk önce yaklaşık 10.000 yıl önce Orta Doğu'da aynı türden başkalarının öğrendikleri çiftçilik teknolojisi çok geçmeden yaygınlaşacaktı. Ama buzların geri çekilmesini izleyen yaklaşık ilk 6.000 yıl boyunca, insan soyunun yaşam biçimi büyük ölçüde aynı kaldı.

Kuzey yarım kürenin oldukça büyük bir bölümü gibi, bugün İskandinavya diye bildiğimiz kara kütlesi de çok uzun bir zamanı neredeyse 1.600 metre kalınlığındaki bir buz tabakası altında donmuş olarak geçirmişti. Öyle anlaşılıyor ki, 12.000 yıl öncesine gelindiğinde, iyileşme işaretleri belirdi; yaşam artık yavaş yavaş kıpırdanıyor, nabzı daha hızlı atıyordu. Kuzey uyanmaya başladı. Kararlı değildi, düşe kalka ilerliyor, sıcaklıklar bir yükselip bir düşüyordu. İki bin yıl daha geçince, sürekli ve kararlı düzelmenin olduğu bir dönem geldi, deyim yerindeyse, termometredeki cıva sütunu daima yükselişteydi. Gezegenin kış uykusu bitti.

Dayanıklı ve kolay uyum sağlayan titrek kavak, huş ve keçi söğüdü gibi ağaçlar ilk önce tutundu ve sonra yayıldı;

eskiden beri çatlak kayalardan ve kasvetli, rüzgârlı, donmuş bataklıktan oluşan bir coğrafyayı bulandırıp yumuşattı. Daha sonra ortaya çıkan ağaçlar –karaağaç, fındık, meşe– canlanmayı koruyup kollayan daha güvenli bir yeşil örtü sağladı. Alaca gölgeliklere geyikler geldi, yaban sığırları ve muslar da geri kalmadı.

6.000-7.000 yıl öncesine gelindiğinde, o Mezolitik türden avcılar vardı ve Danimarka olarak bildiğimiz ülkede, bir gün Kopenhag kentinin kurulacağı yerin yakınındaki bir kıyı bölgesini kullanıyorlardı. Bol yiyecek bulanabileceği umudu, onları kara ile deniz arasındaki bölgeye çekmiş olmalıydı. O zamanlar İskandinavya'nın tamamında insan nüfusu en çok birkaç bin olabilirdi.

Yeni gelişen Danimarka'nın o insanları, ölülerini gömmeye, mezara koymaya alışkınlardı. Vedbaek dediğimiz yerde oluşturulan birkaç mezarlık, 1970'lerin ortasında bulundu ve kazıldı. Bazıları oval, bazıları dikdörtgen biçiminde toplam on yedi mezar ortaya çıkarıldı. Çoğu yetişkin erkeklere ve kadınlara ait olan cesetler, sırtüstü dümdüz yatırılmıştı. Çoğu tek başına gömülmüştü ama iki mezarda ikişer, bir mezarda ise üç kişi vardı. Çiftli mezarların ikisi de yan yana gömülmüş birer genç kadın ile birer yeni doğmuş bebek içeriyordu; üçlü mezarda iki yetişkin ve aralarına uzatılmış bir yaşında bir çocuk vardı. On yedi mezarın biri boştu. Ölülerin çoğunun yanında değerli, en azından kendileri için değerli şeyler –giysiler, toprakta binlerce yıl dayanamayacak başka organik malzemeden ve ağaçtan yapılmış nesneler– vardı. Eğer bu gömülenler birer sanat eseriyse, en derin kazınmış çizgiler bugüne kadar gelmiştir. Başka her şey silinmiş, renkler yok olmuştur.

Tüm mezarlar arasında en zengin sayılan örnek, genç bir kadın ile bir bebeğin birlikte gömüldükleri iki mezardan biridir. Kadın, bilinmeyen bir nedenle ya da nedenlerle öldü-

günde muhtemelen on sekiz yaş civarındaydı; bize göre genç, ama o zamanlar bir insan ömrünün ne kadar olduğu hakkında bugün kim çok şey söyleyebilir ki? Bebek, öldüğünde yeni doğmuştu ve kadının hemen yanına, sağ tarafına, bir kuğu kanadının üstüne yatırılmıştı. Bebeğin cinsiyeti hakkında kesin bir şey söylemek olanaksızdır; kemikleri henüz olgunlaşmamıştı, üzerine yatırıldığı tüylerin telekleri kadar narin ve kırılgandı, yaşamı hiç tatmamıştı. Küçük bedeninin üstüne, kalçaları boyunca çapraz olarak, uzun, mavi-gri bir çakmak taşı yongası yerleştirilmişti. Kadın mezara yatırıldığı zaman, öyle görünüyor ki, başının altına, bir tür yastık, belki geçen zaman içinde çoktan toza dönüşmüş bir elbise ya da başka bir giysi parçası gibi katlanmış bir şey yerleştirilmişti. Ayaklarının yakınında, mus, geyik ve fok dişleriyle birlikte deniz kabukları vardı, bu da gösteriyor ki, kadın, o nesnelerle süslenmiş bir giysi giyiyordu. Başının yanında, delinmiş salyangoz kabuklarıyla birlikte, yaklaşık 200 geyik ve yaban domuzu dişi duruyordu, demek ki bunların hepsi, bir zamanlar bir gerdanlıkta kullanılmış olabilirdi.

Gözlemlenebilen o gerçeklerden başka, onunla ilgili –ve yanı başında yatan bebekle, çevreye gömülmüş diğer insanlarla ilgili– her şey, ancak varsayım ya da hayal ürünü olabilir. Ama onların ölümünden bu yana geçen zaman geriye kalanların güçlü kuvvetli olmaları için bir tür süzmenin ya da damıtmanın yapılmasına olanak sağlamıştır.

O ikisinin anne ile çocuğu olduklarını ve doğum ırmağında birlikte boğulduklarını varsaymak en kolayıdır. Onlardan kalanlara böylesine nazik davranılmış olması, arkada, ırmağın kıyılarında bıraktıkları, sevdiklerinin akıntıyla sürüklenmesini izlemekten başka bir şey yapamayan insanların yüreklerindeki kederi ve sevgiyi düşündürüyor. Eğer kadının yanında bulunan hayvan dişleri bir gerdanlık oluşturduysa, o zaman

o gerdanlığın taneleri, bir avcının avının çene kemiklerinden söktüğü ve o yadigârı yapmak üzere sakladığı ganimetlerdi. O avcının, o kadının kocası ve o bebeğin babası olduğunu varsaymak da kolaydır. Ya da belki o, baba ve dedeydi; bir kızın babası ve o kızın çocuğunun dedesiydi. Bebek yalnızca bir saniye ya da bir dakika yaşamış gibi görünmesine karşın, bir bıçağın ona eşlik etmesine gerek görünmüştü. Belki de niyet, miras olarak geçen bir tür statüyü açıkça belirtmekti; bebeğin, sırf o kadından doğmuş olmakla bile, yüksek bir mertebe elde ettiğini sonsuzluğa duyurmaktı.

Yeni doğan, çıplak toprağın üstüne yatırılmayıp, o beyaz kuğu kanadının üstüne yerleştirilmekle, dünyaya geri döndürülmüş oldu. Sevgili bedenin toprak üstünde üşümesi düşüncesine katlanamayan birinden başka kim öyle bir şey yapar, öyle bir şey düşünür? Bu büyük kuşun kanadı, sonu gelmez yorumlara esin kaynağı olur. Belki bebeğin ruhu yükseklere, cennete taşınacaktı. Belki de arkada kalanlar, zamanı gelince göçmen kuşların yuvalarından ayrılmaları gibi, bebeğin ve annenin ruhunun da doğru zaman gelince kendilerine geri dönebileceğine inanıyorlardı.

Yirmi birinci yüzyılda yaşayan bizler, ölümü uzak tutmaya çalışırız. Ölümü görmek şöyle dursun, düşünmek bile bizi dehşete düşürür. Tüm o binlerce yıl önce Danimarka'da, Vedbaek'te, mezarlıktaki diğer bedenlerden biri –cinsiyeti belirlenemeyen bir yetişkinin bedeni– alageyik boynuzlarından yapılmış bir beşiğe yatırılmıştı. Başka biri, elliyi aşkın hayvan dişinden yapılmış bir gerdanlıkla, bir ağaç sansarının çene kemiğiyle, küçük bir çakmak taşı yongasıyla ve bir karacaya ait iki kemikle donatılmıştı. Başka mezarların orasında burasında yadigârlar vardı. Açıkçası, kederli insanlar, başka bir yerde gözden ırak olarak sürecek bir varoluş için ölülerini tek tek donatmayı uygun görmüşlerdi. Av devam edecek ve ticaret

araçları yine gerekli olacaktı. Bir yaşamda önemli sayılanlar, statü sahibi olanlar, sonraki yaşamda da yine bunu sürdüreceklerdi.

Vedbaek mezarlığı ender bir buluntudur ama eşsiz değildir. On sekizinci yüzyılda, Somerset'teki Burrington Combe'da tavşan ararken kazı yapan iki adamın bulduğu şu uzun zamandır gizli kalmış mağara –Aveline's Hole– vardır. Vedbaek'teki ölüler gibi, Mendip tepelerinin altında karanlıkta sabırla uzanıp yatanlara da taş aletler, hayvan dişleri ve aşı boyası eşlik ediyordu. Mezolitik dönemde Kuzey Avrupa'da, ölümden sonraki yaşam hakkında anlaşılmış her ne varsa, farklı yerlerdeki farklı grupları birbirine bağlayan ortak düşünce çizgileri içerir. O insanlar, ölümü bir son olarak ya da bir gizem olarak görme seçeneğiyle karşı karşıya kalınca, açıkçası ikinci seçeneği yeğlediler. Türümüz, 200.000 yıldan beri Dünya üzerinde vardır. Bu sürede gerek fiziksel yapımızın gerek zihinsel sığamızın temelden değişim geçirdiğine inanmak için hiçbir neden yoktur. Biz ve onlar aynıyız. Farklı olan, koşullarımız ve seçimlerimizdir.

MÖ dördüncü yüzyılda, Yunan filozof Epikuros şöyle yazabildi: "Bu nedenle, kötü şeylerin en korkuncu olan ölüm, bizim için hiçtir, çünkü biz varken ölüm gelmemiştir ve ölüm gelmişse, biz yokuzdur." Ama türümüzün aynı duyguyu ilk kez ne kadar zaman önce anladığını ve takdir ettiğini bilmemizin bir yolu yoktur. Vedbaek'teki ve Mendip tepelerinin altındaki mezarlara bakarak karar verirsek, herhangi bir şekilde yazının bulunmasından çok eski bir zamandı. Hristiyanlar, iki bin yıl boyunca ölümden sonra yaşama inandılar. Yaklaşık son yüz yıldır, modern bilim çağında, öyle bir şeyin olmadığını birbirimize anlatıp duruyoruz. Olayların bu sürümünün genelde bizi daha mutlu kıldığı, olsa olsa tartışılabilir. Ne denli kısa da olsa, yalnızca kendi ömrümüzü yaşadığımız

bugünlerde, ölüm, sonsuz gençlik arayışıyla uzak tutulacak boş bir dehşettir. On bin yıl önce atalarımız, kuğuların kanatlarında yücelere taşınan ruhlar hayal ettiler. O avcılar, kendilerini beslemiş ve giydirmiş olan tüm geyiklerin dişlerinden gerdanlıklar yaptılar ve avlanmanın sürdüğü bir sonsuzluk hayal ettiler.

Atalarımız, daha iyi bir şeylere ilişkin umudu hep beslediler ya da bir avcının bıçağına ihtiyaç duyduğu ve bir kişinin mertebesini ilan edebildiği, böylece de iyi muameleyi garantileyebildiği başka bir yer olduğuna güvendiler. Vedbaek'te gömülen annenin ve yanındaki bebeğinin iskeletleri, bana göre, sözcüklerle tanımlanamayacak kadar güzeldir. Binlerce yıl önce kazılmış bir mezarda bulunmayı bekleyen o sevgiyi ve sevginin zorunlu yoldaşı kederi tanımanın mucizesini yüreğimde hissediyorum. Duyguların o en insancası, el değmemiş, yorulmamış olarak, zamana meydan okumuştu, tıpkı balın yaptığı gibi. Bir kuğunun kanadında taşınan umut daha bir sevimli, daha bir tatlıdır. Umutlu yaşamamız için yakarır.

Birka Kızı

ve unutamayacaklarımız

Bu, dünyanın dik dik bakan, uyumayan gözüdür;
seyrettiği ise bizim savaşlarımız değildir.

–ROBINSON JEFFERS,
"The Eye"

2012'de Vikingler hakkında bir kitap yazdım ve bir belgesel televizyon dizisi hazırladım. Tüm bu çalışmalar sırasında, İsveç'in orta batısındaki Mälaren Gölü'nü ve tam ortasındaki Björkö isimli adayı ziyaret ettim. İskandinavya'daki başka pek çok şey gibi, Mälaren de kuzey yarım kürenin daha soğuk olduğu binlerce yıl önce buzulların aşındırmasıyla oyulmuştu. Bugün neredeyse tamamen karada kalmıştır ve dolayısıyla bir göldür, ama İsveç Vikinglerinin en parlak günlerinde, Baltık Denizi'nin bir körfeziydi ve küreklerle ya da geniş yelkenleri şişiren rüzgârla yol alan yılankavi Viking yelkenlilerine uygundu. 700'lü yıllarda, Björkö'nün kuzeybatısında Birka denilen bir liman kasabası vardı. Modern İsveçliler, yüz yılı aşkın bir süredir burayı ara sıra kazmışlardır; onların dikkatini en çok çeken şey, yerleşim yerinde birçok

kişinin yaşadığını kanıtlayan antik tahkimatın ötesinde isilik gibi yayılmış 3.000'den fazla mezar tümseğinin olmasıydı.

Pek çok kasaba ve şehir, guguk kuşları gibi eski yuvaların üstüne çöker, daha önceki izler görünmez olur ya da tümüyle silinip gider. Ama Birka, hâlâ anlaşılamayan nedenlerle, 900'lü yılların sonunda terk edildi ve zamanın insafına bırakıldı. Vikinglerden sonra hiç kimse bu yeri benimsemediği için, burası, ara sıra arkeologlarca rahatsız edilmesi hariç, yüzyıllarca derin bir uykuya daldı.

Orada yaşayan ve ölen Vikinglerin mirası, bir battaniye gibi üst üste yığılan ve arkada bırakılmış her şeyi gizleyen kalın bir kararmış toprak tabakası bıraktı. Arkeologlar, bu bolluk içinde, o geçmiş zamana ait pek çok kanıt bulmuşlardır. Birka'da oturanlar, mücevhercilik yaparlardı, değerli metalleri ve cilalanmış taşları işlerlerdi. Başka zanaatkârlar, deri ve kürk kesip biçerek şekillendirirlerdi; bazıları da adi metallerle ve ahşapla çalışırlardı. Görünen o ki, Birka planlı bir kasabaydı, bir çırpıda düzenlenmişti. Bahçeli olan evlerin her biri, geçitlerle, patikalarla ve hendeklerle komşularından ayrılmıştı. En başından Birka'yı tasarlamış mutlak güçlü bir şefle ilgili yorumlar ileri sürülmüştür. Kasaba iyi gelişti, yeni palazlanan Rusya'ya ve güneyde Avrupa'ya gidecek tüccarlar için önemli bir üs haline geldi.

Evler ve başka binalar çoğunlukla göl kıyısındaydı, arsa hisseleri geriye doğru şerit gibi uzanıyordu. Güvenlik amacıyla, sürekli gözcü bulundurdukları ahşap kapılardan girilen yarım daire şeklinde toprak bir duvar dikmişlerdi. Silahlı muhafızlar için, taştan yapılmış bir kale de vardı. Birka'ya erişim, çoğunlukla, gölün içine doğru ayaklar üzerine inşa edilmiş ahşap iskelelerle sağlanıyordu; o zamanlar burası, toprak kadar sudan da oluşan bir yerdi. Anlaşılan o ki, burası yıllarca, her yerden gelen gezginlerin ve tacirlerin uğrak yeri olmuştu.

Arkeologlar, tümülüslerdeki mezarlarda, Arabistan kaynaklı altın ve gümüş, Asya kaynaklı ipek, ayrıca çeşit çeşit güzel eşyalar buldular. Burası bir ticaret merkezini aratmıyordu; iskeleler çevresindeki hava, hiç kuşkusuz, baharat kokularıyla, yabancı dillerden seslerle doluydu.

Borg denilen taş kalenin yakınında, başka birçoklarının yanı sıra, on dokuzuncu yüzyılda kazılan bir mezar tümülüsü vardır. Tahmin edildiğine göre, kasabanın hayaletlerine yukarıdan bakan yüksek konumda değerli bir parseldir. Borg'la bütünleştirilmiş büyük bir beyaz taş kütlesinin neredeyse gölgesinde kalır. İlk kazıların yapıldığı zamandan beri, bu yekpare kaya, bir kurucunun –belki hırsıyla ve başarısıyla Birka'yı yaratmış o büyük şefin– mezarını gösteren bir işaret sayılmıştır.

Arkeologlar, bu mezarda, küçük bir kızın kalıntılarının çevresine ve üstüne yıkılmış ahşap bir tabut (en azından onun kalıntıları olan ahşap parçaları ve demir perçinler) buldular. Modern mezar soyguncuları, buldukları şeyin ne denli kırılgan olduğunu bilecek kadar zekiydiler ve daha güvenli bir ortamda kemikleri korumak için kılı kırk yaran bir çalışmaya girmeden, küçük kızı saran bloğu bütünüyle yerinden kaldırdılar. Geriye kalan her şey –ortaya çıkarılan her şey– bugün Stockholm Müzesi'deki cam bir bölmede sergileniyor. Orada, zavallı kızın kemiklerini, tabutundan kalan tahta parçalarını görebilirsiniz. Kız, artık donuklaşmış ama o zaman herhalde ışıl ışıl yirmi bir cam boncuktan oluşan bir kolye ve göğsüne altın kaplı bir broş takılmış halde yatıyordu. Kız, kemikten oyulmuş küçük bir silindir, yani kemik iğnelerin koyulduğu bir kap da taşıyordu, ama normalde böyle bir şeyi ancak erişkin Viking kadınları taşırlardı.

Kızın mezarının Borg'a yakın konumda olmasına bakılarak, ona takılan isimle Birka Kızı'nın önemli, değer verilen,

sevilen bir kişi olduğu varsayılır. Yaşarken taktığı ya da öldükten sonra ona verdikleri altın broş, çoktan çürüyüp yok olan giysisine iğneyle tutturulmuş olmalıydı. Kıza değer verildiği çok açık olduğu için, o zamandan beri onun hakkında düşünmeye zaman harcayanlar, kızın giydiği elbisenin zengin dokulu, en pahalı renkte kumaştan yapılmış olduğunu hayal etmişlerdi; o günlerde en sevilen renk, zor bulunan böceklerin kanatları ezilerek elde edilen koyu kırmızıydı.

En acıklısı, kızın kemiklerinin açıkça cılız olmasıdır. Viking çocuklarının yarısından çoğu, hastalık ya da bazı temel yetersizlikler nedeniyle, on yaşına varmadan ölüyordu. Uzmanlar, Birka Kızı'nın bilinmeyen bir nedenle öldüğü zaman en çok altı yaşında olduğunu söylemişlerdir. Toprağın ağırlığı ve geçen uzun zaman, kızın kafatasının parçalanmasına neden olmuştu. Kafatası yeniden bir araya getirilince, hafif şekil bozukluğu olan beklenmedik bir surat ortaya çıktı. Kızın gözleri arasındaki açıklık, alışılandan daha genişti, burnu ile üst dudağı arasındaki mesafe de öyleydi, bu ise kızın, aşırı alkol tüketen bir anne tarafından doğurulmuş olabileceğini düşündürdü.

Birka Kızı'nın kalıntılarını içeren müze vitrininin yanında, kızı canlı halde tasvir etmek için yapılmış küçük bir manken durur. Gerçek boyutta ama ufak tefek, neredeyse taş bebek gibidir ve en parlak kırmızı renkte giydirilmiştir. Yüzü çekicidir, saptanması ya da ifade edilmesi zor olan bir sıra dışılık yansıtır. Bence, bakışı insanın aklını çeliyor ve unutulmaz bir iz bırakıyor. Sık sık insanın aklına geliyor. Ben, onu, bir kuş gibi ya da denizciler acayip yüklerini gemilerinden indirip açarlarken göldeki bir iskele boyunca sekerek giden havai bir peri çocuk olarak düşünüyorum.

Öldüğünde ona gösterilen özenden anlaşıldığına göre, o kız yaşarken özeldi, eşsizdi. Ailesinin onu bir tılsım gibi –

uğur maskotu gibi– bağrına bastığını ve onun ölümüyle yıkıldığını ve onun için her şeyin en iyisini yaptığını düşünmek hoşuma gidiyor.

Kırmızılı küçük kızın beni etkisi altına aldığını söylüyorum –evet, aldı– ama geldiğinde onu görmekten her zaman memnunum. Vedbaek'te annesiyle birlikte gömülmüş bebek gibi, Birka Kızı da yaşamı ancak biraz tadacak kadar zaman buldu ve belki kayda bile geçmeden göçüp gitti. Öldüğü zaman körpecikti. Ama benim savaşçılardan ya da krallardan daha çok düşündüklerim, işte o bebek ve kırmızılı küçük kızdır. Küldeki ya da çamurdaki ayak izleri kadar gelip geçici, büyük olasılıkla silinip gidecek olsalar bile, insanın aklına en sık gelenler, işte onlardır. Kalıcılık gösteren ve beni değiştirenler, onlardır. Böyle bir potansiyelin, insan evreninde önem taşıyan her şeyi deneyimleme şansının yitirilmesi, dayanılmaz ölçüde ağırdır ve her zaman unutulmaz olmalıdır.

Vedbaek bebeği gibi, Birka Kızı'nın da anısını ölümsüz yapan, sevenlerinin sergilediği davranış biçimidir. O minicik kız bin üç yüz yıl önce sanki bu dünyaya ait olmayan biri gibi yaşadı ve öldü. İnsanları, onu, en yüksek onurlu yere, yuvanın babasının gölgesine gömdü. Söyleyebileceğiniz en basit deyişle, böyle ufacık birine böylesine büyük yas tutulması ve özlem duyulması, dünyada yaşıyor olmakla ilgili en önemli şey hakkında çok şey anlatıyor. Tahmin edildiğine göre, bir bireyin başkalarınca anımsanması ancak dört kuşak devam eder; yani her birimizin anısı, en geç torunlarımızın torunlarıyla birlikte silinir gider. Ama Birka Kızı hâlâ anımsanıyor ve değerli tutuluyor. En ufak şeyimiz, düşünmeden bıraktığımız en silik iz, her şeyden büyük önem taşıyabilir. Sevilmiş olmak bile, bir kişinin hep gereksinim duyduğu her şey olabilir.

Huanchaquito Las Llamas

ve kadim acı

Yüz hatları şişmiş ve erimeye başlamıştı ...
yok olup gidiyordu bir genç kızın yüzü ... güzellik
zihinden çıkmayan dehşet. ... Hangi ideoloji
bedelini öder o eriyip akan yüzün? Hangi soyutlama
değer o kokuya?

–P. J. O'ROURKE,
Holidays in Hell

Arkeolojik kazılar sırasında çıkarılan iskeletler, bana hiç ama hiç korkutucu gelmez. Yaşamın (ve ölümün) hayret verici kanıtları olan iskeletler birer yoldaştır ve asla ürkütücü ya da tiksindirici değildir. Yüzlerce ya da binlerce yıl çamurda bozulmadan kalan çıplak kemikler, darbe vurma gücünü bütünüyle yitirmiştir ve her dehşet unsuru, etle birlikte eriyip gitmiştir.

Amerikalı gazeteci P. J. O'Rourke 1986'da Filipinler'deydi ve Ferdinand ile Imelda Marcos liderliğindeki yirmi bir yıllık rejimin bitişini izleyen kaosun bir bölümüne tanık oldu. O zaman Corazon Aquino cumhurbaşkanıydı, ama türlü tür-

lü darbe girişimleri ve başka huzursuzluklar, kötü hava gibi adaların üstünde dönüp duruyordu. O'Rourke, sayısız olaylar sırasında vurulup öldürülmüş yirmi altı yaşındaki gebe bir kadının cesedinin mezardan çıkarılmasını seyretti. Kadın, hükümete bağlı askerlerle çıkan bir çatışma sırasında, Filipinler Komünist Partisi'nin (CPP) askerî kolu olan Yeni Halk Ordusu (NPA) ile birlikteydi. Serseri kurşunla vurulup düşen kadın, ailesi onun cesedini almak için birkaç gün sonra gelinceye kadar, alelacele gömülmüştü.

Antik ölülerin mezarlarını bulduğumuz zaman, onların kaybından dolayı herhangi bir üzüntüden bağışık olmamız ve geride kalan her şey karşısında bilimsel, hatta romantik tepki vermemiz kolaydır. Onları sevenler ve yaslarını tutanlar çoktan göçüp gitmiş, kederlerini de bizim erişemeyeceğimiz kadar uzaklara götürmüşlerdir. O ölüler bize ait değildir. Bir zamanlar canlı olduklarını kabul etmek, hatta anımsamak güç olabilir. Bazen iskeletler, yalnızca hayret ve hayranlık uyandırmak için yerleştirilmiş sanatsal düzenlemeler gibi görünür. Güzel olabilir. Vedbaek'teki anne ve bebek, bana göre güzeldir, çünkü ben bu trajedinin kendisine değil sonucuna tanık oldum. Yeni doğmuş bir bebekte 270 kemik vardır. Bunların bazıları zamanla kaynaşır ve böylece bir yetişkinde yalnızca 206 kemik bulunur. Bu da başka bir dönüşüm sürecidir; gençten yaşlıya. Vedbaek'teki anne ve bebek, insan ve canlı olmanın başı ve sonudur. Onların iskeletleri, birer mühendislik eseri olarak, zorlu ve büyüleyicidir. Onlarla birlikte gömülmüş özel şeyler insanın aklını başından alır. Tanıdık bir insanın kemiklerini kazıp çıkarmak, kişisel yakınlık içeren bir edimdir, gerçi kişisel yakınlık tek yanlı işler, kemikler ve eşyalar, görmek istediğimiz resmi oluşturmak üzere bir palette karıştırılmaya hazır duran ham renklerdir. Kayıp acısını ve ölüm gerçeğini görmek ve hissetmek daha zordur. Haksız

ölümün dehşetini anlamak ise olanaksızdır. Bozulmamış bir iskelet, umarsız mücadeleyi, korkuyu, ıstırabı, adaletsizliği, zalimliği koruyup saklamaz. Arkeologlar, bunların başka bir yerden anımsatılmasına gereksinim duyarlar. O'Rourke'unki gibi bir betimleme, bu nedenle önemlidir.

***

Pasifik kıyısında bugün Peru'yu oluşturan 960 kilometre uzunluğundaki alan, onuncu ve on beşinci yüzyıllar arasında Chimor (Çimu) krallığıydı. Çimular, denizin getirdiği altın bir yumurtadan doğan Taycanamo'nun bu uygarlığı kurduğuna inanırdı. Krallığın başkenti, bugün modern Trujillo şehrinin bulunduğu yerin yakınında, Río Moche'nin ağzında kurulan Chan Chan'dı. En parlak günlerinde Chan Chan, kerpiçten yapılmış binaların bulunduğu 20,7 kilometre karelik bir alana yayılmıştı ve 40.000 kadar insanı barındırıyordu; bunların yarısından çoğu, her türden üstün nitelikli hazinelerin üretimiyle uğraşan zanaatkârlardı. Onları yutan İnka uygarlığının yükselişinden önce, Çimu, Peru'daki en büyük krallıktı.

2011'de, sahildeki Huanchaquito köyünde yaşayan insanlar, yakındaki kumsalın kumlarından dışarıya çıkmış, rüzgârın ve dalgaların yavaş yavaş aşındırdığı kemikler gördüler. Haber verilen arkeologlar hemen bölgeye gidip çalışmaya başladılar. Kazıp gün ışığına çıkardıkları yerin 140 çocuğa ait bir mezarlık olduğunu anladılar. Ayrıca, 200 küçük lama da gömülmüştü; buraya Huanchaquito Las Llamas adının verilmesi bundandır. Çocukların iskeletleri incelenince, göğüs kemiklerinin çapraz olarak bıçakla kesildiği ve göğüs kafeslerinin kırıldığı saptandı; anlaşılan o ki, yaşamsal organlarını, çok büyük olasılıkla da kalplerini çıkarmak için göğüs kafesleri açılmıştı. Bu kesme ve kırma işlemi –kalplerin henüz çarpar-

ken sökülüp alınması– nedeniyle mi ölümün meydana geldiğini, yoksa organ çıkarma işlemlerinin, kurbanlar kemikler üzerinde hiçbir iz bırakmayan başka bir yolla öldürüldükten sonra mı uygulandığını bilmek olanaksızdır. Öldürüldükleri ana kadar tüm çocukların sağlıklı ve iyi beslenmiş oldukları, iskeletlerin analiziyle açıkça saptandı. Çocukların, öldürüldükleri, kesildikleri ve gömüldükleri yere düzenli bir sırayla yürüyerek geldiklerini düşündüren iyi korunmuş ayak izleri vardı. Kafataslarının ve kemiklerin üzerindeki kırmızı boya, ya ölüyken ya da sağken çocukların yüzlerine ve bedenlerine aynı maddenin sürülmüş olduğunu gösteriyordu. Tüm bunlar, yaklaşık 600 yıl önceki bir toplu katliamın kanıtıydı.

Bu, *capacocha* geleneği ya da onun değişik bir biçimiydi. *Capacocha* sözcüğü İnkacadır ve "kutsal kurban töreni" gibi bir anlama gelir, ama bunu icat eden İnkalar değildi. İnsan kurban etme, yetişkinlerin yanı sıra çocukların da kurban edilmesi, binlerce yıl geriye uzanan Orta Amerika ve Güney Amerika uygarlıklarının bir özelliğiydi. İnkalar, Aztekler ve Mayalar, hepsi, dinsel törenle can alma uygulamasını yaptılar; onlardan önce, MÖ ikinci binyılın sonu dolayında bir zamanda ayrı bir halk olarak ortaya çıkan Olmekler de öyleydi.

İspanyollar on altıncı yüzyılın ilk yıllarında askerleriyle Güney Amerika'ya girdiklerinde, Aztekler hâlâ gitgide genişleyen topraklar üzerinde egemenlik kurmayı sürdürüyorlardı. Öyle yapmalıydılar: Genişleme kritik önemdeydi. Tıpkı ileriye yüzmeyi bırakan bir köpekbalığının boğulabilmesi gibi, Aztek İmparatorluğunun da kendini canlı tutmak için yeni fetihler yapma uğraşını sürdürmesi gerekliydi. Boyun eğen halklara dokunulmuyor ve hükümdarları yerlerinde bırakılıyordu. Ayaklanmalar yaygındı ve neredeyse teşvik ediliyordu. Aztekler akıllarına esince, herhangi bir grubu yanlış davranmakla suçlayabiliyor ve böylece yeniden istila ederek,

süreç içinde tutsaklar –Aztek zihniyetinin temelini oluşturan kurban kültünü besleyecek tutsaklar– alıyorlardı. Barış ve istikrar, düşünülemez, uygulanamaz bir şeydi. Sürekli körüklenen savaş, yaşamsal önemdeydi; kanlı, törenleştirilmiş ölüm, değişmez bir şeydi. Bu, dizginlenemez bir şeydi, oranın sakinleri için hiç bitmeyen bir gerginlik ve endişe ortamı yaratıyordu.

İspanyollarla karşılaştıklarında, Azteklerin düşmanı öldürmekten çok tutsak almak istemeleri, daha iyi silahlanmış ve yok etmeye istekli olan İspanyollar karşısında yenilmelerini kolaylaştırdı. Aztekler, uygarlıklarının, çok önce gelmiş ve gitmiş bir tanrı tarafından yaratılmış olduğuna inanıyorlardı; bu inanç da Azteklerin kafasını karıştırdı. O tanrı, beyaz tenli ve sakallı Quetzalcoatl (Tüylü Yılan) idi; ayrılıp doğuya gitmiş, giderken de aynı yönden yine geleceğine söz vermişti. Bu nedenle, İspanyolların gelişi ve dış görünüşü, bir kehanetin gerçekleşmesi olarak yorumlandı.

Azteklerin başkenti, Texcoco Gölü'nde yapılmış kazıklı yollarla birbirine bağlanan adalar üzerindeki Tenochtitlán'dı; yollardan birinin uzunluğu 8 kilometreydi. Tenochtitlán'ın yerini almış olan Meksiko kentindeki caddelerin ve binaların altında 2017'de derin kazılar yapan arkeologlar, büyük bir yuvarlak kulenin temeli olarak düzenlenmiş 650 insan kafatası –erkek, kadın ve çocuk kafatasları– buldular. Tenochtitlán'ı ilk kez gören İspanyol fatihler bu kentin görkem açısından hem Roma'yı hem de Konstantinopolis'i gölgede bıraktığını yazdılar. Yerel halkın Huey Tzompantli dediği, kurban edilen insanlara ait 20.000 kafatasıyla inşa edilmiş büyük bir yapı da İspanyolları aynı ölçüde etkiledi. Arkeologlarca bulunan insan kafatasları, İspanyolların Templo Mayor, yani "büyük tapınak" adını verdikleri yapı içindeki yuvarlak bir kulenin alt katını oluşturuyordu. Piramit biçimindeki yapının içinde,

güneş tanrısı Huitzilopochtli ve yağmur tanrısı Tlaloc dâhil bazı Aztek ilahlarına adanmış ibadet yerleri vardı. Huitzilopochtli özellikle kana susamıştı, panteonun diğer tanrıları kendilerini ona kurban ettiklerinde kan tadını almıştı ve gündüzü aydınlatacak gücü ancak bu yolla elde edebilirdi.

En çok bu harika kentin tapınakları ve başka binaları, devasa büyüklüğü karşısında şaşkına dönen, sonra da erkeklerden, kadınlardan ve çocuklardan yapılmış andaçları görünce şoke olan İspanyol fatihler, hemen yargıya vardılar. Kurban kültürü –canlı canlı deri yüzme, yaşayanların göğüslerini kesip açma, çarpan kalpleri söküp alma, kule yapmak için kelleleri kesip saklama– karşısında ağzı bir karış açık kalan istilacılar, kendilerinin işledikleri zulümlere gerekçe buldular ve yerel yaşam biçimini kökten yıktılar. Bu yalnızca bir bahaneydi, ama faydalıydı. Onları gazaba getiren başka pek çok şeyin yanı sıra, Templo Mayor da en sonunda yerle bir edilecek ve yerine, Hristiyan tanrısı adına bir katedral dikilecekti.

İspanyollar, daha güneyde İnka İmparatorluğuyla karşılaştılar. On beşinci yüzyılın sonuna gelindiğinde, bu imparatorluk, Ekvador'dan Şili'ye kadar uzanan çok geniş bir alana yayılmıştı. Tıpkı Azteklerin, daha eski olan Maya uygarlığını denetim altına almaları gibi, on ikinci yüzyılda Cuzco kentinde gelişen İnkalar da guguk kuşları gibi Çimu'nun yuvasını ele geçirerek güçlendiler. İnka uygarlığı, Aztek uygarlığından daha gelişkin ve daha barışçıydı. Altın, gümüş ve bakır yönünden zengin olan İnka topraklarında gelişip evrilen toplumsal yapılar, bireyin devlete boyun eğmesine dayanıyordu.

Ülke topraklarının her yanını saran, hatta And Dağları engelini bile aşan binlerce kilometre uzunluğunda yollar yapıldı. Koşucular, gerek sözlü gerekse *quipu* denilen renkli kordonlara atılmış düğümler biçimindeki mesajları elden ele aktararak, birkaç gün içinde imparatorluğun her yanına ulaş-

tırabiliyorlardı. En yüksektekinden en alttakine dek her birey, büyük şemadaki yerini biliyor ve kabul ediyordu. Her gram altın, her patates ve her mısır başağı, devletin malıydı ve merkezî bir şebeke eliyle dağıtılıyordu. Aztekler, Çimular ve Mayalar gibi, İnkalar da hiçbir zaman tekerleği keşfetmediler ve yüklerini, lama kervanlarıyla taşıdılar; bu hayvan türü, tüm uygarlığın belkemiğini oluşturuyordu.

İspanyollar, *İnka* sözcüğünü işittiklerinde, uygarlığın tüm halkını ifade eden bir sözcük gibi anladılar. Aslında, İnka, bir egemen halktı ya da milyonlarca insanın oluşturduğu bir nüfus içinde belki 40.000 kişilik egemen sınıftan biriydi. Bireyler, devlet için alın teri dökmekle ve bedensel güçlerini harcamakla yükümlüydüler; *mita* denilen bir zorunlu hizmet vardı. Çok gelişmiş örgütsel beceriler ve uysal bir nüfusun çabaları, yalnızca vadi tabanlarında değil, en dik yamaçlara açılan taraçalarda bile tarım yapılmasına olanak sağlıyordu. İnkalar şaşırtıcı ölçüde yetenekli ve tutkulu mimarlar ve inşaatçılardı. Onlardan kalan kaleler ve su kanalları, ne denli başarılı olduklarının bugün de ayakta duran kanıtlarıdır. İnka uygarlığı, her bakımdan, arı kovanı zihniyetine sahipti.

Müstebit *Sapa İnka* –biricik İnka– egemen sınıf arasında en üstün olandı. O kültürde, çocuk kurban edilmesi emrini Sapa İnka verirdi. Kurban edilecekler, güzelliklerine ve bedensel kusursuzluklarına göre, imparatorluğun her yanından seçilirdi. Tanrılara yalnızca en iyi, en sevimli, en lekesiz bakireler yaraşırdı. Başkente toplanan çocuklar –bazıları henüz bebekti ve yeni yürüyordu– kurban edilecekleri yere yürütülerek ya da taşınarak götürülürdü. Katı besin yiyemeyecek kadar küçük olanlar, sağlıklı kalmaları ve sakin olmaları için annelerince emzirilirdi. Her bir kurban için dört yöntemden biri kullanılırdı –boğazını sıkma, nefessiz bırakma, diri diri gömme ya da kafaya vurma. Tapınaklar sıklıkla dağların yük-

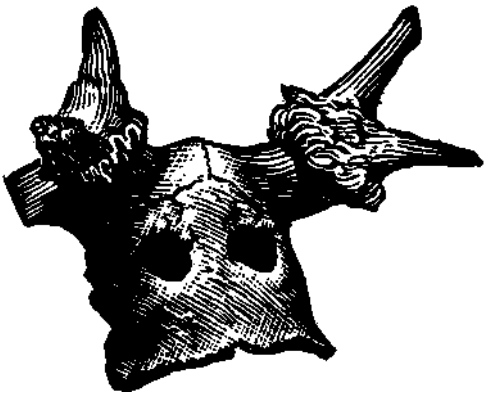
seklerine kuruldu; oralardaki hava koşulları, modern çağda keşfedildiklerinde kalıntıların mumyalanmış gibi kalmasını sağladı. 1999'da, Arjantin'deki Llullaillaco volkanının 6.600 metre yüksekliğinde üzücü, utanç verici bu tür üç hazine keşfedildi. Birisi on beş, diğeri belki onun yarı yaşında iki kız ve yaklaşık altı ya da yedi yaşında bir oğlan bulundu; kalıntıları öyle mükemmel korunmuştu ki, uyuduklarını sanılabilirdi. O cinayetlerin dehşetini ancak zaman örtmüş ve gizlemiştir.

Orta Amerika ve Güney Amerika uygarlıklarıyla ilk karşılaşan İspanyolların ve diğer Avrupalıların dikkatleri her zaman altınlara ve sanat eseri süs eşyalarına kaydı. Sergilenmiş tüm o kalpsizliğin iğrenç kokusunu, bir cesede bol bol dökülen parfüm gibi, o eşyalar da örtemedi. Orası, altın bulunmasına rağmen, insan yaşamının acımasızca hiçe sayılması ve ölüm saplantısı üzerine kurulmuş çirkin bir dünyaydı. İnsan kurban etme, tarih boyunca başka yerlerde de uygulanmıştı, ama Amerika kıtasında tanık olunan ölçekte hiç olmamıştı. Bireyi, devletin sözde yüce yararı uğruna, sözcüğün her anlamında kurban etme kararlılığı, bunu gerektiriyor ve mümkün kılıyordu.

Uzak ölülere huşuyla bakmış, şu ya da bu mezarın sakini karşısında donakalmışımdır. Alınlardan ve çenelerden çamur kazımış, boş göz çukurlarından toprak boşaltmış ve yalnızca o gözlerin neler gördüğünü merak etmişimdir. Acı hakkında düşünmeyi savsaklamışımdır. Şimdi geriye bakınca, neler kaçırdığımı, armağanın sarmalandığı şeyler arasında neleri sezemediğimi merak ediyorum. Kadim ölülerin birer uyarı olarak da yorumlanabileceğini şimdi anlıyorum. Zaman onları susturmuş olabilir –ve biz onları işitmek, görmek istemeyebiliriz– ama acı ve ıstırap her zaman bizimledir. Tıpkı sevginin toprakta varlığını sürdürmesi gibi, kötülüğün kanıtlarının da varlığını sürdürdüğünü bilmek, ölülere olan borcumuzdur.

12.

KURBAN

Ölen Tanrı

ve kutsal meşe

Meşe kudretli devdi, yuvarlak ayı tutan
kadeh parmaklarında.

JOHN LEWIS-STEMPEL,
The Glorious Life of the Oak

BALDR, bir Nors ya da İskandinav tanrısıydı, Baba Tanrı Odin'in birçok oğlundan biriydi. Denilebilir ki, tüm erkek tanrılar Odin'in oğullarıydı, ama Baldr onun gözdesiydi; hepsinin en tatlısı, en akıllısı ve en sevimlisiydi, parlayan bir yıldızdı. On üçüncü yüzyılda İzlandalı tarihçi Snorri Sturluson'un yazdığı *Nesir Edda* adlı yapıtta anlatıldığına göre, Baldr, yakında öleceğini gördüğü rüyalardan çok rahatsız olur. Annesi tanrıça Frigg'e derdini döker, o da tüm hayvanların, kuşların ve bitkilerin, tüm metallerin ve elementlerin, tüm nesnelerin –gökteki ve yeryüzündeki her şeyin– hiçbir zaman ona zarar vermeyecekleri konusunda ant içmelerini ister. Onlar da gerektiği gibi söz verirler; Frigg'in böyle bir şey istemeyecek kadar genç gördüğü ve kesinlikle sorun olmayacak uzak bir ülkede bulunan ökseotu dışında tümü söz verir.

Çok geçmeden, Baldr'ın çevresine toplanıp, ellerine geçirdikleri her şeyi ona fırlatmak, tanrıların en sevdikleri eğlence haline gelir. Attıkları her şeyin, ona zarar vermeden sekip geri gelmesine gülerler. Yalnızca fitneci Loki bundan hoşlanmaz ve kadın kılığına girerek Frigg'e gider. Türlü numaralarla onu kandırarak ökseotundan söz etmesini sağlar. Loki, bir meşe ağacı buluncaya kadar gezip dolaşır. Meşenin dallarının arasından biraz ökseotu alır ve ok şekline sokar. Tanrıların yine Baldr'la oyun oynadıkları yere dönen Loki, o zamana kadar oyuna katılmamış olan kör tanrı Hodr'a yaklaşır. Loki'nin yardımıyla kolunu kaldırıp nişan alan Hodr, oku Baldr'a fırlatır ve ok, Baldr'ın bedenine saplanarak ölümüne neden olur.

Baldr'ın ölümü, tanrılar için en kötü andır. Elbette Baldr, harika bir cenaze töreniyle onurlandırılır. Bedeni, en büyük gemi olan onun gemisi *Hringhorni*'nin bulunduğu kıyıya götürülür. Geminin güvertesine yerleştirilir ve tanrılar, cesedi ateşe verip yakabilmek için gemiyi suya indirmeye çalışırlar. *Hringhorni* yerinden oynatılamayacak kadar ağır olduğu için, dev kadın Hyrrokkin'den yardım isterler. Hyrrokkin, dizgin yerine canlı yılanlar kullanarak sürdüğü devasa bir kurdun sırtına atlar ve gemiye öyle sert bir tekme vurur ki, geminin suya inerken ulaştığı hızdan dolayı, altındaki tekerlekler tutuşur. Baldr'ın karısı Nanna, onu geminin güvertesinde odun yığını üstünde yatarken görünce, kederinden ölür. Tanrılar, Baldr'ın atı ve özel eşyalarıyla birlikte, karısının bedenini de onun yanına yerleştirirler. Odin gemiye çıkar ve eğilip Baldr'ın kulağına bir şey fısıldar. O andan beri, tanrılar ve insanlar, Baba Tanrı'nın ölü oğluna o zaman ne söylediğini hep merak etmişlerdir. Bence, "Seni seviyorum," demiştir. Sonuçta, başka ne kalıyor ki?

Odin'in oğullarından bir diğeri, Hermodr, tanrıça Hel'e (kişi ve yer olarak "gizli" anlamına gelen bir ad) giderek Bald-

r'ı canlılar âlemine döndürmesini istemek için öteki dünyaya gönderilir. Hel, eğer yeryüzündeki her şey ağlarsa, Baldr'ın yukarıdaki dünyaya dönebileceğini söyler. Kılını bile kıpırdatmayan dişi dev Thokk dışında tüm varlıklar buna uyarak acı gözyaşları döker. Thokk belki de kılık değiştirmiş Loki olabilir, ama bunun bir önemi yoktur ve Baldr, ölüler diyarında kalır, tüm diğerleri gibi Ragnarök'ü, yani dünyanın sonunu bekler.

Snorri Sturluson 1200'lü yıllarda bu efsaneyi kendi yorumuyla aktarmasına karşın, Baldr'ın ölümü zaten kadim bir öyküydü. Ne kadar eski olduğunu bilemeyiz. Pek çok başka öykü gibi, yazıdan eskidir, dolayısıyla da bu öykünün başka bir yorumu anımsanmış ve anlatılmıştır. Rus dil bilimci Anatoly Liberman, özgün öykü ne olursa olsun, İzlanda ve İskandinavya dışındaki dünyayla kurulan temaslar yüzünden Snorri'nin zamanında özgünlüğünü zaten yitirmiş olduğunu öne sürmüştür. Bir kere, suyunu ve besin öğelerini konakçı bir bitkiden çeken asalak bitkiler sınıfına üye bir bitki olan ökseotu, Snorri'nin dünyasında çok ender görülürdü. Bu bitkinin yaygın görüldüğü İngiliz Adaları gibi bir yerle onun döneminde kurulan temaslar sonucu, masala sonradan eklenmiş bir öğe olabilir bu.

İskoç antropolog J. G. Frazer, eskilerin zihinlerinde ökseotuna nasıl büyüsel özellikler kazandırıldığını *Altın Dal* adlı yapıtında anlattı. Bu bitki, toprağa hiç değmediği, meşe ağacının dallarında yerle gök arasında asılı durduğu için, hayranlık vericiydi. Nereden geldi? Ağaca nasıl erişti? Nasıl yaşadı? Meşe, yaprak döken bir ağaçtı, kışın yapraklarını döküyordu. O sürede, ağaç çoğunlukla cansızken ya da salt uyuyorken, ökseotu yeşil kalıyordu. Ağacın hâlâ çarpan yüreği, dallarına sarılmış olan o hep yeşil bitkide atıyormuş gibi görünebilirdi. Ormandaki tüm ağaçlar içinde, meşe ağacı, en sık yıldırım

düşen ağaçtı. Eskiler, bu kadarını gözlemlediler ve gökyüzü –ya da gökteki bir ilah– ile meşe ağacı arasında bir tür özel ilişki hayal ettiler. Yıldırımın ruhu ya da tanrısı meşe ağacını mı yeğliyordu da ona daha sık erişiyordu? Belki de güneşin ve yıldırımın gücü, o en özel, en gözde ağacın içinde depolanıyor, insanlarca serbest bırakılmayı bekliyordu.

Birçok farklı ağaç türünün dalları birbirine sürtülerek ateş yakılabilirdi, ama eskilerin düşüncesine göre, en çabuk tutuşma özelliğine meşe odunu sahipti. Ressam onu çağırınca hayvanın ruhunun mağaranın içindeki kaya duvarından çıkıp gelmesi gibi, ateş de odunun yüzeyine çok yakında bulunuyor ve çağrılınca çıkıp geliyordu. Eskiler, ateşin o ağacın içinde depolandığına ve herkesin yararı için serbest bırakılmayı beklediğine inanıyorlardı. Frazer'a göre, bundan çıkan sonuç, özellikle meşe ağacında bir yolcu olan ökseotunun, güneş, yıldırım ve ağaç arasındaki o birliğin bir dışavurumu –yıldırımların bir mirası– olarak anlaşıldığıydı. Bu yüzden meşe ağacı çok büyük saygı gördü, gerek *druid* denilen rahiplerce gerekse başkalarınca kutsal sayılır oldu. Druidler kim olurlarsa olsunlar, bu ismin kaynağı o ağaçlardı. Bu sözcüğün ön Hint-Avrupa dilindeki kökleri, "meşe" anlamına gelen *deru* ve "görmek" ya da "bilmek" anlamına gelen *weid* sözcükleridir; dolayısıyla druidler, meşeyi gören ve bilen (yani anlayan) kişilerdi.

Baldr'ın ölümüyle ilgili öykü, zaman içinde daha karışık bir biçime sokulmuş, gitgide daha fazla fikirle bağdaştırılıp genişletildikçe yaşlı bir meşenin dalı gibi burulmuş olabilir. Liberman, öykünün özgün biçiminin daha yalın olduğunu öne sürmüştür. Öykünün, iki ruh ya da iki tanrı hakkında olduğunu –onlardan birinin yukarı dünyada parladığını, diğerinin aşağı dünyada karanlık olduğunu– savunmuştur. İyi ve kötü, düzen ve kargaşa, yin ve yang gibi onlar da birbirinin

karşıtı olarak, yan yana vardı. Baldr aydınlıkken, Hodr göremez ya da görmezdi. Baldr, kendisi için özellikle kutsal olan şu ya da bu bitki dâhil, yaşamı korurdu. Hodr, yoksun olduğu, kendinde bulunmayan tüm şeyleri kıskanırdı. Loki herhangi bir şekilde bu işe karışmadan, kutsal bitkinin adını Baldr'ın annesinden öğrenen, o bitkiyi gidip bulan ve üvey kardeşinin canını alacağı bir silaha dönüştüren, Hodr'dı. Baldr'ın annesi yas tuttu ve onun geri dönmesini istedi, ama çabası boşunaydı. Bu, annelerin yazgısıdır; her anne, çocuğunun en sonunda mutlaka öleceğini bile bile çocuk doğurur. Çocuğu, ne olursa olsun, kaçınılmaza kurban gidecektir. Çocuk bazen mutlu ve sağlıklı olacak, ama er ya da geç ölecektir. Bu, her annenin bilerek ve cesurca verdiği kurbandır.

Türümüzün bilinçli olduğu ve anımsama çabası gösterdiği çok uzun zaman boyunca, yaşamı ve ölümü anlamak için birbirimize öyküler anlatmaktayız. Habil ve Kabil; Alfa ve Omega. Dünyanın her yanında, tanrılar –bizim gibi ama daha iyi, daha parlak, cennete ve kusursuzluğa daha yakın biçimler– hakkında öyküler vardır. Işık tanrıları, karanlığa, kargaşaya karşı koyar ve düzen kurar. Karanlık her zaman ışığı yutmaya hazır olarak, boşuna bekler durur. Ateş, en başından beri öykülerin bir parçasıdır. Işık, gökten, güneşten, yıldırımdan gelir, kazanılır ya da çalınır. Ateşe hükmetmek, yaşamı –tarım ürünlerinin, hayvanların, bitkilerin yaşamını– güvenceye alır, aynı zamanda da temiz olmayan her şeyin arındırılmasını sağlar.

Çocuklarını dağlara veya denize götürüp karanlığı uzak tutmak için katleden Aztekler bir bakirenin doğurduğu tanrı Quetzalcoatl hakkında bir öykü anlatırdı. Onun ikiz kardeşi Xolotl, başka şeylerin yanı sıra, akşam yıldızıydı. Quetzalcoatl hem ışık tanrısı hem de adalet, merhamet ve rüzgâr tanrısıydı. Bir gece, Tezcatlipoca adlı başka bir tanrı, mayalanmış

agav (sabırotu) şurubuyla Quetzalcoatl'ı sarhoş etti. Quetzalcoatl, sarhoşken, bekâr kız kardeşinin ırzına geçti. Sabahleyin öyle utanç duydu ki, kendini ateşe verdi. Yüreği, külleriyle birlikte göğe yükseldi ve seher yıldızı haline geldi. Ateş ne denli parlak olursa olsun, karanlık da oradadır.

Aleksandr Soljenitsin, *Gulag Takımadaları* adlı kitabında, "iyiyle kötüyü birbirinden ayıran çizgi, her insanın tam kalbinden geçer. Kendi kalbinin bir parçasını yok etmeyi kim ister ki?" diye yazıyordu. Aztekler, kendi çocuklarının bile kalplerini kesip çıkararak bunu denediler ve bundan bir yarar görmediler. Pek de yalnız değillerdi. İnsanın öyküsünden kan damlar; hem masumların hem de suçluların kanı. Tek bir mumun bile gölgesi vardır. Şeytanda iyilik vardır ve iyilikte, Tanrı'da şeytan vardır.

J. G. Frazer'a göre, Baldr, meşe ağacının ruhunun ta kendisiydi. Onun yaşam gücü, canı, ökseotundaydı. Nasıl ki J. K. Rowling'in kurgusal evrenindeki kara büyücü Voldemort, hortkuluklarının –kendi ruhuna ait parçaları saklamış olduğu nesnelerin– yok edilmesinden olumsuz etkilenirse, Baldr da kendi yaşam gücünü içinde barındıran ökseotundan yapılmış bir silahla öldürülebilirdi. O bir tanrı olarak ölümsüzdü ve neredeyse incitilemezdi; ama pek öyle değildi.

Türümüz, her zaman anlama peşinde koşup durmuştur. Öyle görünüyor ki, yaşamın içerdiği güçlüklere ve doğal dünyanın diktiği sınırsız engellere ilişkin bir anlayış, bir takdir ilk başlarda vardı. Acı ve ıstırap olacaktı. En sonunda ölüm olacaktı. Mutluluk ancak gelip geçici olabilirdi. Bunu kabullenmek, insan soyunun tüm yaşama kafa tutan aynı güçlere tabi olduğunu kabullenmek, önemliydi. Evreni anlamla dolduran, kendi berbat durumumuzu bize açıkça gösteren, bilincimizdir. Atalarımızca yaratılan öyküler kuşaklar boyu anlatılıp durdu. Zamanla, ana fikir çevresinde katmanlar oluştu,

kum tanesi çevresinde inci oluşturan sedef gibi. Özdeki katı gerçekliği görmek zorlaştı, donuklaşma onu gözlerden gizledi.

Biz, incinebilen ve sonlu varlıklarız. Yunan savaşçıların en büyüğü, Truva kuşatmasının kahramanı Akhilleus, bir tanrıçayla ölümlü bir kralın çocuğuydu. Annesi olan deniz perisi Thetis, onu, yaralanmaya karşı bağışık kılmak –her seven annenin çocuğu için dileği– amacıyla bir topuğundan tutup Styx Nehri'ne daldırdı. Ama eliyle tuttuğu tek topuk, suya değmedi ve bu yüzden zayıf kaldı. Paris, okuyla o noktayı buldu ve Akhilleus'un işini bitirdi. Meryem, Tanrı'nın can verdiği İsa'yı doğurdu. O bile en sonunda onu kaybetmekten kurtulamayacaktı. İsa, bildiklerini –Tanrı olduğunu ve cennetlik olduğunu– bilse bile, çarmıhtayken zaman zaman dayanılmaz acılar çekti. "Beni niçin terk ettin?" diye sordu. Yaşam öyle zordur ki, bir tanrı –Tanrı– bile onun her ânına katlanamaz.

Yaşamlarımız bir bedeldir, isteyerek ya da istemeden ödenecek bir borçtur. Hepimiz kurban ediliriz. Öyküler bize böyle anlatır. Tanrılar bile ölür.

Tollund Adamı

tanrıçaya güvey

... çanların kimin için çaldığını bilmeye çalışma asla;
Senin için çalıyor zira.

–JOHN DONNE,
"No Man Is an Island"

6 Mayıs 1950'de, Cumartesi günü, Viggo ve Emil Hojgaard adlı iki birader ile Viggo'nun karısı Grethe, Danimarka'nın Jutland Yarımadası'nda yaşadıkları Tollund adlı köyün yakınındaki Bjaeldskovdal bataklığında turba kesiyorlardı. Dingin turba denizinin ta içlerinde, uzun saplı aletlerle çalışıyorlardı. Ta ki Grethe, yaklaşık 1,8 metre aşağıda tuhaf bir şey, bambaşka bir şey fark edinceye kadar. Kocası ve erkek kardeşi inanmadılar, bir şey olmadığını düşündüler, ama Grethe kollarını dirseklerine kadar sıvayarak daha derin kazdı. Çalışmaktan nasır tutmuş parmakları, aşağıda gömülü bir alın ve üstündeki başlık arasındaki boşluğa kaydı.

Yaptıkları bu keşfin haberi, yaklaşık 10 kilometre ötede, Silkeborg'da bulunan en yakın polis karakoluna 8 Mayıs Pazartesi günü ulaştı. Tollund halkı, yarımadadaki başkaları gibi,

Kopenhaglı bir erkek öğrencinin kayıp olduğunu biliyordu. Bu ceset ona ait olabilir miydi? Böyle bir olasılığın bulunmadığı peşinen kabul edildi, ama buna kim karar verecekti? Polisler, buluntunun 1,8 metre aşağıda olduğunu, bir çocuk alnı gibi pürüzsüz olduğunu, el değmemiş turbayla örtüldüğünü işitince cesedin uzun zaman önce gömüldüğü kararına vardılar. Olay yerine giderken, Silkeborg Müzesi'nden birilerini de yanlarında götürdüler, çünkü en iyisini onlar bilebilirlerdi.

Ceset, yan yatmış, uyuyormuş gibi kıvrılmıştı. Başındaki deri şapka ve belindeki deri kemer hariç çıplak olan ceset, çevresindeki turba gibi siyah-bronz bir renk almış ve parlıyordu; boynunun çevresinde, örgü deriden bir kement vardı, iyice sıkılmış ve bir omzunun üstüne yılan gibi çöreklenmişti (düşmüş bir adam ve bir yılan aynı çerçevede). Adam öyle mükemmel korunmuştu ki, onu görenler şapkasının altındaki kısa kesilmiş kızıl saçını ve çenesindeki kirli sakalı rahatlıkla fark edebilirlerdi. Eğer bu bir cinayetse, antik bir cinayetin kurbanıydı. Kementle boğulmuş yetişkin bir adam, bir oğlan değil. Polis, bunun pek de yetki alanına girmediğini düşünerek, konuyu müze ekibine devretti ve ekip, Kopenhag Müzesi'nde arkeolog olan Peter Glob'a (daha çok bilinen adıyla, P. V. Glob) haber gönderdi. Glob geldi ve buluntuya Tollund Adamı adını verdi.

Bataklıktan çıkarılan adam bir harikaydı, uyuyan bir zaman gezginiydi ve bir döküm kalıbından çıkmış gibi parlıyordu. Turbanın içerdiği asitli tanenler, adamın etini işlemden geçirmiş, gelecek uzun gece için onu paklayıp korumuştu. İncelikle işleyen çürüyüp parçalanma süreçlerinden etkilenmeyecek şekilde mühürlenen ceset oldukça sağlamdı. Röntgen filmlerinde karaciğer, akciğer, kalp vb. görülüyordu. Son öğünü –arpa, kirpidarı, papatya, ketencik, madımak, keten tohumu gibi hem yabani hem de yetiştirilmiş çeşitli tohum-

lardan oluşan bir lapa– sindirilmemiş olarak midesinde duruyordu. Arkeologlar, en az kırk farklı bileşenin oluşturduğu bu lapadaki öğelerden bazılarının aynı anda bir araya gelmesinin zor olduğunu ve özel durumlar için ayrılan depolardan sağlanmış olmaları gerektiğini öne sürmüşlerdir. Tollund Adamı'nın bedenini korumuş olan aynı doğal sihir, kemiklerine zarar vererek, içerdikleri kalsiyumu yok etmişti. (Başka zamanlarda ve yerlerde, iskeletlerin tamamen içinde dağılmış olduğu et yığınlarından ibaret bataklık cesetleri de bulunmuştur.) Bu nedenle, adamın boynunun kementle asılarak mı kırıldığını, yoksa ayakta dururken veya çömelirken ya da yatarken, başka birisi tarafından sırtına dizle bastırılıp, boğazı sıkılarak mı can verdiğini bilmek zordur. Adam, kendi dilini yutmuştu. Bu acıklı duruma, öldürülürken sergilenen zalimliğe karşın, ondan sonra bedenine nazik davranılmıştı. Rastgele bir kenara atılmaktan –bir bakıma, hendeğe fırlatılmaktan– çok, özenle yerleştirilmişti.

Glob, onu bulunduğu yerden yukarı kaldırtınca, adamının, iki bin yıl önce Danimarka bataklıklarında yetişen türden bir yosun tabakası üzerine uzanmış olduğunu gördü; adam Demir Çağı'ndan beri orada yatıyordu. (Kızıl kirli sakalında sonradan yapılan radyoaktif karbon ölçümleri, adamın, İsa'nın doğumundan önceki beşinci yüzyıl sonunda ya da dördüncü yüzyıl başında yaşamış ve ölmüş olduğunu gösterdi.) Yirmi yaş dişleri, esmerleşmiş diş etlerinden tam olarak çıkmıştı, bu nedenle, öldüğü zaman kaç yaşında olduğunu söylemek zor olsa bile, en azından yetişkin bir adamdı.

Keşfedildiği zaman, adamı bütün olarak saklamak olanaksızdı. Onu saklayan topraktan rahim, zamanı durdurmuştu, ama oradan çıkarıldığı anda saat yeniden işlemeye başladı, çürümesi de öyle. Bu nedenle, yalnızca kafası polietilen glikol işleminden geçirildi (korumacıların elinde sadece bu

vardı), cesedin geri kalanının ise iyi bir replikası yapıldı. Silkeborg'da sergilenen, gerçeğini ve sahtesini kusursuzca bir araya getiren bu bileşimdir. Bakışı, Mona Lisa gülümsemesinden daha sert yapan mucize, her şeyden önce, o kafadır, o yüzdür. Kırışık alın, kalın kapaklı gözler, bir şey düşünüyormuş gibi bükülmüş alt dudak. Eğer adam acı çekerek ya da korku içinde ölmüşse, bunu gösteren hiçbir belirti yoktur. Huzurlu görünüşü sinir bozucudur. Parmak şaklatılınca uyanacakmış gibi görünür.

İki yıl sonra, Jutland'daki Grauballe köyü yakınında, turba çıkarılırken bir bataklık cesedi daha saptandı. Glob çabucak yine sahneye çıktı ve Grauballe Adamı denilen buluntuyu hemen kazıp çıkarmak yerine, hâlâ, onun için âdeta çelik akciğer vazifesi yapan turba bloğunun içinde kapalı dururken bir laboratuvara gönderdi. Ceset, yerinden çıkarılıp araştırıldıktan sonra, bütün olarak tabaklanıp işlendi ve biçimini korusun diye içi ağaç kabuğu parçalarıyla doldurudu. O zavallı da 2.500 yıl önce gırtlağı keskin bir şeyle boydan boya kesilerek öldürülmüştü.

Tollund Adamı ve Grauballe Adamı, bataklık cesetlerinin ne ilk ne de son örnekleriydi. 1938'de, sonradan Tollund Adamı'nın bulunacağı yerin sadece 60 metre uzağında, Elling Kadını'nın kalıntıları çıkarılmıştı. Daha az korunmuş durumdaki bedeni, ölümünden sonra koyun postuna sarılmıştı ve bu yüzden, cesedi bulan çiftçi, onu, boğulmuş bir hayvan sanmıştı. Glob, *Mosefolket* (*The Bog People*, Bataklık İnsanları) adlı kitabında onu *erkek* olarak betimledi, oysaki özenle örülmüş uzun saçları bunun aksini düşündürmüş olmalıydı. Cesedin kalça röntgeni çekilince, gerçek ortaya çıktı. Kadının, Tollund Adamı'yla aynı zamanda öldürülmüş olduğu yorumları yapıldı. O da asılarak ya da boğularak öldürülmüştü.

Daha fazlası olmuştur. Hiç kuşkusuz, insanlar turba örtüsünü kazdıkları sürece, iyi korunmuş bedenler bulunmuş ve onları açıklamak için çeşitli öyküler uydurulmuştur (turba yakıt olarak kullanılır ya da turbanın içinde, korunmuş kereste aranır; bu keresteye "bataklık meşesi" denir ve canlı ağacın olmadığı yerlerde çok değerli bir malzemedir). Ama onları araştırmaya ve sonrası için koruma altına almaya uygun teknikler ancak modern çağda geliştirilmiştir. Onlar, daha çok, Dünya'nın anılarıdır, jöle içine yatırılmış karidesler gibi.*

En iyi tahmine göre, Tollund Adamı, antik çağlarda kuzeydoğu Avrupa'nın kimi yerlerinde paganların taptıkları bir yer tanrıçası olan Nerthus'a kurban edildi. Glob, Romalı yazar Tacitus'un *Germania* adlı kitabında Nerthus'la ilgili anlattıklarını okumuştu. Nerthus, can verdiği gibi, alıyordu da. Onun bir tasviri, henüz buzağılamamış genç ineklerin çektiği bir arabanın arkasında, bir kâğıda sarılı olarak saklı tutuluyordu. Araba, bir adadaki korulukta bekliyor, ama zaman zaman yolculuğa çıkıyordu. Nerthus her nereye gitse, orada savaş olamaz, yalnızca kutlama yapılırdı. Araba adaya ve koruluğa dönünce, kölelerce yıkanıp temizlenirdi, sonra o köleler, tanrıçanın onuruna suda boğulurlardı.

Nerthus'a sadık olanların inancına göre, tanrıça, baharın cisimleşmiş haliydi ve her yıl, ölümlü bir adamla çiftleşerek, topraktan yeni yaşam doğurması gerekiyordu. Görünen o ki, Tollund Adamı, bu rol için seçilmiş olabilirdi. Belki yüksek tabakadan, bir tanrıçaya yakışır sınıftan biriydi. Ya da belki

---

* Donmuş kuzey enlemlerinde, hiç çözülmeyen buzun gevrekleştirdiği topraklarda, hiç bozulmamış ama donmuş olarak her türden hayvan bulunmuştur. Mamut gövdeleri gün ışığına çıktığında, bilim insanları zamana karşı yarışmak zorundadırlar; buzun çözüleceğinden korktukları için değil, 100.000 yıllık mamut eti yerlilerce çok sevildiği ve kısa sürede tüketildiği için.

bir caniydi, suçlu bir adamdı, idam edilmesi ve kurban ödevi üst üste gelmişti. Belki Elling Kadını, o Âdem'in Havva'sıydı, deri iplere bağlanıp Cennet'ten kovulan bahtsız çift gibiydiler.

Tollund Adamı'nı ilk kez öğrenmem, Nobel Ödüllü İrlandalı şair Seamus Heaney'nin aynı adlı şiiriyle oldu. Heaney, sağlam korunmuş insan cesetlerinden başka şeyler hakkında da yazdı ve konuştu. Taşra insanlarının, tereyağı stoklarını turbaya gömme alışkanlığı vardı, çünkü orada tereyağının, yukarıdaki açık havaya kıyasla daha iyi dayanacağını biliyorlardı. Heaney'nin "Bataklık" şiirinde belirttiği gibi, komşuları, Chauvet'deki mağara ressamlarının tanıdıkları dev geyikle aynı türden bir megaloseros iskeleti çıkarmışlardı:

> Çıkardılar iskeletini
> Büyük İrlanda Geyiğinin
> Turbanın içinden, kurdular onu
> Şaşırtıcı bir külüstür ama havalı.

Heaney, imgeleminde ve yazılarında birçok kez bataklıklara ve cesetlere değindi. 1970'li yıllarda ve Kuzey İrlanda'daki çatışmalar sırasında, eski ve yeni ölüler arasında hazin paralellikler gördü. Tanrıça Nerthus, Danimarka'da, Almanya'da ve başka yerlerde kan kurban edilmesini istemişti; başka bir anayurt, İrlanda da modern dünyanın kiracılarından aynı şeyin daha fazlasını istiyordu. Heaney, "Tollund Adamı" adlı şiirinde, antik pagan kurbanının kutsal ve bereketli kıldığı toprağın, yaşama "filizlenme" olanağı verebilmesini ve böylece, bağnaz cinayet kurbanlarının ölümden dönebilmelerini diliyordu. Bir Katolik olarak, böyle bir dileğin, dine küfretme suçu işlemesine neden olup olmayacağını merak ediyor, hatta bundan endişe duyuyordu. Protestanların 1920'lerde dört

Katolik kardeşe karşı işledikleri vahşeti biliyordu. Tollund Adamı'nı infaz edenler, onun kalıntılarına saygılı davranmışlar, onu uyurken görmeyi ve düşünmeyi yeğlemişlerdi. Bataklığın ve çevredeki tarlaların tüm nimetlerinden oluşan bir yemekle onu beslemişlerdi. Adam, hasat edilmişti. O, tanrıçaya verilen bir armağan olduğu için, henüz ılık olan bedeni, muhtemelen anlamlı bir noktaya taşınmış ve orada özenle sonsuza kadar ortadan kaldırılmıştı. Genç Katolik kardeşlerin katilleri, onların bedenlerini, canlı ya da ölü olarak demiryolu hattı boyunca sürüklemişlerdi.

> Her şeyi anlatan deri ve dişler
> Traversleri lekeleyen ...

Seamus Heaney artık göçüp gitti. Ölümünden bir yıl önce onunla buluşarak, Robert Burns'ün şiiri hakkında anlattıklarını dinledim. Çay içip ev yapımı çörekler yedik ve derin bir saygı duydum. Burns'ten başka, ev ve çocukluk hakkında, geçmişin kalıcılığı hakkında da konuştu.

Şiir ve kişi olarak Tollund Adamı, başkalarını öldürerek amacına ulaşmaya hazır kişilerin her zaman bulunduğunu anımsatır. Elling Kadını'nın, Tollund Adamı'nın, Grauballe Adamı'nın ve antik zamanlarda kurban edilmiş diğerlerinin ölümlerinin acısını ancak zaman hafifletmiştir. Onlar artık bir tür hazinedir ve sessizdir, ama çığlık atmışlarsa onu bastırmış olan, gözyaşlarını ve korkudan altlarına kaçırdıkları sıvıyı emmiş olan, 1,8 metre kalınlığındaki turba örtüsüdür. Onların tesadüfen korunmalarını sağlayan harika madde, tanenin içerdiği asit, yalnızca temizleyip paklar ve onların sonunu getiren eylemlerin gerçekliğini silmemelidir.

Kurban etmek, bugün değerli olan bir şeyi Tanrı'ya, geleceğe teslim etmektir. Buna karşılık, Tanrı'nın/geleceğin

merhametli olacağı umut edilir. Geleceği peşinen kabul ederiz, ama uzun zaman önce, geleceğin varlığına birilerinin ilk kez tanık olması gerekliydi. Bu, henüz var olmayan ama bir şekilde yolda olan bir dünyaya dair anlayıştı. O kolay şekillendirilebilen gelecek, şimdiden kurban verilerek, arzu edilen, uygun bir kalıba sokulabilirdi. Kurban kesilebilir, adak olarak yakılabilirdi; silahlar, aletler, süs eşyaları da öyle. En sonunda, insanları adak olarak –temsilen ya da gerçekten– sunmanın en iyisi olduğu birilerinin aklına geldi.

Birilerinin daha çekici bir gelecekle ilgili fikri uğruna, hâlâ her gün insanlar kurban ediliyor. Yaşadığım sürede, Heaney'nin yaşadığı sürede, İrlanda'da, kan dökmenin güçlü büyüsüne inanmış bir iç savaşta her iki taraftan binlerce kurban verildi. Bu artık her yanımızda, Tanrı'nın bile unuttuğu şu ya da bu yerdedir. Daha iyi bir gelecek uğruna kan dökme. Yalnızca Tollund Adamı gibi ölüler bunun son bulduğunu görmüşlerdir. Bugüne kadar öğrenmiş gibi göründüğümüz her şey, bu tür öldürme olayının asla sona ermediği, asla sona ermeyeceğidir.

İşte burada Jutland'da,
İnsan öldürülen eski yörelerde
Kaybolmuş hissedeceğim,
Mutsuz ve yuvamda.

Star Carr

ve yabanın çağrısı

Uzun kış geceleri çöktüğünde ve kurtlar engin vadilerde et peşine düştüğünde, o, takımın da şarkısı olan daha genç dünyanın şarkısını söylerken körük gibi inip kalkan boğazıyla, arkadaşlarından daha yükseğe sıçrayarak, solgun ay ışığı ya da parıldayan kuzey ışıkları altında takımının başında koşarken görülebilir.

–JACK LONDON,
Vahşetin Çağrısı

Bir zamanlar, kuzeydoğu Avustralya'daki Arnhem Land'de timsah avladım. Gece karanlığında güçlü bir fenerin ışığıyla kehribar gibi parlayan gözlerinin ele verdiği bir timsah saptandığında, bir teknede bulunduğumu söylemek daha doğru olur; timsah zıpkınla vurulup tekneye çekildiği zaman ve nehir kıyısında öldürülüp açık ateşle pişirildiği zaman yakındaydım, korkuyla çırpınan kas kütlesiyle aramda birkaç metre vardı. Timsah etinin tavuk eti tadında olduğu söylenir. Sahiden de, tavuklar ve timsahlar, doğrudan doğruya dinozorların soyundan gelmiş bugün yaşayan hayvanlar arasında

oldukları için, etlerinin tadı birbirine benzer. Bir kişi, timsahın tavuk tadında olduğunu söylediği zaman, aslında bilmeden söylediği şey, ikisinin de dinozor tadında olduğudur.

Timsahların ve başka hayvanların avlanması, Queensland'de 1974'te yasaklandı. O zaman tuzlu su timsahlarının sayısı ciddi ölçüde azalmış, soylarının tükenme tehlikesi altına girdiği bir düzeye inmişti. Yanında bulunduğum Aborijin büyüğü Murrandoo Yanner, o dönemi sağ atlatan iri erkeklerin çok kurnaz olduklarını, o zamandan beri gözden uzak kalmayı öğrendiklerini bana anlatmaktan açıkça haz alıyordu. 1974'te zaten kocaman olan bu hayvanlar, daha da büyümüşlerdi. Orada, Yanner'ın arazisinde, canavarların –yüz yaşında ve dokuz metre boyunda timsahların– olduğuna dair güvenilir bilgiler aldım.

Ama bizim avımız yasaldı. Yanner, Avustralya Yüksek Mahkemesi'nin 1999'da verdiği emsal karar sayesinde, Aborijinlerin atalarınca yapılmış olan şeyleri yapma –timsah avlama, öldürme ve yeme– hakkını yeniden kazanmıştı. Yanner, bir sıyırma bıçağıyla kafasını keserek hayvanı öldürdü. Hayvanın boynundan fışkıran, dolaşım sistemindeki kesilmiş bir damardan kesik kesik akan berrak sıvıyı, kandan daha iyi anımsıyorum. Onun ne olduğunu sormayı umursamadım – timsah yaşamının doğasına ait bir şeydi. Kafanın kesilmesinden yarım saat sonra, hayvanın ağzına bir sopa sokulduğunda çeneleri hâlâ sopayı kapıyor ve sonra yeniden açılıyordu.

Azıcık balıkçılığı saymazsak, benim avcılığım bununla sınırlıdır. Bir arkadaşım, yıllar önce geyik avına çıktı; sürüyü yönetmenin gerektirdiği bir şey olarak, yaşlı ve hasta hayvanları öldürüp ayıklamayı amaçlayan bir avdı. Birkaç saatlik takipten sonra, avlak bekçisi, öldürücü atışı yaptı ve hayvan düştü. *Gralloch* işlemine, yani Gael dilinde, hâlâ sıcak olan vücuttan iç organları çıkarıp temizleme işlemine sıra geldiğinde,

arkadaşım, kesilip açılmış gövdeye eğilerek yakından bakıyordu ki, geyiğin kalbinin yerinde olmadığı söylendi. Avlak bekçisi başını aşağı yukarı sallayarak, merminin hızından ve üstelik hatasız nokta atışı yapmasından dolayı, organın mermiyle birlikte, bütün olarak gövdeden çıkmış olduğunu açıkladı. Doğrusu, hayvan yere düşmeden önce ölüydü. Modern avın mahiyeti böyledir; yüzlerce metre öteden gelen anında ölüm.

Murrandoo Yanner, atalarının özgün yollarına kararlı, inatçı bir dönüş yapmıştı. Modern dünyanın pek çok şeyinden ve gerek oymağına, gerekse tüm Aborijin oymaklara yaptığı kötü etkiden dolayı düş kırıklığına uğrayan Yanner, avcılık ve toplayıcılık geleneklerini yeniden başlatmıştı. Potansiyele olan tutkusu, neredeyse öfke derecesinde yoğundu. Gözleri çakmak çakmaktı ve neredeyse ondan korktum.

Timsah avından önceki gün, birlikte helikopter turuna çıktık, oymağının topraklarına, tanrılara yaraşır biçimde yukarıdan baktık. Koruyucu ruhsal hayvan ya da ruh hayvanı denilen şeylerden birçok kez söz etmişti ve bunun yalnızca Aborijinlere özgü olup olmadığını sordum. Hayır, dedi, benim gibi bir İskoçun bile hayvanlar âleminde yol gösterici bir yoldaşının olduğunu söyledi. Annemin, bana hamileyken, bir hayvanla şöyle ya da böyle anlamlı etkileşimde bulunmuş olduğunu ve onun, bana yol arkadaşı olacağını söyledi. Bunu anımsamak ya da bilmek için artık çok geç olduğunu söyledim. Omuz silkti.

"Ya da evren sana başka bir yoldan anlatır," dedi.

Bu sözler henüz ağzından çıkmıştı ki, yine Aborijin olan erkek pilot, arka kısma geldi ve Yanner'in omzuna hafifçe dokundu. Helikopterin penceresinden, aşağıdaki korunaklı bir koyu işaret etti. Bir çift karartı, yunus, astrolojideki Balık burcunun simgesi gibi, dar bir çember çizerek birlikte yüzüyor,

balıkları yiyip yutmadan önce çevirip kuşatıyordu.

"Daha önce hiç orada, nehrin o kadar içlerinde yunus gördün mü?" diye sordu pilot, Yanner'a.

"Hayatımda hiç görmedim," diye yanıt verdi Yanner, "Hiçbir zaman."

Sonra bana döndü.

"İşte cevabın, Neil," dedi. "Sen sordun, evren yanıt verdi."

Onun timsah avlaması ve öldürmesi, arkadaşımın tanık olduğu geyik vurma olayından farklıydı. Uzaktan tüfekle ateş etmek yerine, tekneyle yaratığa bir adam boyu yaklaşılarak ve yaratığın sırtına, boynunun hemen aşağısına zıpkın saplanarak gerçekleştirildi. Hayvan tekneye çekilirken, gördüğü muameleden hoşnut olmadığını açıkça gösterdi. Nehir kıyısındaki öldürme işlemi, uzun bir bıçağın sessiz vuruşlarıyla yapıldı ve hayvanın ses çıkarmadan ölmesini hepimiz izledik.

Batı'daki biz şehirlilerin çoğunun avdan daha ne kadar uzaklaşmış olabileceğini hayal etmek zordur. Çiftlik hayvanları yetiştirilir, gözden uzakta kesilir, etleri kansız, şeffaf ince naylonla sıkıca ambalajlanmış ve canlı gerçekliğinden tamamen koparılmış olarak sunulur. Sıcak iç organlarla artık kim ilgilenip uğraşır? Çok az kişi bunları pişirip yer, karaciğer ve akciğer, böbrek ve kalp, uykuluk ve işkembe kolayca tanınabilir; çok rahatsız edici, şaşmaz şekilde hayvansaldır. Ama ölümü görmezsek, yaşama daha soğuk bakar, daha az huşu duyar oluruz.

Buzulların çekildiği ve yeni oluşan toprakta ilk ağaçların –titrek kavak, huş ve söğüt– kök saldığı yaklaşık 12.000 yıl önce, bugün Yorkshire olarak bildiğimiz bölgedeki geniş, sığ bir göl, avcıların dikkatini çekti. Buzun açtığı ve geride bıraktığı bir çukurda oluşan göl, elbette zengin besin kaynakları –balıklar, kuşlar ve küçük av hayvanları– sunuyordu. Jeo-

logların Flixton olarak bildikleri göl, kızıl geyik sürülerini de kendine çekiyordu.

Flixton Gölü binlerce yıl önce kurudu. Eskiden suyla dolu yerlerde, turba örtüsü oluştu. Koşullardaki bu değişiklik, anaerobik turbanın her türden organik maddeyi koruması nedeniyle, arkeologlar için eşsiz bir nimet olmuştur. Tollund Adamı ve diğer bataklık cesetleri için zamanı durdurmuş olan yaklaşık aynı koşullar, aradan geçen binlerce yıla kolay kolay direnemeyecek çeşitli Mezolitik insan yapımı nesneler içeren zengin bir kaynağın birikmesini sağladı. Kemikten, geyik boynuzundan ve ağaçtan yapılmış şeyler, tüm bunlar orada bekleyip durmuş, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden hemen sonra kazılmıştır. Bu kazı alanı, Star Carr adıyla bilinir ve Britanya'daki en önemli Mezolitik alandır.

Star Carr avcıları, kızıl geyiğe özel bir dikkat gösterdiler. Boynuzlarından, yüzlerce zıpkın gibi sivri uç yaptılar. Arkeologların düşüncesine göre, yaptıkları bu uçların sayısı, av için ihtiyaç duyabileceklerinden daha fazlaydı. Bir bakıma, öyle görünüyor ki, asıl önemli olan, yapım işlemiydi, boynuzların dönüştürülmesiydi. Bu kadar çok şeyin gölün sığlıklarını boylamış olması, tesadüfen kaybetmenin söz konusu olmadığını, avcıların, kendileri için değerli ve gerekli şeyleri adak gibi sunduklarını düşündürüyor. Kurban.

Hepsinin en iyisi ve en büyüleyicisi: Avcılar kendilerine boynuzdan başlıklar yaptılar. Bunlar, bazı yazılı kaynaklarda alınlık olarak geçer. Bunların her birinin yapımı, sabır, beceri ve çok çalışma gerektiren bir sınavdı. Kızıl geyik boynuzu, şaşırtıcı ölçüde serttir. En keskin çelik bile onun üstünde pek az iz bırakır ve onu işlemek için hüner gerekir. Bir boynuzu kesmek için, ilk önce boynuza bir ip bağlanması gerekir ve malzemede izler oluşturup onu zayıflatmak, kırılmaya hazır hale getirmek için bu ip tutuşturulup yakılabilir. Başlık yap-

mak isteyen bir avcı, sonbaharda, boynuzlar doğal olarak düşmeden önce, yetişkin bir erkek geyik avlardı. Geyiğin kesilen kellesi bütün olarak ateşe yerleştirilir, yemek için eti ve beyni pişirilirdi. Kafada boynuzların bağlı bulunduğu kısmı ayırmak için taş aletler kullanılır ve sonra, kemiğin iç yüzeyi kısmen kazınarak hafiflemesi ve incelmesi sağlanırdı. Belki bitmiş parçayı daha hafif ve daha kullanışlı yapmak için, boynuz çatallarını taşıyan tacın ağırlığı da büyük ölçüde azaltılırdı. Kemik maskede iki göz deliği kesilip oyulur ve başlığı avcının başına yerleştirip miğfer kayışlarıyla sabitleyebilmek için gerekli başka delikler de açılırdı. Bu başlıkların, geyik takibi yapılırken gizlenmek amacıyla mı kullanıldığı, yoksa bir şamanın insan-geyik karması bir varlığa ya da ikisine birden dönüştürüldüğü ayinlerde giyilen şeylerin bir parçası mı olduğu konusunda, sonu gelmez tartışmalar yapılmıştır.

Geyik boynuzunun geriye kalanı, o sivri uçlar için, avlanma ve balık tutma aletleri için kullanılırdı. Star Carr'da geyik boynuzundan yapılmış aletlerin ağırlıkta olması, o avcıların özellikle o tek hayvan türüne odaklandıklarını, hatta saplantılı olduklarını açıkça gösteriyor. Belki de kızıl geyik, yalnızca bir avcının değil, tüm avcıların koruyucu ruhsal hayvanıydı.

1940'lı ve 1950'li yılların sonlarında, Star Carr'da yirmi bir başlık bulundu. Sonraki yıllarda, turbadan başka başlıklar da çıkarılmıştır. Bunlar bana korkutucu geliyor, çocukken korktuğum öyküleri ve figürleri anımsatıyor: *The Wild Hunt of Hagworthy* (Hagworthy'nin Vahşi Avı), Avcı Herne; insana benzeyen boynuzlu yaratıklarca karanlıkta kovalanma düşünceleri. Başlıklar nasıl kullanılmış olursa olsun, asıl önemli olan, dönüşüm kavramıdır. Sınırlar geçirgendi ve doğalar pek sabit değildi ya da öyle görünüyordu. Chauvet ressamları, kayanın içindeki hayvanı sezinlediler, onu genel hatlarıyla çizebilmek ve tanıyabilmek için yüzeye çıkarmaya çalıştılar.

Başlıklar yapan avcılar, geyiğin ruhunun kemikte ve boynuzda olduğunu biliyorlardı. İnsanlar, sudaki balık gibi, doğal dünyayla iç içeydiler. Avcılar doğa soluyorlardı. O bağı sezenlerimizin sayısı gitgide azalıyor. Yolu anımsayanlara ya da yeniden keşfetmiş olanlara artık dikkat göstersek iyi ederiz.

Yirmi beş yıl önce yerel bir gazetede muhabirlik yaparken, John Muir'in doğum yeri olan, Dunbar'daki East Lothian kasabasını tanıttık. Kasaba halkı, ABD'de doğa koruma ve Ulusal Parklar hareketinin babası olarak yaygın ün kazanmış adamla bağlarının olmasından dolayı kıvançlıydı. 2012'de, onun kimi ayak izlerini California'daki Yosemite ve High Sierra bölgelerinde yeniden takip ettim. Muir'in babası Daniel koyu bir Hristiyandı ve aradığı dinsel saflığı Dunbar'da bulamıyordu. 1849'da tüm ailesini, karısını, oğullarını ve kızlarını alarak Wisconsin'e göç etti. Henüz on bir yaşında olan küçük John, orada tanıştığı yaban yaşamı karşısında büyülendi. Daha sonra, Wisconsin Üniversitesi'nde botanik ve jeoloji okudu ama okulu bitirmedi.

Yirmi dokuz yaşında, araba tekerleği üreten bir fabrikada çalışırken, bir ağaç testeresini çalıştıran kanvas kayışı sıkılaştırması gerekli oldu. Tuttuğu alet kayarak gözlerinden birini deldi, akan göz sıvısı avucunda birikti; yıkıcı bir olaydan sonra küçük bir gölet. John evine dönmeyi başarınca, yaralanmanın şokuyla sağlam gözü de görme kaybına uğramış, dolayısıyla kör olmuştu. Haftalarca karanlık bir odada kaldıktan sonra, her iki gözü de yeniden görme yeteneğine kavuştu. John açısından bu bir mucizeydi, ilahî bir armağandı. İşte o zaman ve orada, yeniden karanlığın çökebileceği korkusuyla, dünyayı elinden geldiğince çok gezip görmeye karar verdi.

Ardından, yıllarca gezip dolaştı, mümkün olduğunca açık havada ve tüm iklimlerde geçen bir yaşam sürdü. Onu en çok Yosemite etkiledi, babasının Hristiyanlık anlayışından daha

eski bir şeyle temizleyip arındırdı. Muir aylarca ve yıllarca bakir doğada dolaşıp durdu; gece gündüz sarp kayalıklara ve zirvelere tırmandı, bitkilere ve hayvanlara hayran oldu. Bir fırtınanın tam ortasında, afetin gücünü daha iyi hissetmek için, bir çam ağacına tırmandı. Dik bir kayaya tırmandı, kaya yüzeyindeki dar bir çıkıntıda santim santim yürüdü ve hızla dökülen suyun içinden dolunayı görmek için bir çağlayanın arkasına geçti. Yapayalnız, ayağında kabaralı çizmelerle, 3.000 metreyi aşan zirvelere tırmandı. Çok ağır olduğu için palto taşımadı ve giymedi. Gündüz çam kozalakları toplar, karanlık çökünce onlarla ateş yakar ve güneş çevresine dolanan ay gibi, ısınmak için ateşin çevresine kıvrılırdı. Kitaplar yazdı ve dergilerde makaleler yayımladı, sanayinin ve modern tarımın tehdit ettiği doğal dünyanın kötü durumu konusunda okurlarını bilinçlendirdi. Babasının katı dininden ötesini görerek, mucizevi doğanın sırf bir parçası olarak insanlığın hak ettiği yer hakkında kendi incilini vaaz etti. Dev sekoya ağaçları, o kocaman gözcüler, belki de onu başka her şeyden çok büyüledi. Muir, Yosemite'a vardığında, bu ağaçlar kereste için kesiliyordu; bu çok anlamsız bir girişimdi, çünkü o dev ağaçlar kesilip yere çarpınca, tanence zengin kereste parçalanıp kibrit çöpü gibi oluyordu. Binlerce yaşında, bazıları ise Hristiyanlık veya İslamiyet ya da Buda inancından yaşlı olan canlı varlıkları kesmenin temelden yanlış olduğuna inanan Muir, onların her zaman korunması için başarıyla kampanya yürüttü.

Üniversitedeki eski öğretmeni Dr Ezra Carr'ın karısı olan arkadaşı Jeanne Carr'a yazdığı bir mektupta, "Kral ağaç ve ben, ebedi sevgi yemini ettik, ant içmeden yemin ettik," diyordu. "Ekmek ve şarap ayini yaptım, Sekoya şarabı, Sekoya kanı içtim. ... İçinden süzülen güneş ışınlarıyla görülünce, rengi, tüm morların en soylusudur. Keşke çok sarhoş olsaydım da … Vaftizci Yahya gibi bu ilahi yabandan inerek, tüm

özsuyunu yitirmiş dünyaya yeşil kahverengi koruları vaaz etseydim."

John Muir, çağdaş bir peygamberdi. Anayurdu İskoçya'da ancak oldukça yakın zamanlarda anımsanan Muir, iyi olan pek çok şeyin babası olarak ABD'de uzun zamandan beri büyük saygıyla anılır. Sakallı yüzünün dev bir sureti, her başkandan daha saf ruhuyla, Rushmore Dağı'na çok yakışırdı.

John, dünyadaki, evrendeki yerimizi çoğu kişiden daha iyi anladı. Dev bir makinede minicik bir dişli olduğunu ve onun görkemi önünde saygıyla eğilmenin, kendini yükseltebileceğini biliyordu. Her zaman kemerinde taşıdığı not defterinin iç kapağına, adresini uygun gördüğü biçimde şöyle yazmıştı: "John Muir, Dünya; gezegen, evren." Bir şaman gibi o da kendini doğanın efendisi değil, ricacısı olarak gördü.

Güneybatı Fransa'da, Ariège ilinin Montesquieu-Avantès kentinde bulunan Trois-Frères (Üç Birader) Mağarası'nda, uzun zaman önce donmuş hayvanlar, başka bir tasvir sağanağı oluşturur. Mamutlar, ayılar, atlar, dağ keçileri, erkek geyikler, bizonlar, ren geyikleri, Sığınak denilen bir odanın duvarlarında düzinelerce ve üst üste yığılmıştır. Çılgınca, taşkın bir hengâme, baş döndürücü bir yaşam bulutu. Söz konusu üç birader –Jacques, Louis ve Max, Kont Henri Begouën'in oğulları– modern çağda, Büyük Savaş'ın başlamasından iki yıl önce mağarayı araştıran ilk kişilerdi. Her şeyden yukarıda, ulaşılmaz bir yerde, Büyücü denilen figür vardır. İlk olarak Katolik rahip Henri Breuil'in kopyalayıp incelediği (ve isim koyduğu) bu figür, acayip ve başka dünyadan gibi görünen bir yaratıdır, bir geyiğin vücuduna ve sakallı bir adamın kafasına sahiptir. Breuil, o figürde bir erkek geyiğin boynuzlarını da gördü ve öyle tasvir etti. Büyücü, odanın tabanının metrelerce yukarısından diğerlerine egemenlik kurar, tepeden bakar.

Sığınak'taki resimler 15.000 yıllıktır, yine de yirmi birinci yüzyılda insanın tüylerini diken diken eder. Bunlar, daha sonra Star Carr'da avcıların hayal güçlerini ateşleyecek olan aynı düşünüşün yarattığı eserlerdir. İnce modernlik bürümcüğünün altında, biz de hâlâ avcıyız. Türümüzün atardamarlarında akan, yaşam kanımızdır, tüm morların ve Sekoya özlerinin en soylusudur. O, bilgeliktir, kadim bilgeliktir. Tazeleme ve yenileme gücüyle, en başından beri akmaktadır. Bu, tüm atalarımızın öğrendikleri, bildikleridir ve alttan alta, modern benliklerimizin derinlerinde, bunu biz de biliriz. Timsah ve tavuk yeriz ve bilmeden biliriz ki, ikisinin de tadı dinozor gibidir. Bunu bilmeden biliriz, çünkü bizim hamurumuz, dinozorlardan eskidir, çok daha eskidir. Yaşanıp geçmiş milyarlarca yıllık yaşamların kalıntıları, kimyamızda, DNA'mızda sarmal olup çöreklenmiştir. O yaşam, daha genç dünyadan akar ve karanlıkta gözlerimizi kapattığımızda, onu hissedebiliriz.

Teşekkür

Çocuk yetiştirmek için bir köyün gerekli olduğu anlayışı hiçbir zaman ilgimi çekmedi, ama kesin biliyorum ki, bir kitap yaratmak için bir yazardan fazlası gereklidir.

Dönüşüm süreci boyunca –yanlışlarla dolu taslak metinle başlayıp, bitmiş ürünün gururla raflarda yerini almasına kadar– birilerinin size yol göstermesi yazarı mahcup eder. Gerekenleri yapacak göze, beceriye, deneyime, sabra ve bilgiye sahip olanların karşısında mecazi olarak şapkamı çıkarıyorum.

Benim büyük şansım, Transworld'deki harika ekibin benimle yakından ilgilenmesi ve yardım etmesiydi: Susanna Wadeson, Helena Gonda, Katrina Whone ve Dan Balado, metin ve düzelti konusunda kılı kırk yaran bir özen gösterdiler. Beci Kelly ve Andrew Davidson, kitabın kapağını ve resimlerini tasarladılar. Yapım işini Cat Hillerton, pazarlamayı Ella Horne, tanıtımı ise Tom Hill yürüttü. Ayrı ayrı hepsine binlerce kez teşekkür ederim.

42'den telif temsilcim Eugenie Furniss'e ve Soho Agency'den TV temsilcim Sophie Laurimore'a da binlerce teşekkür.

Son olarak, karım Trudi ile çocuklarım Evie, Archie ve Teddy'ye sonsuz sevgi ve en derin minnettarlığımı bildirmek isterim.

Dizin

Akhilleus 192, 193, 202, 222, 305
Amesbury Okçusu 182
Angluslar 217, 218, 256
Aotearoa (Yeni Zelanda) 209, 210
Aryanlar 236, 237
Aşı Boyalı Mezar Kültürü 176
Aurignac Mağarası 157
Australopithecus 11, 59, 104, 105, 106, 107, 109
Aurignacian *bkz.* Orinyasiyen.
ayin 46, 86, 240, 319
Aztekler 292, 293, 294, 295, 303, 304

bakır 94, 176, 182, 201, 204, 294
Baldr 299, 300, 301, 302, 303, 304
balinalar 227, 230, 233
Bering Boğazı 130, 150
Birka Kızı 6, 284, 286, 287, 288
Boncuklu Höyük 69
Braudel, Fernand 105
Britonlar 190, 217, 255
bronz (tunç) 201, 236, 307
Budacılık 321

Carnac Taşları 5, 9, 163, 167, 169
Chauvet Mağarası 5, 9, 157, 158
Childe, Vere Gordon 85, 86, 87, 149, 150
Cook, James 212
Cro-Magnon 18, 61, 62, 92, 157, 158, 159, 160
Cueva de las Manos (Eller Mağarası) 229
çakmak taşı 29, 79, 121, 142, 144, 165, 182, 280, 281
Çatalhöyük 5, 9, 66, 68, 69, 71, 72, 122, 152
çiftçilik 14, 59, 186, 278
Çimu 291, 294
Çin 10, 113, 248
çömlek 86, 133

Demir Çağı 40, 85, 190, 191, 199, 308
Diamond, Jared 66, 67

Dicle (nehir) 102
Djerdap (boğaz) 118
Dmanisi (Gürcistan) 5, 9, 101, 102, 103, 104, 105, 106
DNA 18, 63, 110, 111, 120, 122, 154, 155, 180, 181, 323
dövme 202, 203, 212
D vitamini 114, 115

Einstein, Albert 16, 21
Eliot, George 132
Eliot, T. S 249
Elling Kadını 309, 311, 312
Esav 153
Everest (dağ) 156, 248
Eyzies, Les (Dordogne) 61, 157

Fårö (ada) 6, 9, 184, 186, 187, 188
Fırat (nehir) 102
Flaubert, Gustave 166
Frazer, J. G. 301, 302, 304

Gaelce 263, 264, 265
Geldof, Bob 184
Gize (piramitler) 95
Grauballe Adamı 309, 312
gümüş 39, 213, 286, 294
Harappa (uygarlık) 236
Havva 105, 155, 156, 311
Hektor 192, 193, 202, 221
Homeros 192, 194, 202
Hristiyanlık 33, 243, 244, 245, 256, 320, 321

Iona 10, 243, 245, 246
İklim değişikliği 236
İnka 291, 294, 295
İnkalar 292, 294, 295
İp Baskılı Seramik 181
İsa 10, 33, 71, 79, 204, 242, 305, 308
İslamiyet 102, 321

James, IV., İskoç kralı 265
James, VI., kral 41
Julius Sezar 10, 190

kalay 203
kalkan 36, 191, 192, 193, 314
kast sistemi 237
Keltler 98, 190, 212
kuantum kuramı (KK) 16, 21, 141
Kuhn, Thomas 21
kurban 31, 176, 222, 237, 292, 293, 294, 295, 296, 303, 305, 310, 311, 312, 313
kurgan 41, 175, 176, 182
Kurzweil, Raymond 127
Laetoli 5, 9, 53, 56, 57, 59, 81, 102

Leakey, Louis 81, 82
Leakey, Mary 56, 57, 58, 59, 81, 82, 89
Lepenski Vir 5, 9, 116, 118, 119, 120, 121, 152, 179
London, Jack 314
Louis Leakey 58, 80

mantralar 238, 240
Maoriler 209, 210, 211, 212
Mayalar 292, 295
Mellaart, James 68, 70
Mendeleyev, Dmitri İvanoviç 200
meteorit 129
Mezolitik 53, 60, 80, 142, 165, 190, 278, 279, 282, 318
Mezopotamya 94, 102
Mısır 10, 11, 31, 88, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 132, 245, 247
Michelangelo 229
Montgolfier, Étienne 185
Muhammed 10, 244, 245
mutasyon 110, 115
Müslüman 135

Nandy (Neandertal insanı) 63, 65
Neandertaller (Homo neanderthalensis) 62, 64, 108, 113, 121, 150, 151, 152, 154, 155, 158, 239
Neolitik 41, 45, 84, 91, 97, 98, 132, 133, 135, 136, 138, 139, 165, 180, 185, 190, 255, 278
Neolitik Devrim 87, 90
Nietzsche, Friedrich 126, 249
Nil (nehir) 94, 96, 97, 102

obsidiyen 72
Odin 255, 299, 300
Olduvai Boğazı 56, 80
Olmekler 292
orangutan 112, 273
Orinyasiyen (Aurignacian) 157, 161
orka (katil balina) 231, 232
Orkney (takımada) 11, 38, 39, 40, 85, 88, 89, 91, 92, 93, 97, 98, 132, 134, 180, 184, 185, 186, 188, 260
Orta Atlantik Sırtı 30
ökseotu 299, 300, 301

Periyodik Tablo 200
Peştera cu Oase 5, 9, 149, 154
petrikor 116
Polinezyalılar 207

Quetzalcoatl (Ketsalkoatl, Tüylü Yılan) 293, 303, 304

radyokarbon (tarihleme yöntemi) 80, 85
Riess, Adam 29
Rowling, J. K. 304

sanat 19, 45, 46, 92, 104, 121, 144, 145, 157, 158, 160, 187, 192, 268, 271, 279, 296
Sanayi Devrimi 203
Sanskritçe 29, 161, 178, 191, 192, 236, 239
Sistina Şapeli, Roma 229
Skara Brae 5, 9, 84, 85, 88, 89, 90, 92, 93, 132
Stenness, Orkney 38, 92, 132, 185, 186
Stonehenge 31, 39, 91, 169, 176, 180, 182
Sturluson, Snorri 299, 301
Sümer 94
Şanidar (mağara) 5, 9, 60, 62, 63, 65

Tacitus 310
Tao Te Ching 38
Taş Çağı 13, 14, 41, 53, 60, 142, 157, 160, 278
Teb (Eski Mısır kenti) 95
Tenochtitlán 293
Toba Gölü 5, 9, 108, 111, 112
Tollund Adamı 6, 9, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 318
Trois-Frères (Üç Birader) Mağarası 322
Truva 192, 194, 222, 305
Tunç Çağı (Bronz Çağı) 102, 187, 188

Utah Üniversitesi 110
Utyevka, kurgan 6, 9, 175, 176, 177

veba 180, 182
Vedbaek, Danimarka 6, 9, 277, 279, 281, 282, 283, 288, 290
Vikingler 2, 98, 114, 185, 187, 284
Vonnegut, Kurt 16

Wilde, Oscar 39
Wordsworth, William 258

Yamnaya Kültürü 177
yazı 14, 59, 96, 208, 236, 246
Yeni Zelanda (Aotearoa) 207, 209, 213, 233

Zagros (dağ) 62

Zaman zaman balinaların karaya vurduklarını görürüz. Üstelik bir başlarına da değil, sürü halinde. Peki bunu neden yaparlar? Yaşlı ve bilge bir Maori'ye göre bu elim olaylar bir balinanın hastalanmasıyla ilgilidir. Hastalanan balina artık kendinde yüzecek gücü bulamaz ve karaya çıkıp dinlenmek ister. Onu seven aile fertleri de peşinden gider... Yaşlı Maori balinaların çok uzun zaman önce suya geri dönen suaygırı benzeri amfibi bir hayvandan evrimleştiklerini bilmez. Bilmez ama, olaya getirdiği açıklama bize bu bağlantıyı her nasılsa sezmiş olduğunu düşündürür. İşte böyledir eskilerin bilgeliği...

Neil Oliver, unutulmuş kültürlerin ve ilk uygarlıkların kalıntıları altında gömülü kalmış fikirleri gün ışığına çıkarmak için bizi zamanda geriye götürüyor. Tanzanya'daki Laetoli ayak izlerinde, Göbekli Tepe ve Çatalhöyük'te, Stonehenge'de ve Chauvet mağara resimlerinde saklı mesajları bizim için yorumluyor. Usta hikâye anlatıcısı, eskilerin bilgeliğini zamanın testinden geçmiş on iki mesaja ayrıştırıyor ve bizi bunların bugünkü yaşamlarımıza nasıl uygulanabileceğini düşünmeye davet ediyor. Sonuç güçlü, ilham verici ve etkileyici.

THG
0722798
VNZ

internet satış
saykitap.com

ISBN 978-605-02-1045-3

9 786050 210453

SAY YAYINLARI

sayyayincilik.com
facebook.com/sayyayinlari
twitter.com/sayyayinlari
instagram.com/sayyayinlari